

**OSMANLI ZİRAİ SEKTÖRÜNÜN KAPİTALİST DÜNYA
PAZARLARINA EKLEMLENMESİ: 1844–45 BÖLGESEL
KARŞILAŞTIRMA**

Derviş Tuğrul KOYUNCU

**T.C.
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü**

**İktisat Anabilim Dalı
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**Eskişehir
2010**

DERVİŞ TUĞRUL KOYUNCU

OSMANLI ZİRAİ SEKTÖRÜNÜN KAPİTALİST DÜNYA PAZARLARINA
EKLEMLENMESİ: 1844–45 BÖLGESEL KARŞILAŞTIRMA

ESKİŞEHİR

2010

**OSMANLI ZİRAİ SEKTÖRÜNÜN KAPİTALİST DÜNYA
PAZARLARINA EKLEMLENMESİ: 1844–45 BÖLGESEL
KARŞILAŞTIRMA**

Derviş Tuğrul KOYUNCU

**T.C.
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü**

**İktisat Anabilim Dalı
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**Eskişehir
2010**

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTİSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Derviş Tuğrul KOYUNCU tarafından hazırlanan OSMANLI ZİRAİ SEKTÖRÜNÜN KAPİTALİST DÜNYA PAZARLARINA EKLEMLENMESİ: 1844-45 BÖLGESEL KARŞILAŞTIRMA başlıklı bu çalışma 10.02.2010 tarihinde Eskişehir Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, Jürimiz tarafından İktisat Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı
Prof.Dr. Metin TOPRAK

Üye
Prof.Dr. A. Mesud KÜÇÜKKALAY
(Danışman)

Üye
Doç.Dr. Sami TABAN

Üye
Yrd.Doç.Dr. Numan ELİBOL

Üye
Yrd.Doç.Dr. Etem Hakan ERGEÇ

04 MART 2010 ONAY
...../...../20.....

(İmza)
(Akademik Ünvan, Adı-Soyadı)
Enstitü Müdürü
Prof.Dr. F. Münevver YILANCI
Enstitü Müdürü

ÖZET**OSMANLI ZİRAİ SEKTÖRÜNÜN KAPİTALİST DÜNYA PAZARLARINA
EKLEMLENMESİ: 1844–45 BÖLGESEL KARŞILAŞTIRMA****KOYUNCU, Derviş Tuğrul**
Yüksek Lisans–2010**İktisat Anabilim Dalı****Danışman: Prof. Dr. A. Mesud KÜCÜKKALAY**

Bu çalışma Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde yer alan maliye, varidat, Temettuat kodu (ML. VR. TMT) defterlere dayanılarak bir iktisat tarihi çalışması olarak kaleme alınmıştır. 1844–45 yıllarına ait Osmanlı'nın İzmir ve Selanik gibi ticaret merkezi kırsalları ile iç bölge kırsallarına ilişkin belgelerden elde edilen veriler kullanılarak, Osmanlı zirai sektörünün kapitalist dünya pazarlarına eklemelenme boyutu ve süreci kantifiye edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada çözümlenmek istenen temel soru; Osmanlı Devleti'nin ticaret bölge kırsalları ile iç bölge kırsalları birlikte mi yoksa yalnızca ticaret bölgesi kırsalları mı kapitalist dünya pazarlarına eklemelenmiştir şeklinde formüle edilebilir.

Söz konusu problemden hareketle bu çalışmada, İzmir ve Selanik gibi ticari şehirlerin hinterlandından beşer köy toplam 10 köy (375 hane), bir iç bölge olan Akşehir kırsalından da 10 köy (434 hane) alınarak, iki örneklem grubu oluşturulmuştur. Oluşturulan örneklemelerde yer alan köylere ait meslek, servet, gelir ve vergi yapılarına ilişkin veriler; 1844–45 yıllarında yapılan temettuat sayımlarına ait belgelerin transkripsiyonu sonucu elde edilerek, Ek 1 ve Ek 2'de yer alan tablolarda toplulaştırılmıştır. Ek 1 ve Ek 2'de gösterilen veriler, iktisat teorisi ve istatistik bilimlerinin araçları kullanılarak, örneklem gruplarının gelir dağılımı, servet dağılımı ve vergi yapılarının Gini katsayıları ve standart sapmaları hesaplanmıştır. Bunun yanında Lorenz eğrisi ve serpilme diyagramı yardımıyla örnek-

lemelerin gelir ve mülkiyet dağılımları ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Söz konusu bu hesaplamalar örneklemelerin kapitalist dünya pazarlarına eklenmesinin boyutlarını test etmek amacıyla yapılmıştır.

Çalışmada her iki örneklem grubu sözü edilen 4 kategoride karşılaştırmaya tabi tutularak bölgelerin benzerlik ve farklılıklar bağlamında, kapitalist pazarlara eklenip eklenmedikleri karşılaştırmalı olarak ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Elde edilen sonuçlar yapıla gelen bildik ve çetrefilli bir tartışmaya ışık tutarak, Osmanlı zirai sektörünün ticarileşmesinin bölgeselliği problematikine ışık tutacaktır.

ABSTRACT**THE INCORPORATION OF THE OTTOMAN AGRARIAN SECTOR TO THE
CAPITALIST WORLD MARKET: 1844–1845 A REGIONAL COMPARISON****KOYUNCU, Dervis Tugrul****Master of Arts–2010****Department of Economics****Supervisor:** Prof. Dr. A. Mesud KUCUKKALAY

This study was put down on paper as an economic history research based on the registries that are coded as finance (*maliye*), revenue (*varidat*), and gains (*temettuat*) (ML. VR. TMT) in the Prime Ministry Ottoman Archives. By utilizing the data obtained from documents that date back to 1844-45 on trade center rural, such as Smyrna and Salonika and hinterland rural of Ottoman Empire, this study quantifies the dimensions and process of Ottoman agriculture sector's articulation to the capitalist world markets. The main question to be analyzed by the study may be formulized as follows: Were the trade region rural and hinterland rural articulated to the capitalist world market together or was it only the trade region rural that were articulated?

From the mentioned question forth, in this study, two sample groups were formed by selecting a total of 10 villages, (375 households) five from the hinterlands of each trade cities, i.e. Smyrna and Salonika, and 10 villages (434 households) from Akşehir rural, which is a hinterland. The data related to profession, wealth, income and tax structures of the villages in the samples were gathered in the tables found in Appendix 1 and Appendix 2 with the intermediation of transcription of the documents on gains census conducted in the years 1844-45. The data shown in Appendix 1 and Appendix 2, Gini coefficients and standard deviations that are related to the income distribution, wealth distribution and tax structures of sample groups were calculated through economic theory and sta-

tistical tools. Furthermore, the income and ownership distributions of the samples were introduced with the intermediation of Lorenz curve and scatter plot. The mentioned calculations were made so as to test the articulation dimensions of the samples to the capitalist world markets.

In the study, by comparing the two sample groups in the above-mentioned 4 categories, the fact that the regions were articulated to the capitalist markets or not was put forward comparatively in the context of their similarities and differences. The obtained results will shed light on a continuing, known and complicated debate and the problematic of the regionalism of the commercialization of the Ottoman agriculture sector.

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1	: Vergi Öncesi ve Vergi Sonrası Gelirin Dağılımı	71
---------	--	----

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1	: İç Bölge Örnekleminde Mesleki Uzmanlaşma.....	64
Şekil 2	: Ticaret Bölgesi Örnekleminde Mesleki Uzmanlaşma	65
Şekil 3	: Vergi Öncesi Lorenz Eğrisi	72
Şekil 4	: Vergi Sonrası Lorenz Eğrisi	72

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1	: İç Bölge Örnekleminde Toplam Gelirde Hane Payı	76
Grafik 2	: Ticari Bölge Örnekleminde Toplam Gelirde Hane Payı.....	76
Grafik 3	: İç Bölge Örnekleminde Kullanılabilir Gelirde Hane Payı	77
Grafik 4	: Ticari Bölge Örnekleminde Kullanılabilir Gelirde Hane Payı	77
Grafik 5	: İç Bölge Örnekleminde Büyükbaş Hayvan Mülkiyeti	80
Grafik 6	: Ticari Bölge Örnekleminde Büyükbaş Hayvan Mülkiyeti	81
Grafik 7	: İç Bölge Örnekleminde Küçükbaş Hayvan Mülkiyeti	81
Grafik 8	: Ticari Bölge Örnekleminde Küçükbaş Hayvan Mülkiyeti	81
Grafik 9	: İç Bölge Örnekleminde Arazi Mülkiyeti	82
Grafik 10	: Ticari Bölge Örnekleminde Arazi Mülkiyeti	83
Grafik 11	: İç Bölge Örnekleminde Vergi Yükünün Haneler Bazında Dağılımı	90
Grafik 12	: Ticari Bölge Örnekleminde Vergi Yükünün Haneler Bazında Dağılımı.....	91

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1	: İç Bölge ve Ticari Bölge Örnekleminde Yer Alan Köyler	58
----------	---	----

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1 : Adsız Karyesinde Yer Alan Bir Hanenin Temettuat Kaydı 57

EKLER LİSTESİ

Ek 1 : İç Bölge Köylere Sayım Bilgileri (Örneklem I) 109

Ek 2 : Ticari Bölge Örnekleminde Ticari Bölge Köylere Sayım Bilgileri
(Örneklem II) 115

Ek 3 : Köylere İlişkin Bazı Rakamlar (I. ve II. Örneklem)..... 120

Ek 4 : Köylere İlişkin Gini Katsayıları (I. ve II. Örneklem)..... 120

Ek 5 : Köylere İlişkin Standart Sapma Değerleri (I. ve II. Örneklem)..... 120

İÇİNDEKİLER

ÖZET	viii
ABSTRACT	x
TABLolar LİSTESİ	xii
ŞEKİLLER LİSTESİ	xii
GRAFİKLER LİSTESİ	xii
HARİTALAR LİSTESİ	xii
RESİMLER LİSTESİ	xiii
EKLER LİSTESİ	xiii
İÇİNDEKİLER	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1845'E GELİRKEN OSMANLI EKONOMİSİ VE TAHRİR GELENEĞİ

1.1. 1845' Gelirken Osmanlı Maliyesi ve Ekonomisi	8
1.1.1. Klasik Dönem Osmanlı Maliyesi ve Ekonomisi	8
1.1.2. Yenileşme Dönemi Osmanlı Maliyesi ve Ekonomisi	11
1.2. Osmanlı'da Sayım (Tahrir) Geleneği ve Sayımlar	23
1.2.1. Osmanlı Devleti'nin Klasik Döneminde Yapılan Tahrirler	23
1.2.2. Yenileşme Dönemi Osmanlı Sayım Geleneği	27
1.2.3. Temettuat Sayımları ve Yapılma Gerekçeleri	29
1.2.3.1. Temettuat Defterleri ve Araştırmacıların Bu Defterlerden Faydalanma Şekli	35

İKİNCİ BÖLÜM

TEMETTUAT LİTERATÜRÜ VE ÇALIŞMANIN TANITIMI

2.1. Temettuat Literatürüne Bir Bakış	36
2.2. Çalışmanın Tanıtımı ve Yöntemi	43

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ÖRNEKLEMLER ARASI EKLEMLENME KARŞILAŞTIRMASI

3.1. İç Bölge Örnekleme ile Ticari Bölge Örnekleme	61
3.1.1. Mesleklerin Dağılımı ve Uzmanlaşma	61
3.1.2. Gelir Dağılımı Karşılaştırması	68
3.1.3. Servet Dağılımı Karşılaştırması	77
3.1.4. Vergi Yapıları Karşılaştırması	88
SONUÇ ve DEĞERLENDİRME	92
KAYNAKÇA	94
EKLER	108

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu, Roma ve Ming Hanedanlığı'nın egemenliğindeki Çin İmparatorluğu ile birlikte tarihin gördüğü üçüncü büyük imparatorluk olarak dünya coğrafyasının en stratejik noktalarını yönetmeyi başarabilmişti. Bu yönetim sürecinde ise kurduğu organizasyonlarda aldığı kararlarla ve izlediği her türlü ekonomik ve sosyal politika ile bugün bile etkileri görülen bir yapılanmanın mimarı oldu. Bu nedenle, tarihte hem ziraat hem de sanayi toplumunda olmak üzere hayatiyetini diğer iki imparatorluğun aksine sürdüren tek örnek olarak, bugün tarihçilerin ve iktisat tarihçilerinin inceleme alanlarında önemli bir yer almaya devam etmektedir.

Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik boyutu göz önüne alındığında, iktisat tarihçilerinin inceleme alanlarını dolduran sorular hacim olarak büyümekte ve daha da çetrefilli bir hal almaktadır. 18 yüzyıl sonrasında hayatiyet bulan iktisat teorisinin aletleri ile onların ekonomik dünyalarını anlayabilmenin neredeyse imkânsız olması, araştırmacıları ister istemez Osmanlı dünyası içine, gözü kara bir biçimde dalmaya zorlamaktadır.

Osmanlıların ekonomi dünyalarını analiz etmek aynı zamanda bu dünya üzerinde, olması gerekenden çok daha fazla spekülasyonun yapılabilmesini mümkün hale getirmiştir. Osmanlıya uygun ve onların yaşadıkları dünyayı inşa edebilmek yerine; bazıları kendi ideolojilerine uygun bir Osmanlı inşa etme gayreti içinde olmuşlardır. Bu ise olmuş olan gerçeklerin eğilip bükülmesini, savrulmasını ve temel dinamiklerin gözden kaçmasını beraberinde getirmiştir. Oysa ne Osmanlıları, ne de tarihteki başka bir devletin yöneticilerini rasyonel olmayan ve yaşadıkları çağın gereklerine dikkatlerini kapayan insanlar gibi düşünmeye bugün imkân yoktur. Yapılan araştırmalar, görünen yüzeyin altında daha karmaşık ve incelemeyi bekleyen bir dünya olduğunu göstermektedir.

Osmanlı ekonomi dünyası konusunda bilinmezlikler o derece hacimli bir büyüklüğe ulaşmaktadır ki; ortaya koyulan yayınlar ve yapılan tartışmalar henüz bu dünyanın son derece küçük alanlarını aydınlayabilecek nitelikte katkılar yapmaktadır. Bu tez çalışmasının *en genel amacı*, söz konusu büyük tablonun anlaşılabilmesi için bir katkı yapmak ve bilim adamlarının çabalarına eşlik etmek olarak saptanabilir.

Osmanlı ekonomisinin nerdeyse en tartışmalı konularından bir tanesi, Osmanlı ekonomisinin kapitalist Avrupa ekonomisi karşısındaki tutumunun seyri, kapitalist dünya ile aralarındaki ilişkinin nedenleri, niteliği, süreci ve sonuçları üzerinde toplanmaktadır. Kendi dışındaki kapitalist dünya ile olan ilişkileri bu nedenle bir *eklemlenme* ya da *eklemlenememe* serüveni olarak değerlendirilmektedir. Nitekim 13. yüzyıl gibi çok erken tarihlerden itibaren yavaş ama kararlı adımlarla kapitalistleşme süreci içine giren Avrupalı uluslar, sanayi devrimi ile birlikte gözlerini dış dünyalara çevirmiş bulunuyorlardı. Avrupalı ulusların öteki dünyaya yönele ilgilerinin nedenleri farklıydı. Bir kere, onlar neredeyse 18. yüzyıla kadar Çin, Hint ve Türk- İslam medeniyetlerinin medeniyet inşası projelerinde hep geride yer almışlardı. Bu açığı kapatabilmek için biraz hıza ihtiyaçları olduğunun bilinci içindeydiler. Fakat nedenlerinin en bilineni ekonomik olanı idi. Kapitalistleşme sürecini hızla yaşayan uluslar, bir yandan üretim için gerekli olan gelirleri temin etmek için, bir diğer yandan da nihai mallar için pazarlar bulmak zorundaydılar. Bu zorunluluklar çokta masum bir gelişme seyri izleyemeyecek, Avrupalı uluslar dünyanın yaklaşık %60 ile %80'ini fiili bir sömürge durumuna dönüştüreceklerdi. Osmanlı ve Japonya gibi, sömürge yapamadıkları uluslar için ise plan gayet açıktı: Bu ulusları kapitalist üretim biçimi içine çekerek, daha doğrusu, geleneksel yapıları ile kapitalist üretim biçimi hizmet edebilecek bir yapıya dönüştürmek. Bunun için çoğu zaman batılı ulusların manevraları ile ve kimi zaman da kendiliğinden, bazı uluslar batılı kapitalist üretim tarzı ile ilişkiye girmiş kuşatılmış, eklemlenmiş ve çoğu durumda onun bir parçası olmuştur. Eklemlenme bağlamında ve Osmanlı söz konusu olduğunda sorular çok sayıdaki farklı rotalar üzerinden giderek, birbirlerinden ayrışmaktadırlar. Osmanlılar neden kapitalist olmadılar? Modern dünyadaki ekonomik gelişmeye katılmakta neden gecikteler? Kapitalist tarzda bir ekonomik gelişme modeli neden izleyemediler? Şayet izlemişlerse bunda neden başarısız oldular? Kapitalist dünyaya eklemlenme çabalarının kendi ekonomilerine etkileri neler oldu? Kapitalist dünya Osmanlı ekonomisini bir yarı sömürge konumuna mı itti? Gibi sorular daha başlangıçta göze çarpacak devasa araştırma alanları olarak ortaya çıkacaktır.

Bu tez çalışması biraz önce ifade edilen kapsamlı sorulardan birisine verilen cevabı varsayım olarak kabul ederek, bu cevabın geçerli olup olmadığını Osmanlı arşiv belgelerinden elde edilen verileri test ederek *doğrulamay*ı ya da

yanlışlamayı amaçlamaktadır. Bu cevap, *Osmanlı'nın kapitalist dünya ekonomisine eklemleendiğinin kabul edilmesidir*. Buna göre, sonuçta ya bir doğrulamaya (*verification*) ya da bir yanlışlamaya (*falsification*) ulaşılması kaçınılmazdır.

Yapılan çalışmalardan bilindiği gibi Osmanlı ve kapitalist dünya arasındaki ilişki konusunda ortaya koyulan iddialar, temelinde iki ana grup altında toplanmaktadır. Bunlardan ilki, Osmanlı ekonomisinin batıdaki kapitalist gelişmelere, doğal tarihsel süreci içinde katılmadığı, bu nedenle de kapitalist üretim biçimi tarafından kuşatılarak bir tür yarı sömürge biçimine dönüştürüldüğü; sanayisinin çöktüğü ve ekonomisinin batılı mallar tarafından istila edildiği iddiasından hareket eder. Bu ana görüş de, eklemlelenmenin zamanın ne olduğu konusunda kendi içinde üç alt kategoriye ayrılmaktadır. İlki, eklemlelenmenin 1500'li yıllardan başladığı ve Osmanlı ekonomisindeki çöküşün yaklaşık 350–400 yıl sürdüğünü iddia eden ve bu nedenle de abartılı bulunan bakış açısıdır.¹ İkinci alt grup eklemlelenmenin zamanını 1850'lere taşıyarak, oluşumun sanayi devriminin hemen sonrasında ortaya çıktığını iddia eder.² Üçüncü alt grup ise hem 1500'li yıllarda hem de 1800'li yıllarda iki aşamalı ve niteliği itibariyle birbirinden farklı iki eklemlelenme sürecinin olduğu düşüncesi üzerinde durur.³

Nitekim eklemlelenme konusundaki ikinci görüş ise biraz daha ılımlı bir bakış açısı çizerek, Osmanlı ekonomisi için bütün olarak bir eklemlelenmenin söz

¹ *Kazgan*, Osmanlı ekonomisinin batılı ekonomilere eklemlelenme sürecini kapitülasyonlarla başlatır ve sanayi devrimine gelen kadar Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisine eklemlelenmesinin büyüerek devam ettiği görüşünü ileri sürer. Bkz. Gülten Kazgan, "Küreselleşen Kapitalizm ve Osmanlı Ekonomisinin Yarı Sömürgeleşmesi: 18. Yüzyıl Sonundan I. Dünya Savaşına", *İktisat Dergisi* (Ekim 1999), S.394, s. 25–35; *Kasaba*, Osmanlı Devleti'nin kapitalist dünya ekonomisiyle ilk temaslarını 16. yüzyıla kadar götürür. 17. yüzyılda devletin mali alanda yaşamış olduğu sıkıntılardan dolayı tımar sisteminden iltizam usulüne geçmesi, devletin loncalar üzerindeki denetimin azalması, gibi etkenler bu yüzyılda kazanç ve birikip kapısını açarak dönüşümü başlattığını ifade eder. 18. yüzyılın ortalarından itibaren ise Balkanlar'da ve Batı Anadolu'da başlayan ve 19. yüzyılda daha da hızlanan tarımsal ihracat faaliyetleri İmparatorluğun belli bölgelerinin Avrupa kapitalist pazarlarının çekimi alanına girmeye başlamasına neden olduğunu ileri sürer. Bkz. Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Çeviren: Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, Birinci Baskı, Ekim 1993, s. 17–24.

² *Sarç*, Osmanlı ekonomisinin kapitalist batılı ekonomilerce 19. yüzyılın başında kuşatılmaya başlandığının ve balta limanı antlaşmasından sonra bu kuşatmasının daha da hızlandığını belirtir. Hatta önceleri İzmir Selanik gibi ticaret merkezlerinin hinterlandında bulunan yerleşim yerlerinde görülmeye başlayan etkilenme, yüzyılın ortalarına doğru ülkenin birçok yerleşim yerini (Maraş, Malatya Erzurum gibi şehirlerde) etkisine alarak yerli sanayinin çökmesine neden olduğunu ifade eder. Bkz. Ömer Celal Sarç, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat, 1. cilt*, MEB Yayınları, İstanbul, 1999, s. 427–430.

³ *Cizakça*, Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya pazarlarına eklemlelenmesini iki aşama olarak ele alır. Erken bütünleşme dönemi olan ilk aşama, 1550–1650 yılları arasında gerçekleştiğini, ikinci dönemi 1650–1830 yılları arası olduğunu ve bu dönemde tam bütünleşmenin gerçekleştiğini ifade eder. Bkz. Murat Cizakça, "Incorporation of the Middle East into the European World Economy", *Review* (Winter–1985), Vol. VIII, No. 3, s. 371–374.

konusu olmadığı, bunun bir süreç içinde yavaş yavaş geliştiği, önce İstanbul, İzmir ve Selanik gibi sahil şehirlerinin dünya ekonomisi ile bütünleştiği, daha sonradan da taşranın bu büyük kentlere katılarak eklemlemeye dâhil olduğu düşüncesinden hareket eder. Nitekim bu ikinci görüşe göre, 1850'lerden sonra bile, Anadolu'nun iç kısımları hâlâ kapalı aile üretimini sürdürmektedir ve kapitalist dünya ekonomisi ile olan bağları da bu nedenle zayıftır. Bu görüşte zamansal bir tartışma göze çarpmaz. Ancak eklemlemenin uzunca bir süreçte yavaş ama kararlı adımlarla, ülke içindeki dönüşümlere de uygun olarak büyük kentlerden başladığı ve taşraya doğru yayıldığı düşüncesi egemendir.⁴

Osmanlı ekonomisi ile batılı kapitalist ekonomilerin ilişkisine, Osmanlı kırsalı ve Osmanlı tarımının ticarileşmesi dâhil edildiğinde durum daha da çetrefilli bir hal almaktadır. Nitekim verilerin azlığına ek olarak mevcut verilerin uzun süreli kantifikasyon yapmaya imkân verecek nitelikte olmaması, ihtiyaç için üretimin pazar için üretime dönüşmesi sürecini tamamlamayı imkânsız hale getirmektedir. Ama bu imkânsızlık az da olsa aşılabilir değildir. Araştırmacılar, bu tez çalışmasında olduğu gibi, Osmanlı zirai sektörünün ticarileşerek pazar için üretim yapan bir görünüme nasıl dönüştüğü üzerinde kafa yormaktadırlar. Yukarıda eklemleme konusunda ileri sürülen iki tartışmadan ister birincisi, isterse ikincisi referans olarak alınsın, her iki durumda da bu eklemleme sürecinin etkilerini ve boyutlarını test edebilmek olası olmalıdır. Toptan bir eklemleme söz konusu ise, Osmanlı bölgeleri arasında yapılacak bir karşılaştırma ile bu eklemlemenin boyutlarını görmek olasıdır. Yalnızca kıyı şeritlerinin kapitalist ekonomiye dâhil olduğu kabul edildiğinde de benzer yöntemle benzer sonuçları elde etmek mümkün olmalıdır.

İşte bu tez çalışmasının hazırlanmasındaki temel problem, yukarıda bahsedilen iki iddiadan hangisinin daha geçekçi olduğunu Osmanlı zirai sektörü açısından ortaya koyabilmektir. Bu problemin çözülmesi sonucunda elde edilecek bulgunun temel amacı, Osmanlı İmparatorluğu zirai ekonomisinin toptan mı,

⁴ Quataert, Anadolu'nun özellikle Batı Anadolu'nun 19.yüzyılın başlarından itibaren tarımsal ürünleriyle dünya ticaretine eklemlendiğini, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde 19.yüzyılın ikinci yarısından sonra bu ticarete dâhil olduğunun ifade etmektedir. Quataert'e göre İzmir, İstanbul gibi bölgelerde başlayan, dünya ticareti ile temas yüzyıl ilerledikçe, Anadolu'nun iç bölgelerine doğru genişleme göstererek ticaret alanı büyümüştür. 1890'lara gelindiğinde güneydoğu ve Çukurova bölgeleri özellikle hububat ve pamuk ticaretiyle dünya pazarlarına bağlanmıştı. Bkz. Donald Quataert, "The Commercialization of Agriculture in Ottoman Empire 1800–1914", *International Journal of Turkish Studies* (1980), Vol. 1, No. 2, s. 40.

yoksa kısmen mi kapitalist dünya ekonomisine eklenip eklenmediğini yani pazara yönelik üretim yapıp yapmadığını saptamaktır. Sonuçta Osmanlı ve kapitalist dünya ekonomisi arasındaki ilişkinin boyutu, bu ilişkinin bir zaman süreci içinde gerçekleşip gerçekleşmediği ve Osmanlı'nın bir yarı sömürge olup olmadığının test edilmesi sağlanmış olacaktır. Elde edilen bulgunun bundan sonraki ilişkiler ekseninde bir model olarak kullanılması da mümkündür.

Söz konusu problem ve amaçtan hareketle 1845 yılı verilerinden Osmanlı'nın sahil bölgelerindeki ve iç bölgelerindeki ekonomik göstergelerin karşılaştırılması ve eklenmenin hangi boyutta olduğunun saptanabilmesi planlanmıştır. Bu nedenle bu tez çalışmasında sonuca ulaşmak için test edilmesi gereken üç hipotez ve izlenecek olan süreç şu olacaktır:

Hipotez 1: Osmanlı zirai sektörü toptan kapitalist pazarlara eklenmiş ve pazar için üretim yapan tarza dönüşmüştür.

Hipotez 2: Osmanlı zirai sektörü yalnızca büyük ticaret merkezlerinin hinterlandı ile pazara yönelik üretim yaparak kapitalist dünya ekonomisine eklenmiş, iç bölge kırsalları ise bunu başaramamıştır.

Hipotez 3: Osmanlı zirai sektörü bir bütün olarak kapitalist piyasalara eklenmemiş, geleneksel, ihtiyaç için üretim tarzını devam ettirmiştir.

Şayet, Osmanlı ekonomisinin, kapitalist dünya ekonomisine toptan eklenmediği varsayılırsa (I.Hipotez), şu durumda kıyı kentleri kırsalı ile iç bölge kırsalları arasında bu eklenmeyi yansıtabilecek, ekonomik göstergeler açısından bir farklılaşmanın göze çarpması gerekecektir. Yok, şayet eklenme yalnızca sahil kesiminde olmuş ve iç bölgelerde olmamışsa (II. Hipotez) bu kez aynı göstergelerde bir farklılaşma beklemek doğal olacaktır. Yok, şayet zirai kesimlerde bir eklenme söz konusu olmadığı kabul edilirse (III. Hipotez) bu kez yine bölgeler arasında bir farklılaşmanın olması söz konusu olmayacaktır. Ancak burada dikkat çeken husus, I ve II. Hipotezlerde yer alan farklılaşmanın olması gerektiği, yani benzerliklerin niteliğinin farklı olması gerektiğidir. Bunun için İzmir ve Selanik gibi büyük ticaret merkezlerinin hinterlandlarından on adet köy; iç bölge olan Akşehir'e bağlı olan yine on adet köy örneklem olarak arşiv kayıtları içinden hipotetik olarak seçilmiştir. Kıyı bölge köyleri kendi içinde, iç kesim köyleri de kendi içinde gruplanarak sahil ve iç kesim olmak üzere iki karşılaştırılabilir örneklem kümesi elde edilmiştir. Bu köy grupları (sahil ve iç) *vergi yükü, gelir dağılımı, ser-*

vet dağılımı, meslek çeşitliliği ve toprak kullanımı, açısından karşılaştırılmış ve bölgesel benzerlik ya da farklılaşmadan; Osmanlı kırsal kesiminin dünya kapitalist sistemine eklenmesinin boyutları, önceden de bahsedildiği gibi, bir tür teste tabii tutulmuştur. Bunlar yapılırken Lorenz eğrisi ve Gini katsayısı ve standart sapma gibi, istatistik ve iktisat teorisinin genel kabul görmüş aletleri kullanılarak, elde edilecek olan bulguların ispat sürecinin kantifiye edilmesi ve sonuçların kesinliği sağlanmıştır.

Yukarıda bahsedilen problemi kantifiye edebilmek ve yine belirtilen yöntemler kullanılarak bir sonuca ulaşmak için hazırlanan bu tez çalışması beş bölüm olarak kaleme alınmıştır.

Giriş bölümü olarak kaleme alınan bölümde çalışmanın çözmeye çalıştığı temel problematik, çalışmanın amacı, çalışmada kullanılan yöntem ve elde edilmesi umulan muhtemel sonuçlar ışığında çalışmanın genel bir tanımı yapılarak, bölümler ve bölüm içerikleri hakkında genel bilgiler verilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümü incelenen dönemde Osmanlı ekonomisi ve kırsalı ile Osmanlı sayım geleneği hakkında bilgi vererek, bu sayımların önemini ortaya koyabilmeyi ve bu çalışmanın ilgili olduğu problemin tarihsel zeminini resmedebilmeyi amaçlamaktadır.

İkinci bölüm, temettuat belgeleri hakkında yapılan literatürü inceleyerek, literatürdeki çalışmaların bulgularından hareketle bu çalışmanın literatürde nerede durduğunu ve literatüre yaptığı katkıyı netleştirebilmeyi amaçlamaktadır. İkinci bölümde bir alt başlık olarak çalışmanın tanıtımı ve yöntemi ayrıca incelemeye alınmıştır. Buna gerek duyulmasının nedeni, arşiv kayıtlarının özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Bu başlık altında, arşiv kayıtları tanıtılarak, belgelerdeki ham verilerin nasıl olup da bu çalışmadaki bazı hesaplamalarda kullanılabilir hale getirildiğinin süreci açıklanacaktır. Ek olarak çalışmanın sınırlılıkları, varsayımları ve kullanılacak yöntem hakkında da bilgi verilecektir.

Üçüncü bölüm, bu çalışmada, bahsedilen analizlerin yapıldığı ve yorumlandığı bir bölüm olarak kurgulanmıştır. Bu bölümde bir yandan Osmanlı kırsal ekonomisinin klasik ve yenileşme dönemlerindeki genel görünümü ve bu görünümdeki transformasyon, diğer yandan da belirtilen problemin çözümüne yönelik analizler yapılmıştır. Vergi, gelir, zirai topraklar, meslek dağılımı ve hayvanlar

açısından iktisat teorisi ve istatistiksel tekniklerle bölgelerarası farklılaşma ve benzeşmeler oryaya koyularak yorumlanmıştır.

Son bölüm sonuç ve değerlendirme bölümü olarak kaleme alınmıştır. Bu bölümde, yapılan analizler sonucunda, 1845 Osmanlı kırsalının kapitalist dünya ekonomisine toptan mı yoksa kısmen mi eklenmiş olduğu belirtilecek ve ispatı yapılmış bu yargının nedenleri ana hatları ile ortaya koyularak kısmen bunun da sonuçlarına değinilecektir.

Bu tez çalışmasının hazırlanması esnasında kuşkusuz çok önemli bilimsel katkılar aldığım hocalarım bulunmaktadır. Danışmanım sayın *Prof. Dr. A. Mesud KÜÇÜKKALAY*, Beni asistanı olarak kabul ettiği günden beri bilime ve araştırmaya olan merakımın, gün geçtikçe daha da fazla artmasını sağlayarak bu tez çalışmasının hazırlanmasında, özellikle yöntem, kurgu ve bir iktisat tarihi tezinin nasıl olması gerektiği gibi çok değerli bilgilerini benimle paylaştı. Şahsıma interdisipliner bir bakış açısı kazandırarak daha yolun başında iken bir iktisat tarihi çalışmasının nasıl olması gerektiğini bana öğretti. Bölüm başkanım sayın *Prof. Dr. Metin TOPRAK* tarih verileri içinde iktisat teorisi ve istatistik aletlerinin kullanılabilirliği konusunda düşüncelerini benimle paylaştı ve çalışmaya son derece katkı sağlayacak olan önerilerde bulundu. Bölüm hocalarımdan *Yrd. Doç. Dr. Etem Hakan ERGEÇ* ise çalışmanın her aşamasında teknik desteğini benden gizlemedi ve hesaplamalardan bunaldığım zamanlarda sürekli yanımda oldu. *Yrd. Doç. Dr. Numan ELİBOL* ise hem arşiv kaynaklarının çözülmesi güç noktalarında, hem de İngilizce metinlerin anlaşılmaz kimi yerlerinde yardımına koşmaktan çekinmedi. Hocalarımdan her birine ayrı ayrı saygı ve teşekkürlerimi sunmanın bir akademik borç olduğunun bilinci içindeyim. Katkılara rağmen çalışmadaki hata ve eksiklikler kesinlikle şahsıma aittir. Ümidimiz bu tez çalışmasının Türk bilim dünyasına katkı sağlayabilmesidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1845'E GELİRKEN OSMANLI EKONOMİSİ VE TAHRİR GELENEĞİ

1.1.1845'e Gelirken Osmanlı Maliyesi ve Ekonomisi

1.1.1. Klasik Dönem Osmanlı Maliyesi ve Ekonomisi

Osmanlı Devleti Maliye Teşkilatı'nın sistemli hale gelmesi Sultan Murat Hüdavendigâr döneminde aşiret sisteminin terk edilip, devlet sistemine geçilmesiyle sağlanmıştır. Osmanlı Devleti maliye teşkilatını kurarken, İlhanlı Devleti'nin maliye teşkilatını model olarak almıştır.⁵

Osmanlı Devleti kayıtlı ekonomiyi esas aldığı için mali yapısını kurarken öncelikli olarak sayımlar yapmıştır. Sayımların temel amacı devletin sahip olduğu gelir kaynaklarının tespit edilmesidir. Böylece devlet elde etmiş olduğu bilgilerle, tımar sistemini teşkilatlandırmış ve nakdi kesimi oluşturan merkez maliyesi ile vakıfların genel yapısını belirlemiştir.⁶

Osmanlı maliye teşkilatı; merkez maliyesi, tımar sistemi ve vakıflar olmak üzere üç kısımdan oluşturulmuş, aynı zamanda ülkenin gelirlerinin önemli bir kısmı buralarda toplanmıştı. Buralarda toplanan gelirlerin ne kadarının nerede kullanılacağı bütçe tarafından belirlenmekteydi. Devlet için maliye teşkilatı önemliydi. Bu yüzden devletin idari yapısında yargı gibi maliye de özerk bir konuma sahipti.⁷

Osmanlı merkez maliye teşkilatı gelir gider işlemlerini takip eden, gündelik mali bürokratik işlemleri ele alan ve devletin harcamalarını koordine eden bürolardan meydana gelmekteydi. Bu bürolar defterdarlık ve buna bağlı olan kalemlerden oluşmaktaydı. Osmanlı merkez maliye teşkilatı, gelir gider kalemlerinin esas yapısını 17. yüzyılda oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nde merkezi dev-

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", *Bellekten* (1978), Cilt. 42, No.165–168, s. 67–69.

⁶ Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Mali Yapısının Ana Hatları", Osmanlı Ansiklopedisi, Cilt. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 125.

⁷ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, 6.Baskı, İstanbul, Ekim 2003, s. 167.

let hazine ise 18. yüzyılın sonuna kadar tek olup bu hazine, hazine-i amire olarak adlandırılmıştır.⁸

Klasik dönem Osmanlı Devleti'nin en önemli iktisadi ve mali kurumlarından birisi tımar sistemi idi. Bu sistem nakdi ekonominin sınırlı olduğu bir yapıda devlet mülkiyetindeki topraklarda çalışan üreticilerden toplanan vergiyle devletin sipahi ağırlıklı bir ordu kurmasını ve vergi gelirlerinin bu ordunun finansmanında kullanılmasını sağlıyordu.⁹ 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin vergi gelirlerinin büyük bir kısmı tımar düzeni çerçevesinde, sipahiler aracılığıyla köylü üreticilerden nakdi ve aynı olarak toplanmaktaydı. Sipahiler elde ettikleri bu kaynaklarla belirli sayıda asker besleyip eğitiyorlar ve savaş zamanlarında orduya katılıyorlardı. Tımar sistemi devlet maliyesi açısından önemliydi. Çünkü bu sistem çerçevesinde vergiler yerel olarak toplanmakta ve yerel olarak harcanmaktaydı. Bu nedenle vergi gelirlerinin önemli bir bölümü merkez hazinesine dâhil edilmiyordu Bunun yanında sipahilerin ekonomiye katkıları önemliydi. Çünkü tımar düzeni içerisinde yer alan sipahiler, nakit kullanma alışkanlığı yüksek kişiler oldukları için buldukları bölgelerde piyasayı rahatlatan bir konuma sahiptiler.¹⁰

Ne var ki 16. yüzyılın sonlarından itibaren savaş teknolojisinin değişmesi ile birlikte Osmanlı Devleti merkezde daha büyük ve daimi ordular kurmak zorunluluğu ile yüz yüze geldi. Bu nedenden ötürü, tımar sistemi hem askeri hem de mali önemini yitirerek yerini iltizam düzenine bıraktı. Osmanlı Devleti'nde mali koşulların bozulması, devletin iltizam sistemini bir tür iç borçlanma aracı olarak kullanmasına neden olmuştur¹¹.

Osmanlı Devleti'nde tımar sisteminden sonra hazinenin en önemli finansman kaynaklarından bir diğeri ise mukataadır. Mukataa deyimi, başlangıçtan beri, vakıflara ait arazilerin ve arsaların kiralanması ile elde edilen gelirleri de kapsamaktaydı. Ayrıca vergi mükelleflerinden alınması gereken haraç, öşür,

⁸ Gülfettin Çelik, "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Hazinenin Maliye Büroları", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, Hazırlayanlar: Mehmet GENÇ-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, I.Baskı, İstanbul, 2006, s. 115–117.

⁹ Şevket Pamuk, "Seçici Kurumsal Değişim ve Osmanlı'nın Uzun Ömürlülüğü", *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları Seçme Eserler I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, II. Baskı, s. 4.

¹⁰ Şevket Pamuk, "Osmanlı Devleti'nin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi 1600–1850", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, Hazırlayanlar: Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, I.Baskı, İstanbul, 2006, s. 27–28.

¹¹ Pamuk, "Osmanlı Devleti'nin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi 1600–1850", s. 28–29.

cizye gibi vergilerin sabit bir meblağ olarak belirlenmesi anlamına gelmekteydi. Bir başka ifade ile mukataa, vergilerin belirli bir ücret karşılığında iltizama verilmesidir. Osmanlı Devleti mukataa uygulamasına başvurduğu ilk dönemlerde, makataa sistemiyle, devletin bir kısım vergilerini iltizama vererek hazineye kısa süreli finansman sağlamıştır.¹²

Vakıf sistemi Osmanlı Devleti'nin sosyal işlerinin yürütüldüğü birimiydi. Osmanlı topraklarındaki eğitim, sağlık, diyanet ve bayındırlık hizmetleri vakıflar aracılığı ile yürütülmekteydi. Dolayısıyla vakıf sistemi, mali sistemin alt grubu ve sosyal güvenliğin sağlandığı temel kurumdu. Ayrıca vakıflar hazinenin gelir kaynağıydı. 16. yüzyılda devletin toprak vakıflarından elde ettiği gelirlerin toplam gelire oranı %16'dır. Bununla birlikte 16. yüzyıl başlarında Osmanlı ekonomisinde toprakların %20'si vakıf sisteminin içindeydi.¹³

Klasik dönem Osmanlı maliyesinin gelir kaynaklarının yaklaşık olarak %90'lık bölümü cizye ile mukataalardan oluşmaktaydı.¹⁴ Bir başka ifade ile oşür, cizye, küçükbaş hayvanlardan alınan ağnam vergisi, tuz ve gümrük iltizamları, darphaneler, pazar resimleri ve vassal devletlerden alınan haraçlar Osmanlı Devleti'nin klasik dönemde mali kaynaklarını oluşturmaktaydı.¹⁵ Klasik dönem Osmanlı bütçesinin belli başlı gider kalemleri¹⁶ olarak ise, askeri harcamalar, küçük ruznamçe kalemi, protokol harcamaları, teslimat, has ve salyane gibi harcama kalemleri olarak sayılabilir idi.¹⁷

¹² Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, Hazırlayanlar: Mehmet GENÇ-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, I. Baskı, İstanbul, 2006, s. 57.

¹³ Tabakoğlu, "Osmanlı Mali Yapısının Ana Hatları", s. 133–134.

¹⁴ Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarih Cilt 1i", Çeviren: Halil Berktaş, Eren Yayınları, II. Baskı, İstanbul, Kasım 2004, s. 93.

¹⁵ Halil İnalçık, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış", *Doğu Batı Düşünce Dergisi* (Kasım- Ocak 2001–02), Yıl. 4, Sayı. 17, Ankara, s. 14.

¹⁶ Klasik dönem Osmanlı Bütçesinin en önemli gider kalemi *mevacip* harcamalarıdır. Mevacip harcamaları, bütçede yer alan harcama kalemlerinin %70'ini oluşturmaktaydı. Mevacip kalemi altındaki harcamalar ise, ordu ve devlet görevlerine üç ayda bir ödenen ulufeler, Padişah değişikliğinde ödenen cüluslar, kapıkulu askerlerinin ödenekleri, tamir, mühimmat harcamaları ve tazminatlar bu kalemin içerisinde yer alır idi. Klasik dönem Osmanlı gider kalemlerinin 10% ile %15'lik kısmını oluşturan diğer bir harcama kalemi ise *teslimat* kalemi idi. Bu harcamalar odunun ve sarayın mühimmat ihtiyacı için yapılan harcamaları idi. Osmanlı bütçesindeki üçüncü büyük gider kalemi ise *has* ve *salyane* harcamalarıydı. Has harcamaları ise, vezir beylerbeyi, hanım sultanların haslarına karşılık ayrılan ödeneklerdi. Salyaneler ise, deniz kumandanlarına, kırm hanlarına Çerkez beylerine, prenslere, tahsis edilen harcamalar idi. Bkz. Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 190–192

¹⁷ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, Kasım 1985, s. 109–111.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren merkeziyetçi devlet olma özelliğini korumuştur. Dolayısıyla mali teşkilatlanmasını gerçekleştirirken dahi devlet merkeziyetçi özelliğini göz önünde tutmuştur. 17. yüzyıldan itibaren Avrupa’da başlayan siyasal ve iktisadi gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti vergi sisteminde reformlara gitmiş, üstelik mali örgütlenmesinde ve mali mekanizmalarında yeniden yapılanmaya giderek gelişmelere uyum sağlamaya çalışmıştır.¹⁸

1.1.2. Yenileşme Dönemi Osmanlı Maliyesi ve Ekonomisi

17. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı Devleti’nin mali sistemi çeşitli sarsıntı ve sıkıntılar geçirmiş olmasına rağmen ayakta kalmıştır. Çünkü bu dönemde Osmanlı merkez orduları ve taşra orduları savaş meydanlarında gerekli işbirliğini sağlayarak başarılı sonuçlar elde edebilmişlerdir. Ancak 1645 yılından itibaren başlayan savaşlar uzun süreli savaşlardı. Örneğin 1645 yılında başlayan Girit Savaşı tam 25 yıl sürmüş ve 1669 yılında sonuçlanmıştır. 1650 yılında patlak veren Erdel İsyanı Osmanlı Devleti’nin 1662 yılından 1664 Vasvar anlaşmasına kadar Avusturya ile savaşmasına neden olmuştu. 1672 yılından 1676 yılına kadar Lehistan ile 1678–81 arasında ise Ruslarla savaşılmıştır. Nihayet 1683 yılından 1699 Karlofça Anlaşmasına kadar yeniden Avusturya ile başlayan savaş, Rusya, Venedik ve Lehistan’ın katılımıyla iyice büyümüş ve Osmanlı ordusunun mağlubiyeti ile sonuçlanmıştır.¹⁹

Nitekim uzun süren bu savaşların Osmanlı mali sisteminde, özellikle Osmanlı bütçesindeki en önemli etkisi bütçe açıklarının alışlagelen bir hal almasına neden olmasıdır. Çünkü uzun süren ve yenilgiyle sonuçlanan savaşlar, merkezi hazine için ganimet ve gelir kaynağı olmaktan çıkmış ve devletin mali sisteminde finansal sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur.²⁰ Ortaya çıkan bu sorunu, Osmanlı maliyecileri 17. yüzyılın sonlarına kadar, sistem içerisinde çözmeye çalışmışlardır. Problemin çözümü için başvurulan yöntemler, paranın

¹⁸ Kaya Bayraktar, “Osmanlı Maliyesi Üzerine Yapılan Çalışmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (2003), Cilt: II, Sayı: I, s. 115–116.

¹⁹ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesi’nde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat’a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul, Mayıs 1986, s. 32.

²⁰ Emine Kiray, *Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, II. Baskı, İstanbul, 1985, s. 56.

tağşişi ve istikraz (borçlanama) yöntemi idi.²¹ Fakat bu önlemlerin yeterli olmadığı zamanlarda devlet, zenginlerinden ve bürokratlardan imdadiye adı altında borç almıştır. Nitekim başvurulmuş bu yöntemler 1695 giderlerin finansmanında yetersiz kaldığı için Osmanlı Maliyecileri yeni bir uygulamaya başvurarak “malikâne” sistemini hayata geçirmişlerdir.²²

Devlet, malikâne sistemini değişen ekonomik konjonktürün getirmiş olduğu nakdi ekonomiye uyum sağlamak amacıyla ya da tımar sistemini yeniden canlandırmak için oluşturmuştur. Aslında sistemin ana hedefi sık sık değişen mültezimlerin fazla kâr elde etmek amacıyla, verimini düşürdüğü vergi kaynağını yeniden verimli hale getirmek ve devam ettirmek maksadıyla değişmez bir mültezimin tasarrufuna bırakmaktı. Malikâne olarak satışa çıkarılan mukataalar *muaccele* adı verilen satış bedeli üzerinden oluşmaktaydı. Bu satış devletin atamış olduğu görevlinin belirlediği asgari muaccele bedeli üzerinden açık artırmaya çıkarılarak en yüksek bedeli vermiş olan kişinin müzayedeyi kazanması ile sonuçlanırdı.²³ Bir başka ifade ile muaccelenin kesin miktarı müzayededen sonra açıklanmaktaydı. Yalnız yıllık ödemelerin miktarı müzayededen önce belirlenmekteydi. Malikâneyi alan kişiden muaccele (peşin ödemeyi) ödemesi, ayrıca her yıl belirli miktarda da ödeme yapması beklenmekteydi.²⁴ Nitekim malikâne miras olarak bırakılmıyor fakat hayatta olmak şartı ile devlete %10'luk vergiyi ödemek koşulu ile satılabiliyordu.²⁵

18. yüzyıl Osmanlı iktisadi yapısında iki farklı dönem ve durum ortaya çıkmıştır. Birinci dönemde 18. yüzyılın başlarından 1760'lara kadar, bir rahatlama ve büyüme meydana gelmiştir. Ancak ikinci dönemde ise yani 1760'lardan sonraki dönemde, ekonomide darlık ve buhranlar meydana gelmiştir. Mehmet

²¹ *İstikrâz* kelimesinin anlamı, ödünç para alma, alınma, faizle para alma, manasındadır. Bkz Ferit Develioğlu, “*İstikrâz*”, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik, Lügat, 8.Baskı, Aydın Kitabevi, 1988, Ankara, s. 550. *İstikraz yöntemi*, Osmanlı Devleti 17.yüzyılın sonuna kadar tağşiş ve iltizam usulü dışında istikraz yöntemine başvurmamıştır. Ancak 17. yüzyılın sonlarından 1854 kırım savaşına kadar, yaşanan bütçe açıklarını finansmanı için tağşiş malikâne, esham ve kaim gibi iç borçlanma yollarıyla bütçe açıklarını kapatma yoluna gitmişti. 1854 yılında ise dış borçlanmaya gitmiştir. Bkz Şevket PAMUK, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Yurt Vakfı Yayınları, IV. Baskı, İstanbul, Eylül 2007, s. 204–207.

²² Cezar, *Osmanlı Maliyesi'nde Bunali ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat a Mali Tarih)*, s. 33.

²³ Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, *Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi*, VI. Baskı, İstanbul, Mayıs 2009, s. 107–108.

²⁴ Pamuk, “*Osmanlı Devleti'nin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi 1600–1850*”, s. 30.

²⁵ Murat Cizkça, “*Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Borçlanma Evrimi (XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla)*”, Osmanlı Ansiklopedisi, Cilt.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 224.

Genç, ekonomide cereyan eden bu iki dönemi savaşlar kapsamında değerlendirmiştir. Genç' e göre "Osmanlı Devleti 15 yıllık uzun bir savaşı (1683–99), Viyana mağlubiyetinden sonra uğradığı toprak kayıplarının büyük bir kısmını 1700–1760 arası dönemlerde telafi etmiştir. Ancak 1760'lardan sonraki ikinci dönemden itibaren savaşlarda almış olduğu mağlubiyetler açık ve kesin olmuştur".²⁶

Osmanlı Devleti 1711–18 arasında kaybedilen toprakları geri alma siyaseti izledi ve Prut'ta Rusları yendi. Venediklilerden ise Mora Yarımadası'nı geri aldı. 1739 yılında Belgrat'ın tekrar alınması ile Avusturyalılar tekrar Tuna Nehri'nin diğer yakasına itilmiş oldular. Bu tarihten itibaren otuz yıl boyunca batı sınırlarında savaş olmaması Osmanlı maliyesini önemli ölçüde rahatlattı.²⁷

18. yüzyılın ilk yarısında siyasi alanda yaşanan bu gelişmelerin ekonomik alana yansımaları 1760'lara kadar olumlu olmuştur. Yüzyılın ilk yarısında hemen hemen bütün sektörlerde bir rahatlama ve gelişmeyle birlikte büyük merkezlerdeki sınaî imalat sektöründe uzak pazarlar için üretim faaliyetlerine girişilmiştir. Özellikle bu dönemde dokuma sanayisi alanında üretim artışı ve sektörde bir gelişme yaşanmıştır.²⁸ Dahası, yüzyılın ikinci yarısından Napolyon savaşlarının sonuna kadar (1800–1815) Osmanlı imalat sektörü çok fazla bir gerileme ve iflas içerisine girmemiş, bilakis İmparatorluk bu dönemde hâlâ mensucat ve iplik ihracatçısı konumunda kalmıştır. Ancak İmparatorluğun dışında cereyan eden teknolojik gelişmeler takip edilemediğinden dolayı, Osmanlı sanayisi gerilemeye başlamıştır.²⁹ Yine yüzyılın ilk altmış yılında paranın değeri değişmemiştir. Bununla birlikte aynı dönemde vergilerde çok az değişiklik yapılmış ve tüccarların faaliyetleri artan vergiler ile kısıtlanmamıştır.³⁰

Yüzyılın ilk yarısında savaşların kesilmesiyle birlikte Osmanlı Devleti maliyeyi rahatlatmak gayesiyle hazine giderlerini azaltma yoluna gitmiştir. Özellikle askeri giderlerde ve saray harcamalarında tasarrufa gidilmiştir. Bu dönemde II. Mustafa yeniçeriler arasında yoklamalar yaptırarak yeniçerilerin sayısını

²⁶ Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi*, VI. Baskı, İstanbul, Mayıs 2009, s.213.

²⁷ Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Gelirken Osmanlı Maliyesi*, s. 211–212.

²⁸ Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", s. 215.

²⁹ Sarç, "Tanzimat ve Sanayimiz", *a.g.e.*, s. 424–425.

³⁰ Bruce McGowan, "Ayanlar Çağı (1699–1812)", Çeviren: Ayşe Berktaş, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Editör: Halil İNALCIK–Donald Quatert, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, Cilt. 2, s. 834.

azaltmıştır. Yine Damat İbrahim Paşa da tasarruf tedbirlerine devam ederek hazineye 5675 kese 282 kuruşluk bir rahatlama sağlamıştır. Sadrazam Rami Mehmet Paşa donanmada tasarruf önlemleri almıştır. Son olarak Padişah II. Süleyman saray giderlerinde 11 milyon akçelik tasarruf sağlayarak giderleri azaltmıştır. Bu dönemde Osmanlı-İran savaşlarına kadar Osmanlı maliyesinde rahatlama meydana gelmiş ancak savaşların yeniden başlamasıyla ordu kadrolarında yaşanan şişkinlik hazine giderlerinin yeniden artmasına neden olmuştur.³¹

Ne var ki; 1760 yılından sonra siyasi konjonktürde yaşanan gelişmelerin Osmanlı siyasi yapısına yansımaları olumlu olmamıştır. Özellikle 1768–74 Osmanlı Rus Savaşı ve 1787–92 Avusturya (Habsburg) ve Rusya ile girişilen büyük çaplı savaş Osmanlı ekonomisini ve maliyesini sarsmıştır. Bu savaşlardan 1768–74 yılında gerçekleşeni maliyede birtakım sıkıntılar açmış olmasına rağmen daha önceki dönemde biriktirilmiş olan rezervler, parada yapılan düşük oranlı tağşiş³² ve *esham*³³ sisteminin kurulması³⁴ ile mali sıkıntı giderilmiştir. Ancak 1787–92 savaşı Osmanlı maliyesine çok büyük bir yük getirmiştir. Savaşın ikinci yılında tahta geçen III. Selim, 1789 yılında büyük miktarda tağşiş gerçekleştirerek kuruşun gümüş içeriğini %33 oranında azaltmıştır. Devlet, savaşın yol açmış olduğu kıtlıklara ve tağşişin yol açmış olduğu enflasyona karşı özellikle İstanbul'da çok sıkı bir *narh*³⁵ politikası uygulamıştır.³⁶ Narh politikasının kapsamı,

³¹ Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 261–262.

³² Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 186.

³³ Malikâne sistemi iç borçlanma sistemi olarak bir takım bürokratik engelleri aşamamaktaydı. Ayrıca malikâneler vergi mükelleflerini yönetme kıstasından dolayı sadece askeri zümre mensuplarına verilmekteydi. Bunun yanında padişah kızları dışında kadınlara ve birkaç istisna dışında gayri Müslimlere verilmemekteydi. Bu yüzden malikâne sistemi ancak %1'lik bir nüfusu kapsıyor gerekli olan finansmanı sağlamıyordu. Bu nedenlerden dolayı, Osmanlı maliye bürokratları Küçük Kaynara anlaşmasından sonra Rusya'ya ödenmesi gereken savaş tazminatını karşılamak için, başka bir ifadeyle devlet kısa zamanda kaynak yaratmak amacıyla malikâne sisteminin devamı olan *esham*'i uygulamaya başlamıştır (1775). Böylece devlet küçük sermaye gruplarını iç borçlanmaya çekmiştir. Bkz. Mehmet Genç, "Esham: İç Borçlanma", *Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi*, VI. Baskı, Mayıs 2009, İstanbul, s. 190–191.

³⁴ Cezar, *Osmanlı Maliyesi'nde Bunali ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat a Mali Tarih)*, s. 79.

³⁵ *Narh*: İslam Ekonomik sisteminin, eksik rekabet ortamında devletin piyasaya dolayısıyla fiyatlara müdahale politikasıdır. Bu sistem Osmanlı Devleti tarafından da aynen uygulanmıştır. Osmanlı Devleti narh sistemini uygularken hem üreticileri hem de tüketicileri koruyan bir politika uygulamıştır. Savaş, kıtlık, ulaşım zorlukları ve abluka gibi ürün arzında daralmaya neden olan durumlarda devlet narh yükseltir, tam tersi durumlarda ise düşürürdü. Narhların tespiti kadıların başkanlığında kurulan komisyon tarafından belirlenirdi. Bu komisyonda, esnaf, uzmanlar ve halktan kişiler bulunuyordu. Bkz. Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Ekonomisinde

gümüş kuruşun yanısıra altın ve bütün yabancı kurlara karşı genişletilmiştir. Fakat uygulama istenilen sonucu vermemiştir. Çünkü devlet, ancak altın ve gümüş fiyatlarını yükseltme kararı aldıktan sonra darphaneye altın ve gümüş intikal etmeye başlamıştır. Bunun yanında özellikle İstanbul dışındaki tüccarlar başkente mal göndermeyi reddettikleri için İstanbul'da iâşe sorunu ortaya çıkmıştır.³⁷

Osmanlı ekonomisinde 1770 yılından başlayarak, 1800 yılından itibaren giderek hızlanan ve 1840 yılına kadar devam eden enflasyonun nedeni; 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra meydana gelen savaşların ekonomiye olan etkisidir. Çünkü uzun süren savaşlar üretimin azalmasına, ekonomide yer alan birimlerin mübadeleye girmemesine, verimliliğin düşmesine, bütçe açıklarının taşışş yoluyla kapatılmak istenmesine; dolayısıyla para arzının yükselmesi, son olarak da devletin piyasadaki mallara olan talebinin artmasına neden oluyordu. Sonuç olarak 17. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren başlayan 18. yüzyılın sonlarına kadar süren zaman dilimi içinde Osmanlı merkez hazinesi reel olarak hem gelir hanesinde hem de harcama hanesinde artış kaydetmiştir. Ancak harcamalardaki artış eğilimi gelirlerdeki artış eğiliminden fazla olmuştur.³⁸

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin değışim çağıydı. Devlet bu yüzyılda hem iktisadi açıdan hem de kurumsal açıdan kendini yenileme çabasına girmiştir. Çünkü yüzyılın başlarında Osmanlı yöneticileri içerde ve dışarıda iki önemli gelişme ile karşı karşıya kalmıştır. Bu gelişmelerden ilki dışarıda yaşanan gelişmelerdir ki en önemlisi batı Avrupa'nın yakalamış olduğı askeri ve iktisadi alanlardaki ilerlemedir. Dışarıda yaşanan bir diğere önemli gelişme ise Rusların sıcak denizlere inme çabalarıydı. İkinci önemli gelişme ise içerde yaşanan; taşradaki ayanların devletin vergi gelirlerine el koyma çabasıdır.³⁹

Siyasi konjonktürde yaşanan gelişmeler 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin genel karakteristiğini meydana getirmiştir. Donald Quataert bu dönemin ikti-

Narh Uygulamaları", *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi*, Kitabevi Yayınları, Kasım 2005, İstanbul, s. 158.

³⁶ PAMUK, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 186.

³⁷ Şevket Pamuk, "Tağışşlardan Dış Borçlanmaya: Osmanlı İmparatorluğu'nda Bütçe Açıklarının Finansmanının Değışen Biçimleri 1750–1914", Çeviren: Gökhan Aksoy, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Kasım 2008, s. 100.

³⁸ Erol Özvar, "Osmanlı Devleti'nin Bütçe Harcamaları 1509–1788", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, Hazırlayanlar: Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, I.Baskı, 2006, İstanbul, s. 235.

³⁹ Şevket Pamuk, "Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820–1913", Tarih Yurt Vakfı Yayınları, III. Baskı, Mart 2005, İstanbul, s. 13.

sadi politikalarını dört aşamaya ayırarak bu değişimi gözler önüne serer. Birinci aşama, 1826 yılına kadar devam etmiştir. Bu dönemde devlet, himayeci politikalar uygulamış, hammaddelerin ve tekellerin yerli üretimde kullanılmasını teşvik etmiştir. 1826–60 arası dönem ise ikinci aşamayı temsil eder. Bu dönemde devlet, dünyada meydana gelen siyasi koşullara ayak uydurmaya çalışmıştır. Osmanlı pazarları dışarıya açılmış ve iç pazarlara müdahale edilmeyerek ticaret serbest bırakılmıştır. Üçüncüsü 1860–1908 yılları arasındaki dönemdir. Bu periyotta devlet yeniden korumacı uygulamalara başvurarak gümrükleri artırmış ve yerli imalatçıları koruma yoluna gitmiştir. Dördüncü ve son aşama ise jön Türklerin ihtilali ile başlar ve I. Dünya Savaşı'na kadar devam eder. Bu dönem ise himayeci milli ekonomi taraftarlarının serbest ticareti savunulara karşı üstünlük sağlaması ile sonuçlanmıştır.⁴⁰

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti açısından kısaca şu şekilde nitelenebilir: Bu yüzyıl Osmanlı Devleti için merkezileşmeye yönelik reformların gerçekleştiği, diğer yandan ise ticarileşmenin hızlandığı bir yüzyıldır.⁴¹ Başka bir deyişle, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin klasik yapısını koruduğu, yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise devletin hızla değişerek klasik dönem özelliklerinden sıyrılmaya başladığı söylenebilir.⁴²

19. yüzyılın en önemli olayları olarak sadece merkezileşme çabaları ve batılılaşma ele alınamaz. Örneğin 1826 yılında yeniçeri ocağının kaldırılması Osmanlı Devleti'nde iktisadi ve sosyal olarak önemli değişimleri de beraberinde getirmiştir. Özellikle başkentte ve diğer Osmanlı şehirlerinde yaşayan yeniçerilerin şehir ekonomilerinde önemli görevleri vardı. Nitekim yeniçerilik yapan kişilerin birçoğu aynı zamanda esnaftı. Yeniçerilerin esnafılık yapmaları onların lonca üyesi olabilmelerini, ayrıca iyi organize olmuş bir kurumun koruyuculuğunu yapmalarını sağlıyordu. Dolayısıyla reformlara muhalefet eden yeniçeriler esnaflarla beraber daha kuvvetli bir kitlenin meydana gelmesine neden oluyordu. Bu ne-

⁴⁰ Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri 1812–1914", Çeviren: Süphan Andıç, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Editör: Halil İnalçık–Donald Quataert, Cilt:2, s. 888.

⁴¹ Kıray, a.g.e, s.65.

⁴² Mehmet Genç, "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri", *Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi*, VI. Baskı, İstanbul, Mayıs 2009, s. 45.

denden ötürü yeniçeri ocağının kaldırılması 19. yüzyıl Osmanlısında yenileşmenin ve iktisadi değişimin önünü açmıştır.⁴³

1838 Balta Limanı Antlaşması⁴⁴ Mehmet Ali Paşa sorununu çözmek amacı ile Osmanlı Devleti'nin İngiliz desteğini almak için imzalamış olduğu bir antlaşmadır. I. Dünya Savaşı'na kadar geçerli olan bu antlaşma İngiltere'nin dünya ölçeğindeki girişimlerinin bir parçası⁴⁵ ve aynı zamanda Osmanlı ekonomisinin dış ticarete açılmasını hızlandıran bir etken olmuştur.⁴⁶

Antlaşmayı imzalayan İngilizlerin esas amacı ise Osmanlı Devleti'ne ithalat yapmak değildi. Çünkü Osmanlı dış ticaret mevzuatı ithalata serbestlik (%3) ihracata ise kısıtlama getirmekteydi.⁴⁷ Dolayısıyla İngilizlerin hedefi bol ve ucuz hammadde temin etmektir. Bununla birlikte 1838 ticaret antlaşması yabancı tüccarların Osmanlı tüccarları ile rekabet etmesine fırsat vermişti. Dahası, gayri Müslim tüccarların ve yabancı tüccarların işbirliği sonucunda artan dünya ticaretinden Müslüman tüccarlara göre daha fazla pay almasını, antlaşma sonrasında hızlanan ticaret Selanik, İzmir ve İstanbul gibi liman şehirlerinin ticaret merkezi haline gelmesine sebep olmuştur.⁴⁸

Ne var ki, bu antlaşma on binlerce zanaatkârın ve sınaî imalatçısının işsiz kalmasına neden olmuştur.⁴⁹ Bununla beraber, %8'lik iç ticaret rüsumu ödemek zorunda olan yerli tüccarların iç ticaret rüsumu ödemeyen yabancı tücc-

⁴³ Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış İslahatlar Devri 1812–1914", s. 889.

⁴⁴ Rusya'nın Hünkâr İskeleyi antlaşması ile elde etmiş olduğu avantajlar, İngiliz Hükümeti'nin Osmanlı Devleti'ne olan ilgisini daha da arttırmıştır. Bu ilginin devamlı olabilmesi için ticari bağların kuvvetlendirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla 1838 Ticaret antlaşması ve Kırım Savaşı (1854) İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerindeki genel siyasi politikasını belirlemiştir. 1838 Ticaret antlaşmasının esasları İngiliz büyük elçilik kâtibi "David Uguhart" belirlemiştir. Uguhart, Adam Smith'in kaldırılmasını tavsiye ettiği devlet müdahalelerinin hiç birinin Osmanlı Devleti'nde bulunmadığını üstelik Osmanlı'nın serbest ticaret için ideal bir devlet olduğunu İngiliz Parlamentosuna anlatmıştır. Bkz. Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi dönüşüm", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt. 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 621.

⁴⁵ İngiltere, 1838 yılı Balta Limanı antlaşması ile ekonomik olarak kurumsallaşmaya başladığı ilk antlaşmadır. Çünkü İngiltere bu antlaşmadan sonra kendi sistemini kabul ettirdiği ülkelerde benzer antlaşmalar imzalamıştır. 1842 yılında Nanking antlaşmasını Çin ile imzalamıştır. Nanking Antlaşması ile Çin limanları İngilizlere açıldı, Hong Kong İngiltere'ye bırakıldı ve ithal mallara %5'lik bir vergi konuldu. Bkz. Çağlar Keyder, "Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt. 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 645.

⁴⁶ Şevket Pamuk, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt. 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 718–719

⁴⁷ Seyfettin Gürsel, "1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 688.

⁴⁸ Keyder, "Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi", s. 644.

⁴⁹ Keyder, "Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi", s. 644.

carlar karşısında dezavantajlı bir konumda olmaları zamanla yerli tüccarların yerini,⁵⁰ yabancı tüccarların almasına neden olmuştur.⁵¹

Tanzimat öncesi başlayan Osmanlı ticaret sistemindeki değişimler Tanzimat'tan sonra da devam etmiştir. Değişimin yönü ticaretin daha liberal bir yapıya doğru gitmesi ile belirginleştirmiştir. Ticarete ortaya çıkan liberalleşme ise Tanzimat öncesi duruma göre Osmanlı Devleti'nin dış ticarete açık hale gelmesinin nedenlerinden biri olmuştur.⁵² Ticaretteki dönüşümün bir başka olumsuz nedeni sanayi üzerinde kendini göstermiştir. Özellikle Avrupa'da Napolyon savaşlarından sonra yayılmaya başlayan sanayide, makinenin kullanımı Avrupalı devletlerin daha ucuz ve bol üretim yapmalarını sağlamıştır. Bu yüzden Osmanlı pazarına daha kolay ulaşan Avrupalıların ucuz malları ve Osmanlı hammaddelerine olan talepleri özellikle Osmanlı tekstili ve manifaktür üreticisinin çöküşünü hızlandırmıştır.⁵³

Sonuç olarak, 1838 Balta Limanı Antlaşması ve akabinde gerçekleştirilen Tanzimat Fermanı (1839) Osmanlı iktisadi yapısının dönüşmesine neden olmuştur. Öz olarak 1838 antlaşması getirmiş olduğu göreceli ekonomik serbestlik⁵⁴ ile devletin geleneksel iktisadi yapısının değişmesini hızlandıran faktörlerden olmuştur.⁵⁵

⁵⁰ 1838 Balta Limanı Antlaşması'nın uygulamaya girdiği ilk dönemlerde Osmanlı tüccarları zarar görmediğine dair bir izlenim yaratmıştır. Çünkü antlaşma maddelerinde korunan ve liberalleşme hareketlerinden faydalanabilecek kesim olarak duruyorlardı. Ne var ki İngiltere'nin dış ticaret politikasındaki çelişkiler ve İngiliz Hükümeti'nin kendi çıkarlarını koruma yoluna gitmesi Osmanlı tacirlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Üstelik buna İngilizlerin kendi ticaretlerini yayma ve kendi tüccarlarını teşvik etme yönünde oluşturdukları altyapıda eklenince (Britanya bankaları, sigorta şirketleri, gibi altyapı kurumları) Osmanlı tacirlerinin İngiliz tacirlerle rekabet etme koşulları daha da zor bir hal almıştır. Bkz. Reşat Kasaba, "Antlaşmalar ve Dostluklar 19. Yüzyılda İngiliz Emperyalizmi, Osmanlı İmparatorluğu ve Çin", *Dünya İmparatorluk ve Toplum Osmanlı Yazıları*, Çeviren: Banu Büyükkal, KitapYayınevi, İstanbul 2005, s. 61.

⁵¹ Kıray, *a.g.e.*, s. 74.

⁵² Ahmet Kal'a, "Tanzimat Öncesinde ve Sonrasında İktisadi Manzara", *150. Yılında Tanzimat, Açık Oturumlar Dizisi 7*, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul 1990, s. 54–56.

⁵³ Sarç, "Tanzimat ve Sanayimiz", *a.g.e.*, s. 425, Nitekim bir başka çalışmada KAL'A, 1820'lerden 1860'lara kadar Osmanlı sanayisinin dönüşüm yaşadığını küçük esnaf birliklerinin ve küçük sanayicilerin yerlerine büyük fabrikaların kurulmaya başlandığı dönem olduğunu ifade etmiştir. Ancak 1860'a gelindiğinde fabrikaların çoğunun kapanmaya başlandığının bunun nedenin ise taşıma maliyetlerinin yüksekliği, hammadde fiyatlarının yüksekliği ve kalifiye işgücündeki kıtlık olarak gösterilmiştir. Bkz. Kal'a, "Tanzimat Öncesinde ve Sonrasında İktisadi Manzara", s. 55–60

⁵⁴ Nitekim bir başka çalışmada ise, 1839 Balta Limanı antlaşması ile Osmanlı Devleti, Fransa ve İngiltere'nin açık pazarı olarak uluslararası ticaret ağına sokulduğu, Tanzimat Fermanı ile hukuki altyapı kurularak Osmanlı Devleti'nin Avrupalı Devletlerin kurduğu küresel pazara katıldığı belirtilmektedir. Bkz, Kazgan, *a.g.e.*, s.29.

⁵⁵ Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisadi Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Ötüken Yayınevi, II. Baskı, İstanbul, 2000, s. 205–206.

19. yüzyıl görülen devletin merkezileşme çabaları, Osmanlı maliyesinde geniş çaplı bir yapılanma hareketini de beraberinde getirmiştir. Çünkü bu dönem devletin geleneksel kurumlardan modern kurumlara geçmeye çalıştığı bir dönemdir. Bu süreç Tanzimat'a kadar ve hatta Tanzimat'tan sonra da devam etmiştir.⁵⁶ Nitekim bu dönemde Osmanlı bürokratları devletin klasik yapısının toplumsal çözümlü çare olamayacağını dolayısıyla devletin batıya açılmasının gerekliliğini savunmuşlardır. Yine bu dönemde iktisadi açıdan klasik iktisatçıların kitapları tercüme edilmiş, Avrupa'ya eğitime giden Osmanlı öğrencileri batı iktisadi düşüncesinin Osmanlı'ya girmesini sağlamışlardır. Bunun yanında Smith, Say ve Ricardo'nun klasik iktisat ve maliye düşüncesi Tanzimat sonrasında Osmanlı Devleti'ne girmiştir.⁵⁷ Aslında Osmanlı bürokratlarının özellikle merkezileşmek için gerçekleştirdiği reformların en önemli amacı ayanın gücünü kırarak merkezi denetimi artırmak ve vergileri merkezi bürokrasinin denetiminde toplamaktı.⁵⁸

Osmanlı maliyesindeki köklü değişim 19. yüzyılda başlamasına rağmen, batılı anlamdaki ilk değişimlerin temeli III. Selim zamanında başlamıştır. Bu dönemde Osmanlı maliyesinde tek hazine sistemi sonlandırılmış ve 1793 yılında İrad-i Cedid hazinesi, daha sonra ise Zaire ve Tersane hazineleri kurulmuştur. Zaire hazinesi İstanbul'un iâşe sorununa çözüm bulmak amacı ile kurulmuştur. Ancak Tersane ve İrad-ı Cedid hazineleri Hazine-i Amire'yi doğrudan ilgilendirirken; Zaire Hazinesi dolaylı olarak ilgilendirmiştir. III. Selim'in İrad-i Cedid hazinesini kurma amacı tımar sisteminin ıslahını gerçekleştirmek, malikâne ve esham sistemini ise tasfiye etmektir. Fakat III. Selim'in tahtan indirilmesi yenilikçi hareketin dolayısıyla İrad-ı Cedid Hazinesi'nin sonu oldu. Bu hazinenin gelirleri darphaneye aktarıldı. III. Selim'in kurduğu Tersane Hazinesi ise daha sonraki dönemlerde de devam etti. İpek resmi bu hazineye gelir olarak verildi. Fakat II. Mahmut döneminde tersane askerlerinin daimi statüye alınması ve gemi yapımındaki maliyetlerin artması bu kaynağın yetersiz kalmasına neden olmuştur. Bu yüzden

⁵⁶ Cezar, *Osmanlı Maliyesi'nde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat a Mali Tarih)*, s. 235.

⁵⁷ Abdüllatif Şener, "Osmanlı Maliye Düşüncesini Çağdaşlaşması", *Tanzimat'ın 150. Yıl Dönümü Uluslararası Sempozyumu* (31 Ekim–3 Kasım 1989), TTK Basımevi, Ankara, 1994, s. 215–216.

⁵⁸ Kıray, *a.g.e.*, s. 76.

Tersane Hazinesi darphanenin sağlamış olduğu borçlar ile bütçe açıklarını kapamaya çalışmıştır.⁵⁹

II. Mahmud dönemi (1808–1839), Osmanlı ekonomisi için oldukça zor geçmiştir. Bu dönem devletin mali açıdan sıkıntılar yaşadığı dönemdir. Özellikle Rusya (1806–1812, 1828–1829), İran (1820–1828) ve Mısır (1831–1833) ile yapılan savaşların maliyeye olan yükü maliyeti oldukça ağır olmuştur. Üstelik III. Selim döneminde başlamış olan ancak, yeniçerilerin muhalefeti sebebiyle tamamlanamayan askeri reformların gerçekleştirilmesi, bunun yanında eğitim ve adalet alanlarında gerçekleştirilen reformlar maliyenin yükünü daha da artırmıştır. Bütün bu gelişmelerin, Osmanlı bütçesinin harcama kalemlerini eskiye göre yaklaşık olarak 250–300 kat arttırdığı tahmin edilmektedir.⁶⁰

Osmanlı maliye bürokratları, harcamalardaki artışları finanse etmek için mali alanda reformlara gitmişlerdir. Bunu gerçekleştirmek için ilk hamle eski tımar arazilerine ait gelirlerin merkezi hazine gelirleri arasına katılımını sağlamak olmuştur.⁶¹ Bunun için de, 1825 yılında mukataat Hazinesi kurulmuştur. Osmanlı maliye bürokratlarının bu hazineyi kurmadaki amacı, mukataaların yönetimini tek elde toplamaktı. Böylece hem vergilerin toplanması merkezileştirilmiş oldu, hem de mukataaların tasfiyesi daha kolay hale getirildi.⁶² Ek olarak, yeni kurulan Nizam-ı Cedid ordusu için kaynak arayışlarına gidilerek lağvedilen İrad-ı Cedid hazinesinin eski kaynakları Nizam-ı Cedid ordusuna aktarılmıştır. Yine bu dönemde maliye bürokratları vakıfların gelirlerini kontrol etmek için Evkaf Nezaretini kurmuş ve vakıflar buraya bağlanmıştır. Dahası Padişahlara ait özel gelirlerde kısıntıya gidilerek, sağlanan gelirler Mansure askerine tahsis edilmiş ve bu yolla cizye⁶³ vergisinde %30'luk bir artışa gidilmiştir.⁶⁴

⁵⁹ Yavuz Cezar, “*Tanzimat’a Doğru Osmanlı Maliyesi*”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt. 4, İletişim Yayınları, 1985, İstanbul, s. 929.

⁶⁰ Pamuk, “Tağışlardan Dış Borçlanmaya: Osmanlı İmparatorluğu’nda Bütçe Açıklarının Finansmanının Değişen Biçimleri 1750–1914”, s. 101.

⁶¹ Cezar, “*Tanzimat’a Doğru Osmanlı Maliyesi*”, s. 930.

⁶² Yavuz Cezar, “Osmanlı Vergi Sistemindeki Darboğazlar ve Sistemi Yenileştirme Yönünde Ortaya Çıkan İlk Gelişmeler Üzerine”, *İktisat Dergisi* (Ekim 1994), Sayı. 394, İstanbul, s. 51.

⁶³ *Cizye*, Osmanlı İmparatorluğu’nun gayr-ı müslim tebaasından askerlik yapmama bedeli olarak almış olduğu bir vergi idi. Osmanlı İmparatorluğu fethettiği topraklarda kendilerinden önce varolan devletlerin almış olduğu kelle vergisini aynen kabul etmiş ve bu vergiyi cizye vergine çevirmişti. Bkz: Halil İnalcık, “*Cizye*”, T.D.V İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 8, Yıl. 1993, s. 45.

⁶⁴ Cezar, “*Tanzimat’a Doğru Osmanlı Maliyesi*”, s. 930.

II. Mahmud'un vefatı üzerine⁶⁵ mali alanda yarıda kalmış olan çalışmalar Padişah Abdulmecid'in tahta çıkışı ve Tanzimat'ın ilanı ile devam etmiştir. Osmanlı Tarihindeki radikal reform hareketlerinden biri sayılan, devlet anlayışı ve devlet idaresi açısından da modernleşmenin esas başlangıcı kabul edilen, 3 Kasım 1839 yılında ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu veya Tanzimat-ı Hayriye⁶⁶ olarak da bilinen fermanın ilan edilmesidir.⁶⁷

Genel olarak özetlenecek olunursa Tanzimat-ı Hayriye'nin üç amacı vardır. Bunlardan ilki; hak ve hürriyetlerin bahşedilmesi, ikincisi can ve mal ehemmiyetinin vurgulanması, sonuncusu ise maliyenin yeniden düzenlenmesidir.⁶⁸ Gülhane Hatt-ı Şerifi'nin temel hedeflerinden biri mali alanda reformları gerçekleştirmektir. Osmanlı Devleti Tanzimat'ın amaçlarından biri olan mali alanlardaki reformları gerçekleştirmek ve tebaasından gelen vergi tarhı esnasında oluşan şikâyetleri bitirmek amacıyla 3 Kasım 1839 tarihinden sonra mali alanlardaki ıslahatlara daha da hız vermiştir. Osmanlı bürokratlarının bir başka amacı da Galata Bankerlerinin gücünü kırmaktı. Bunun için de iltizam usulü kaldırıldı ve vergi tarhı devletin merkezi tarafından gerçekleştirilmeye başlandı.⁶⁹ İnalçık'a göre; maliye'de ıslahat Tanzimat'ın temelini teşkil etmekte ve idari safhada yapılan ıslahatlar daha ziyade mali merkezîyetçilik sistemini uygulamak için bir araç olarak kullanılmış görünmektedir.⁷⁰

Tanzimat'ın mali alanda uygulanması ile Hazine- i Amire, Mansure ile Redif Hazinesi ve Tersane Hazinesi kaldırılmıştır. Bu hazinelerin gelirleri Hazine-i Celile-i Maliye'ye aktarılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti gelirlerini 18. yüz-

⁶⁵ Esasında, Tanzimat ile beraber gerçekleştirilmek istenen yeniliklerin birçoğu 1820-30 yılları arasında Sultan II. Mahmud zamanında gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Özellikle, Askeri, eğitim, kılık kıyafet ve merkezileşme çabalarındaki yenileşmelerin temeli bu dönemde atılmıştır. Bkz. Cemil Aydın, "Emperyalizm Karşıt Bir İmparatorluk: Osmanlı Tecrübesi Işığında 19. Yüzyıl Dünya Düzeni", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* (2007/1), Cilt. 12, Sayı. 22, s. 49.

⁶⁶ Aslında, Osmanlı Devleti ıslahatlara Tanzimat'tan önce başlamış idi. Osmanlı Devlet adamlarının ıslahatları yapmak istemelerindeki ana gayelerden biri, batının Osmanlı lehine olan dengeleri 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendi lehine çevirmesi ve Tanzimat' a kadar ise daha da kötü bir hal almasıydı. Bu neden Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Fermanını ilan etmekte belli başlı amaçlarından biriydi. Öncelikli olarak Tanzimat ile Osmanlılar aleyhte olan bu dengeyi durdurmak, daha sonra ise kendi lehine çevirmek idi. Bkz. Kal'a, *a.g.m.*, s. 50.

⁶⁷ Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayun," *Osmanlı İmparatorluğu*, Eren Yayınları, İstanbul 1999, s. 343.

⁶⁸ Said Öztürk, "Türkiye'de Temettuat çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (2003/1), Cilt. 1, Sayı. 1, s. 237.

⁶⁹ R. Şükrü Suvla, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat 1. Cilt*, Milli eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 267.

⁷⁰ Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Osmanlı İmparatorluğu Eren Yayınları*, İstanbul 1999, s. 365.

yıldan sonra yeniden tek elden yönetmeye başlamıştır.⁷¹ Tanzimat'ın getirmiş olduğu diğer bir yenilik ise vergilerin merkezi hazinenin kontrolünde tarh edilmesiydi. Bu yüzden, iltizam usulü kaldırılarak yerine muhassıllık uygulaması getirilmiştir.⁷² Böylece vergiler, mültezimler yerine Tanzimatı tanıtmak ile yükümlü olan Muhassıllar denetiminde toplanmaya başlamıştır. Bunun için Osmanlı Devleti Tanzimat'ın geçerli olduğu eyaletlerde muhassılların önderliğinde vergi kaynaklarının tespiti amacıyla tahrirler yaptırmıştır.⁷³ Ne var ki, bu uygulama Tanzimat'ın uygulandığı belli başlı eyaletlerde gerçekleştirilebilmiş, diğer eyaletlerde ise hala eski mali usuller uygulanmıştır.⁷⁴ Bu dönemde Osmanlı bütçesinin en büyük gelir kalemini virgü, cizye, aşar gümrük gelirleri ve ağnam resmi oluşturmuştur.⁷⁵ Esham sistemi Tanzimat ile şekil değiştirerek "kaime" ya da "evrak-ı nakdiye"⁷⁶ ismindeki kâğıt para benzerleri olarak piyasaya sürülmüştür. Ancak piyasayı sahte kaimelerin sarması, bu uygulamayı başarısızlıkla sonuçlandırmış ve enflasyonu körüklemiştir.⁷⁷

Sonuç olarak, Tanzimat ile beraber uygulamaya konulan maliye ve iktisat politikaları ile Osmanlı bürokratlarının nihai hedefi Avrupalı Devletlerin gelişmişlik düzeyine ulaşmaktır.⁷⁸ Ancak Tanzimat ile öngörülen mali reformlar ülkenin bütününde uygulanmamıştır. Bu nedenden dolayı bu dönemde de merkez ile taşra arasındaki mali gelirlerin paylaşımı ve yönetimi konusunda tam bir mutabakat sağlanamamıştır.⁷⁹ Yine bu dönemde Osmanlı bürokratları tezat bir görün-

⁷¹ Cezar, "Tanzimat'a Doğru Osmanlı Maliyesi", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, s.933.

⁷² Coşkun Çakır, *Tanzimat dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre yayınları, I.Baskı, 2001 İstanbul, s. 23.

⁷³ Cezar, *Osmanlı Maliyesi'nde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat a Mali Tarih)*, s. 282.

⁷⁴ Cezar, "Tanzimat'a Doğru Osmanlı Maliyesi", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, s. 933.

⁷⁵ Tevfik Güran, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi", *İktisat Fakültesi Mecmuası* (60.yıl Özel Sayısı 1998), Cilt. 49, s. 81.

⁷⁶ "Esham" sisteminde meydana gelen değişimler, Tanzimat ile başlamıştır. Çünkü Tanzimat'ın ilanından sonra cari harcamalardaki artış Osmanlı Devleti'nin nakit dolayısıyla kredi ihtiyacını arttırmıştır. Dış borç arayışına giden Osmanlı devlet adamları, bu teşebbüslerinden aradıklarını bulamayınca yine sorunu sistem içerisinde çözmeye çalışmışlardır. Böylece, Osmanlı bürokratları çareyi "esham" gibi faiz oranı yüksek uzun vadeli istikraz yöntemini faizi yüksek fakat orta vadeli bir konuma getirilerek ve üstelik kaydı hayat şartını kaldırılarak iç borçlanmaya başvurmak olmuştur. Böylece 1840 yılının Ağustos ayında piyasaya sürülen yeni sehimler bütçeye %17'lik bir istikraz sağlanmıştır. Bkz Genç, "Esham: İç Borçlanma" s. 195–196.

⁷⁷ Cezar, "Tanzimat'a Doğru Osmanlı Maliyesi", s. 933.

⁷⁸ Çakır, *Tanzimat dönemi Osmanlı Maliyesi*, s. 220.

⁷⁹ Cezar, *Osmanlı Maliyesi'nde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat a Mali Tarih)*, s. 307–308.

tü göstermişlerdir. Özellikle, Osmanlı topraklarında kurulan fabrikaları bir yandan teşvik ederlerken, diğer yandan ise kurulan yeni fabrikaları koruyamamışlardır. Mesela, Paşabahçe'deki mum, Beyrut'taki kâğıt ve Beykoz'daki cam fabrikası birkaç yıllık faaliyetten sonra kapanmıştır.⁸⁰ Uygulamaya konulan reformlara rağmen, ekonomik anlamda sıkıntılar yine devam etmiştir. Bu sıkıntıların göstergesi cari ve askeri harcamalardan kaynaklanan bütçe açıklarıdır. Dahası, Tanzimat ile beraber asgariye indirilmeye çalışılan ancak devam eden mali organizasyondaki bozukluklar, Osmanlı Devleti'ni Tanzimat'ın ilanından on beş yıl sonra, Avrupalı Devletlere borçlanmaya⁸¹ götürmüştür.⁸²

1.2. Osmanlıda Sayım ve (Tahrir) Geleneği ve Sayımlar

1.2.1. Osmanlı Devletinin Klasik Döneminde Yapılan Tahrirler

Etimolojik olarak Arapça kelime olan tahrir kelimesinin temel anlamı *yazma, yazılma* dır.⁸³ Tarihin birçok döneminde devletler bugünkü gibi olmasa da dönemin elverdiği imkânlar çerçevesinde çeşitli tahrirler yapmışlardır. Bu tahrirlerin yapılmasındaki temel amaç; devletlerin demografik, iktisadi ve mali varlıklarını tespit etmek istemelerinden yatmaktadır. Bu sayımların neticesinde devletler; askeri, mali, iktisadi ve sosyal politikalarının alt yapılarını oluşturmuşlardır.⁸⁴

M.Ö. 2500–3000 yıllarında Eski Mısır'da önemli arazi sayımlarının yapıldığı bilinmektedir. Ortaçağ Avrupa Devletleri'nde derebeyleri, malikânelerindeki

⁸⁰ Sarç, *Tanzimat ve Sanayimiz*, a.g.e, s. 438–440.

⁸¹ Osmanlı Devleti ilk dış borçlanmayı aslında, 1787–1792 Osmanlı Rus harbi esnasında borçlanmak istemiştir. Çünkü dış piyasalardaki faiz oranları içeriye göre oldukça düşük idi. Ancak Fransa İspanya ve Hollanda, Osmanlı devletine borç vermeyi reddetmiştir. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin ilk dış borçlanma teşebbüsü sonuçsuz kalmıştır. Osmanlı Devleti bu tarihten itibaren 1854 Kırım harbine kadar dış borç almamıştır. 1854 e gelindiğinde ise artık iç borçlanma ve vergiler savaş masraflarını karşılamayacak seviyeye gelince Osmanlı Devleti 1854 Kırım harbi esnasında Avrupalı mali piyasalarda uzun vadeli tahviller satmıştır. Bu aşamada Kırım harbi esnasında İngiliz hükümeti Osmanlı Devletini desteklemiştir. Bunun için de İngiliz Hükümeti Osmanlı tahvillerini satın almıştır. İngilizlerin satın almış olduğu bu tahvillerin garantisi ise Mısır'ın vergi gelirleriydi. Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma şartları giderek kötü bir durum haline gelerek, 1872 yılında Düyun-u Umumiye teşkilatının kurulmasına neden olmuştur. Bkz. Pamuk, "Osmanlı Devleti'nin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi 1600–1850", s. 31–37.

⁸² Cezar, *Osmanlı Maliyesi'nde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat a Mali Tarih)*, s. 307–308.

⁸³ Develioğlu, "Tahrir", s. 1221.

⁸⁴ Şeref, Şener, "19.Yüzyılda Osmanlı Kırsalında Ekonomik ve Sosyal Yapı", *İşletme ve Finans* (Ocak 2008), Yıl. 23, Ankara, s. 114.

tarla, hayvan ve çayırların sayımlarını yapmışlardır. Örneğin, 1066'daki Norman istilasından sonra Anglosakson İngiltere'sinde ülke çapında tahrirler yapılmıştır.⁸⁵ İlhanlılar Hindistan'da nüfus ve arazi tahrirleri yapmışlar, Selçuklu Devleti'nde ise kayıt altına alınmamış bir tane çiftlik dahi bırakılmamıştı.⁸⁶

Osmanlı Devleti de kaynaklarını tespit etmek maksadıyla sayımlar yapmıştır. Osmanlı Devleti sahip olduğu topraklarda tıpkı kendisinden önce varolan Emeviler, Abbasiler, Selçuklular ve Memlûklular gibi kaynaklarını tespit etmek amacıyla nüfus ve vergi tahrirleri yapmışlardır.⁸⁷ Barkan'a göre; Osmanlı Devleti'nin nüfus ve arazi tahrirleri yapması ve bu tahrirlerin sonuçlarını, modern anlamda olmasa da istatistik defterleri olarak yayınlaması, Osmanlı İmparatorluğu'nun nizam ve teşkilatçılığının en büyük göstergelerinden birini teşkil etmekteydi.⁸⁸

Klasik döneminde Osmanlı Devleti, tımarların dağıtımını ve devletin merkezi otoritesi tarafından denetimini sağlamak amacıyla *tapu tahrirleri* denilen sayımlar yapmıştır. Osmanlı Devleti, fethettiği topraklarda ilk olarak askeri denetimi ve güvenliği sağlar, idare teşkilatını tam olarak kuruncaya kadar bulunduğu bölgede kendisinden önceki devletlerin vergi sistemlerini devam ettirirdi. Tamamıyla idare teşkilatını kurduktan sonra ise, fethettiği bölgenin emvalini ve gelir kaynaklarını etraflıca kayda geçirir, bunları mal beyanına tabi tutar, kütüklerini çıkarır, son olarak da kendi hesaplamalarına göre verginin bir kısmını tahsil ederek, bir kısmını da eski usule göre toplardı.⁸⁹

Bütün bu sayımların yapılmasının temel amacı, tımar sistemini teşkilatlandırmak ve gelir kaynaklarındaki değişimleri izleyebilmektir.⁹⁰ Ayrıca; Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde her padişah değişiminde, ellerinde dirlik beratları ile vakıfname ve mülkname bulunduranlar, bunları yenilerler ve yeni padişaha onaylatırlardı. Bu değişimin neticesindeyse yeni tahrirler yapılırdı. Bununla bera-

⁸⁵ "Tahrir", AnaBritanica, Genel Kültür Ansiklopedisi, Ana Yayıncılık, (1990) İstanbul, Cilt. 20, s. 333.

⁸⁶ Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin nüfus ve arazi tahrirleri ve Hakana Mahsus defterleri (I)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* (1940-1941), Cilt. II, Sayı. I, s. 23.

⁸⁷ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 169.

⁸⁸ Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus Ve Arazi Tahrirleri Ve Hakana Mahsus Defterleri (I)", s. 24.

⁸⁹ L. Fekete, "Türk Vergi Tahrirleri", Macarcadan Çeviren: Sadrettin Karatay, *Bellekten* (Nisan 1947), Cilt. XI, Sayı. 42, TTK Basımevi, s. 299-300.

⁹⁰ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 169.

ber vakıfların teftiş edilmesi, idari ve mali alanlarda denetimin sağlanması için de tahrirler yapılması gerekirdi.⁹¹

Osmanlı Devleti'nin fethettiği bölgelere, Nişancı tarafından seçilen ve il yazıcısı (Muharrir-i Vilayet) denilen Divan-ı Hümayun kâtibi, yazıcılar, kadılar, tımar defterdarı ve kethüda ile birlikte gönderilirdi. Bu kişilerin başlıca görevleri, miri arazi kapsamına göre, toprakları büyüklüklerine ayırmak ve öşür geliri durumuna göre, toprakları tımar, zeamet ve has olarak ayırmaktı.⁹² Osmanlı Devleti tahrir için görevlendirdiği memurlarının denetimini, otokontrol sistemi ile gerçekleştirmiştir. Yalan beyan veren sipahilerin tımarları alınır; ayrıca toplumda rencide edilerek cezalandırıldı. Ek olarak, fazla vergi toplamak için küçük yaştaki kişileri vergi mükellefi yazmanın veya mükellef çağında olanları yazmamak gibi hilelerin cezası ağırdı. Bu gibi hileleri tespit edip bildirenler ise ödüllendirilirdi.⁹³

Osmanlı Devleti tımar yapısındaki gelir kaynaklarını izleyebilmek için bu sayımları 17. yüzyıla kadar otuz yılda bir tekrarlamıştır.⁹⁴ Nitekim Osmanlı Devleti'nin fütihat devri sona erdikten sonra ve tımar sistemi bozulmaya başlayıp vergilerin toplanması için yeni yöntemler geliştirilmeye başlanınca tahrir defterleri düzenli bir şekilde tutulamamıştır.⁹⁵ Bundan dolayı, 17. ve 18.yüzyıla ait tahrir defterlerinde çok büyük boşluklar vardır.⁹⁶

Osmanlı Devleti'nin 15. ve 16. yüzyılda yapmış olduğu tahrirler genellikle tapu sayımlarıydı. Bu sayımlarda devlet, arazi, asker ve tarımsal gelir dökümünü elde etmekteydi.⁹⁷ Tapu sayımları iki aşamada yapılmaktaydı. İlk safhasında faal nüfus, mali imkânlar ve bundan devlete düşen pay belirlenmekteydi. İkinci safhada ise, devletin payına düşen gelir hazine ile tımar kesimi arasında paylaştı-

⁹¹ Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri (I)", s. 36.

⁹² "Tahrir", *AnaBritanica Genel Kültür Ansiklopedisi*, a.g.e, s. 333.

⁹³ Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin nüfus ve arazi tahrirleri ve Hakana Mahsus defterleri (II)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* (1940–1941), Cilt. II, Sayı. II, s. 219.

⁹⁴ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 169.

⁹⁵ İnalçık, gerileme döneminde "mezra" ya da "hali çiftlik" olarak adlandırılan, ekilebilir durumda, ancak köylüler tarafında terk edilmiş arazilerin tahrirlerin düzenli bir şekilde yapılamamasından dolayı ve bu toprakların mukataa sisteminin istismar edilmesiyle beraber özel çiftliklerin bir parçası haline geldiğini belirtmektedir. Bkz. Halil İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Editörler: Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, Çeviren: Zeynep Altok, Tarih Yurt Vakfı Yayınları, II. Baskı, İstanbul, Mart 2009, s. 21–22.

⁹⁶ Cem Behar, "Önsöz", *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500–1927*, Cilt. II, Yayına Hazırlayan: Cem Behar, TC Başbakanlık D.İ.E, Ankara, Mayıs 1996, s. IX.

⁹⁷ Cem Behar, "Önsöz", a.g.e, s. XIX.

rılmaktaydı. İlk safhada hazırlanan defterlere *mufassal* (ayrıntılı defter), ikinci safhada hazırlanan defterlere ise *icmal* ya da *mücmel*⁹⁸ (özet defter) defter denilmektedir.⁹⁹

Mufassal defterler (ayrıntılı defterler); defterhanedeki en önemli defterden biridir. Çünkü bu defterler arazi sayımlarının sonuçlarını barındıran defterlerdir. Bunların diğer bir nüshası da tuğralı bir şekilde ait olduğu eyalette bulunmaktadır. Bu defterler ve “vassâle” adı verilen ek belgeler ile derkenarlar Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar kullanılmıştır.¹⁰⁰ Mufassal defterlerde çeşitli vergi oranlarını belirleyen bilgiler belli bir nizam içerisinde yazılmıştır. Bu defterlerde, her vergi yükümlüsünün tasarrufunda olan toprak miktarı belirtilmiştir. Bu defterler aynı dönemde Çinlilerin ve Avrupalıların hazırlamış olduğu, asker ve vergi toplamak için hazırlanan istatistik listelerinden daha kapsamlıydı.¹⁰¹

Mufassal defterlerde,¹⁰² ilk olarak şehirler mahalleleriyle birlikte kaydedilirdi. Vergi işlemleri bu defterlere kaydedilir, tarımla iştilig etmeyen yerleşim yerleri dolaysız vergi ödemez, sadece avarız¹⁰³ vergisi öder, Gayri Müslim tebaaysa cizye vergisi öderdi. Ayrıca vergi muafiyeti sağlamış olan kişiler mufassal defterlere kaydedilirdi. Çünkü şehirlerde yaşayan Osmanlı Tebaası mukataa sistemine dâhil olduğu için dolaylı vergiler ödemekteydi. Dolayısıyla, mufassal defterler şehir nüfusunu göstermekle beraber, hanelerin ödemek durumunda oldukları vergi miktarlarını da göstermektedir. Kırsal kesim, tımar sistemi içinde değerlendirilmekteydi. Faal nüfus ve kazanç durumları mufassal defterlerde belirtilirdi.

⁹⁸ Develioğlu'nun yazmış olduğu Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat'e bakılacak olunursa orada mücmel kelimesinin manasının icmal ile eş anlamlı olduğunu görürüz. Bkz. Develioğlu, “*Mücmel*”, a.g.e, s.842.

⁹⁹ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 169.

¹⁰⁰ *Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Rehberi*, İkinci Baskı, İstanbul, 2000, s. 96.

¹⁰¹ Halil İncalcık, “Tarihi İstatistikler Dizisi Başlarken”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500–1927*, Cilt. II, Yayına Hazırlayan: Cem Behar, TC Başbakanlık D.İ.E, Mayıs 1996, Ankara, s. IX.

¹⁰² *Mufassal defterler*, genelde sancaklar bazında derlenmiş olsa da, bazen bir eyaletin içerdiği sancakların hepsini bu defterlerin içerisinde yer almıştır. Bkz Numan Elibol, “Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları” *Süleyman Demirel Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi* (2007), Cilt. 12, Sayı. 2, s. 138.

¹⁰³ “*Tekâlif-i divaniye*”, “*Avarız- ı divaniye*”, denilen bu vergiler *avarız akçesi*, *nüzül*, *sürsat* ve *kürekçi* olmak üzere dört çeşit olarak görülür 16. yüzyıldan sonra ise sayıları daha da artmıştır. Osmanlı devleti bu vergileri hiçbir şekilde şahıslara yani iltizama vermemekteydi. Devlet coğrafi ayırım gözetmeden bu vergileri bütün eyaletlerinden tahsil ederdi. Bu verginin belirli bir sabit miktarı yoktu, vergi matrahını devlet her yıl ihtiyacına göre belirlerdi. Bu vergiler servet, gayrimenkul veya belirli bir şahsa göre değil, belirli sayıdaki erkeklerden oluşan mükellef gruba salınmaktaydı. Bkz. Mustafa Akdağ, “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkışafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi vaziyeti”, *Belleten Dergisi* (Temmuz 1949), Cilt. XIII, Sayı. 51, s. 545–546.

Ürünlerin yıllık ortalamaları ve devletin ürünlerden payına düşen oranlar hem aynı olarak hem de nakdi olarak kayda geçirilirdi.¹⁰⁴

İcmal defterler¹⁰⁵ (Mücmel Defter-i Hakani) ise mufassal defterlere dayanılarak hazırlanmaktaydı. Bu defterler devlet gelirlerinin kimler tarafından tasarruf edildiğini göstermekte, yalnız idari teşkilatla köy isimlerini ve yıllık hâsılat miktarlarını kapsamaktadır.¹⁰⁶ İcmal defterlerinde tımar sahibinin kendisine tahsis edilen vergi gelirini hangi vergiler olarak kimlerden tahsis edeceği ayrı ayrı belirtilmiştir.¹⁰⁷

Buraya kadar, Klasik dönem Osmanlı Devleti tahrirciliği genel olarak gözden geçirildi. Bu dönemde başlıca defterler olarak mufassal defterleri ve icmal (mücmel) defterleri sayılabilir. Bunun yanında, 17. yüzyılın sonlarından itibaren yeni fethedilen veya kaybedilip tekrar alınan topraklarda yapılan sayımlar, doğal afetler sonrası yapılan sayımlar ve otuz yıllık aralıklarla yapılan sayımlar yukarıda bahsedilen defterlere kayıt edilmiştir. Hülasa, bugün dahi köylerde yaşanan toprak ihtilaflarında kullanılan Osmanlı Devleti'nin klasik dönemine ait ahkâm ve şikâyet defterleri de mevcuttur.¹⁰⁸

1.2.2 Yenileşme Dönemi Osmanlı Sayım Geleneği

Osmanlı Devleti yenileşme hazırlığına Lale Devri ile başlamıştır. Askeri ve idari alanda yenileşme hareketlerinin uygulanması ise 18.yüzyılın sonlarında III. Selim'in Nizam-ı Cedid dönemini açmasıyla başlamıştır. Tanzimat ise hukuki ve askeri açıdan yenileşme hareketlerinin mihenk taşı olmuştur.¹⁰⁹

Osmanlı Devleti'nin Lale Devri ile başlayan yenileşme teşebbüsleri özellikle Tanzimat'la birlikte merkezileşme çabaları doğrultusunda eğitim, sağlık, haberleşme, ulaşım ve askeri alanlarda kendini göstermiştir. Bu alanlardaki yeni-

¹⁰⁴ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 169–170.

¹⁰⁵ İcmal defterlerinin bir diğer adı ise "*tımar icmalı*" idi, bu defterlere dirlik sahibini adı, şahsına verilmiş olan köyler ve bu köylerin gelir kalemleri döküm olarak verilir ve kaydedilir idi. Bkz. Elibol, *a.g.m*, s. 138.

¹⁰⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Rehberi a.g.e, s. 96.

¹⁰⁷ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, s. 27.

¹⁰⁸ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 170.

¹⁰⁹ Ahmet Tabakoğlu, "İktisadi ve sosyal yönlerden Tanzimat", *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi*, Kitabevi Yayınları, Kasım 2005, s. 418.

leşme çabaları ise toplum hakkında daha sağlıklı ve yeni bilgi edinme ihtiyacını arttırmıştır.¹¹⁰

Yenileşme hareketlerinin etkilerini Osmanlı Devleti'nin tahrir (sayım) geleneğinde de görmekteyiz. Osmanlı Devleti'nde modern anlamda ilk nüfus sayımı Yeniçeri Ocağı kapatıldıktan sonra, Sultan II. Mahmud döneminde gerçekleşti. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra kurulması planlanan yeni ordu için, beşeri ve mali kaynağa ihtiyaç vardı. Devletin, kaynaklarının değerini saptayabilmesi için istatistikî bilgilere sahip olması gerekmektedir. Bunun için de Sultan II. Mahmud nüfus sayımının yapılmasına karar (1831) verdi ve nüfus sayımının ne şekilde yapılacağı konusunda yetkili bir meclis kurdurdu.¹¹¹ Ancak 1831 yılında gerçekleştirilen ilk nüfus sayımı, imparatorluğun bütününde yapılmadığı için bu sayımlar sağlıklı bilgi vermekten uzaktır.¹¹² Bunlara ek olarak, bu dönemde nüfus sayımı ile beraber mülk sayımı da yapıldı. Yapılan bu sayımla Osmanlı Devleti vergi kaynaklarını da tespit etmek istiyordu.¹¹³

Tanzimat dönemi ve sonrasında ise; Osmanlı Devleti'nde yapılan sayımlar vergi ve arazi dökümünü sağlamak ya da asker almak amacıyla değil; devletin sahip olduğu demografik, sosyal ve ekonomik yapıyla ilgili bilgi elde etmek maksadıyla yapılmıştır.¹¹⁴ Bu dönemde yapılan temettuat sayımları imparatorluğun büyük bir kısmında gerçekleştirilmiş vergi matrahı olarak köylünün elindeki bütün malların sayısını kapsamıştır.¹¹⁵

Yine Tanzimat ile beraber modern anlamda arşivcilik çalışmaları başlatılmıştır. 1837 yılında Maliye Nezareti'ne dönüştürülen Bâb-ı Defteri döneminden kalan ve Topkapı Sarayı'ndaki Enderun Hazinesinde yer alan milyonlarca belge günümüzün tasnif anlayışına uygun olarak tasnif edilmiştir.¹¹⁶ Bu dönemden sonra istatistikî açıdan önemli bilgilere sahip olan bu defterler 1846 yılında Hazine-i Evrak'ta toplandı.¹¹⁷ 1855 ve 1907 yıllarında yapılmış olan nüfus sayımları Os-

¹¹⁰ Tefik Güran, "Önsöz", *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı, Tarihi İstatistikler Dizisi*, Yayına Hazırlayan: Tefik Güran, T.C Başbakanlık D.İ.E, Ankara, Temmuz 1997, s. XVII.

¹¹¹ Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt. I, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Kurumu Yayınları XIII dizi, s. 155.

¹¹² Elbol, *a.g.m*, s. 152–153.

¹¹³ Karal, *a.g.e*, s. 116.

¹¹⁴ Behar, "Önsöz", *a.g.e*, s.XIX.

¹¹⁵ İnalçık, "Tarihi İstatistikler Dizisi Başlarken", s. X.

¹¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, *a.g.e*, s. XLIII.

¹¹⁷ Halil İnalçık, "Modern Türk Tarihçiliği," *Doğu Batı Makaleler II*, I.Baskı, Ekim 2008 Ankara, s. 286.

manlı dönemine ait en ayrıntılı bilgilere sahip olan sayımlardandır. Bu sayımlarda nüfus, yaş, cinsiyet, medeni durum (etnik ve dini durum da dâhil) ve meslek gibi bilgiler yazılmıştır.¹¹⁸

Abdülaziz döneminde Osmanlı Devleti'nin ilk *İstatistik Dairesi* kurulmuştur. Bunun yanında 1897 yılında Osmanlı Devleti'nin ilk, Genel İstatistikî Yıllığı yayına hazırlanmıştır.¹¹⁹ Bu yıllıklarda 19.yüzyıl sonunda devlete ait olan çeşitli ekonomik ve sosyal göstergeler yıllara ve bölgelere göre ayrıntılı olarak tasnif edilmiştir. Bununla birlikte bu yıllıklarda kara ulaşımı, deniz ulaşımı, tarım, madencilik, ormancılık, haberleşme, dış ticaret, eğitim, nüfus ve sanayi ile ilgili veriler bulunmaktadır.¹²⁰

1.2.3. Temettuat Sayımları ve Yapılma Gerekçeleri

Osmanlı malıyesi 17. yüzyılın sonlarından başlayan bir süreçle imparatorluğun çöküşüne kadar sıkıntılar yaşamıştır. Özellikle uzun süren savaşlar ve yenileşme çabaları bütçede yer alan gider kalemlerinin şişmesine dolayısıyla bütçe açığının artmasına neden olmuştur. 19. yüzyılda merkezi denetimin kısıtlı olması sebebiyle vergi toplamak amacıyla yapılan masraflar, toplanan vergi miktarından daha fazlaydı. Bu durum ise; bütçe açığını tetikleyen önemli unsurlardan biriydi.¹²¹ Esasında, Osmanlı Devleti'nde Tazimattan önce maliyedeki bozulmaları bertaraf etmek için, özellikle de II. Mahmud döneminde, mali kurumlar da önemli ıslahatlar başlatılmıştı. II. Mahmud'un mali kurumları yarı özerk hale getirmesi ve bu kurumlarda ıslahata gitmesinin temel amacı; bu kurumları rahatlatmak, hazinenin gelir ve giderlerini tek elden yönetmekti.¹²²

Yine II. Mahmud döneminde, Tanzimat'ın ilanından bir yıl önce vergi tarihinde adaleti sağlamak maksadıyla temettu vergisinin esası olan ihtisab resmi¹²³

¹¹⁸ Behar, "Önsöz", a.g.e, s. XIX.

¹¹⁹ Fikri Akdeniz, "Ülkemizde Osmanlı'dan Günümüze İstatistik Tarihine Bakış", Ankara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, V.İstatistik Günleri, 24–27 Mayıs 2006, Antalya, s. 3.

¹²⁰ Güran, "Önsöz", s. XVII.

¹²¹ Standford Shaw, "Tanzimat'tan sonra Osmanlı vergi Sistemi," Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 934.

¹²² İsmet Demir, "Temettu Defterlerinin önemi ve Hazırlanış Sebepleri", Yeni Türkiye Yayıncılık, Cilt. 6, Ankara, 1999, s. 315.

¹²³ *İhtisab resmi* 1826'den önceki yıllarda da uygulanmaktaydı. Ancak 1826 yılından önce bu verginin matrahı devlet için çok önemli bir miktar değildi. 1826 yılından sonra ise ihtisab resminin kapsamı ve miktarı arttırıldığı için, bu vergi Osmanlı Devleti için önemli bir gelir kalemi

1826 yılında uygulanmış¹²⁴ ve ileriki aşamalarda anlatılacak olan Tanzimat-ı Hayriye döneminde yapılan temettuat tahrirlerine numune olan Gelibolu ve Hüdavendigâr sancaklarında tahrir denemeleri yaptırmıştır.¹²⁵ Bu tahrirlerin yapılmasındaki temel amaç ise; halkın mal vergisini doğru şekilde tespit etmektir. Ancak, Mart 1839'a yetiştirilemediği için o seneye mahsus eski usullerle vergi toplanılması ve tahrir konusunun ertesi seneye bırakılması kararlaştırılmıştır.¹²⁶ Öz olarak, II. Mahmud döneminde gerçekleştirilen vergi reformlarının birçoğu Tanzimat'tan önce reformlara başlandığının bir göstergesidir. Askeri giderleri karşılamak amacıyla üretim vergileriyle beraber artan oranlı vergiler meydana getirildi. Fakat II. Mahmud'un vefatı yürürlüğe koyduğu işlerin yarıda kalmasına neden olmuştur.¹²⁷

Padişah Abdülmecid'in tahta çıkışı ve Tanzimat'ın ilanı ile Dış işleri Bakanı (Hariciye Nazırı) Mustafa Reşit Paşa devleti mali sıkıntıdan kurtarmak için, II. Mahmud döneminde Hüdavendigâr ve Gelibolu eyaletlerinde yapılmış olan emlak ve temettuat tahrirlerini yeniden başlatmıştır. Yaklaşık dört ay süren ön çalışmadan sonra, Padişah Abdülmecid'e sunulmuş çalışmanın uygulanması için onay alınmıştır. Bu düzenleme ile vergi reformu uygulaması onay alarak, işin uygulama kısmına geçilmiş oldu.¹²⁸

Tanzimat'a gelene kadar, 1299 yılından 1839 yılına kadar geçen beş asırlık sürede, Osmanlı Devleti'nde iki temel vergi anlayışı egemen olmuştur. Bunlar: Şer'i ve Örfi vergilerdir. Şer'i vergiler temel olarak; zekât, öşür, haraç ve cizye-den oluşmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde Şer'i vergiler dışında alınan ilk vergi uygulaması II. Beyazıt döneminde savaşın finansmanı için alınan ek bir vergidir. Fakat geçen zamanlarda tekâlif-i örfiye adında alınan ek vergilerin sayısı artmış ve bu vergilerin sayısı yaklaşık olarak doksanı geçmiştir.¹²⁹

haline dönüşmüştür. Bu verginin konusu esnafları ve gündelik hayatta meydan gelen alım satımı ve zorunlu ihtiyaçları kapsamaktadır. Bkz Cezar, *Osmanlı Maliyesi'nde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat a Mali Tarih)*, s. 250–251.

¹²⁴ Mustafa Serin, "Osmanlı Arşivinde Bulunan Temettuat Defterleri", *I Milli Arşiv Şurası, Tebliğler ve Tartışmalar* (20–21 Nisan 1998), T.C Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Sayı. 12, Ankara, s. 717.

¹²⁵ Said Öztürk, "Temettuat Tahrirleri", *Akademik Araştırmalar Dergisi* (2000), Yıl. 2, Sayı. 4–5, s. 543.

¹²⁶ Demir, *a.g.e.*, s. 316.

¹²⁷ Shaw, *a.g.e.*, s. 935.

¹²⁸ Demir, *a.g.e.*, s. 315.

¹²⁹ Çakır, *a.g.e.*, s. 48.

Tanzimat öncesine ait olan örfi vergiler ise Tanzimat ile beraber kaldırılmış ve yerine “ancemaatin vergi” denilen tek bir vergi getirilmiştir. Örfi vergilerin kaldırılmasının nedeni bu vergilerin mükellefin ödeme gücünü dikkate almayan vergiler olmasıydı. Örfi vergilerin yerine mükelleflerin ödeme gücünü dikkate alan “ancemaatin vergi” denilen tek bir vergi getirildi.¹³⁰ Ancemaatin vergi veya “vergü-yi mahsusa’nın” uygulanma şekli şöyleydi: İlk olarak verginin miktarı liva ölçeğinde belirlenip toplam miktar kazalar arasında paylaştırılmaktaydı. Daha sonra ise kazanın müdür ve meclis azaları, nüfusun etnik özelliklerine göre de imam ve kocabaşı gibi kişilerin katıldığı toplantıda kasaba ve köylere düşen paylar belirlenir, son olarak da kasaba veya köydeki kişilerin ödeme güçlerine göre üzerlerine düşen paylar saptanırdı.¹³¹

Buna ilaveten Tanzimat’la beraber, Gayri Müslimlerden alınan “cizye” vergisi, küçükbaz hayvanlardan alınan “ağnam” vergisi ve toprak üzerinden alınan “aşar” vergisi tahsil edilmeye devam edildi. Dahası esnaf, tüccar ve sanat-kârların elde ettikleri kârlardan alınan bir “temettü”¹³² vergisi konuldu. Osmanlı Devleti Tanzimat ile beraber iltizam sistemini kaldırdığı için, vergilerin tahrir ve tahsilâtı mültezimler yerine, devletin memuru olan muhassıllar tarafından gerçekleştirilmeye başlandı.¹³³

Osmanlı Devleti Tanzimat’ın ilanından sonra temettuat tahrirlerini yaptırmak istemesinin nedenleri; idari yapısında ıslahatlara gitmek istemiş olmasının yanında devletin, gelirlerini tek bir merkezden kontrol etmek, vergi tarhında adaleti sağlamak, vergi mükelleflerini tespit etmek, ağır vergi yükünü hafifletmek ve gelirlerini arttırarak mali dengeyi sağlamak istemesi olarak sıralanabilir.¹³⁴ Yine literatürdeki diğer bir çalışmada ise, temettuat tahrirlerinin gerçekleştirilmesinin altında yatan neden olarak devletin meydana getirmek istediği yeni mali iktisadi düzen için altyapı oluşturmak istemesiydi.¹³⁵

¹³⁰ Abdüllatif Şener, “Tanzimat dönemi Osmanlı Vergi Reformları”, *Sona Doğru Osmanlı*, Birleşik Kitabevi, I.baskı, Ankara 2007, s. 115–116.

¹³¹ Said Öztürk, *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, Mart 1996, s. 174.

¹³² Etimolojik olarak temettuat kelimesi, “temettu” kâr etme kazanma manasına gelen, köken olarak Arapça bir kelimedir. Temettuat ise; “temettu” kelimesinin çoğuludur; kârlar, kazançlar anlamına gelir Bkz. Develioğlu “*Temettu-Temettuat*”, *a.g.e*, s. 1288.

¹³³ Shaw, *a.g.e*, s. 935.

¹³⁴ Serin, *a.g.m*, s. 717.

¹³⁵ Nuri, Adıyeke “Temettuat Sayımları ve Bu Sayımların Nizamname Örnekleri” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmalar Merkezi Dergisi* (2000), Sayı. 11, Ankara, s. 772

Esasında, temettuat tahrirlerinin yapılma gerekçelerini Tanzimat'ın uygulamak istediği araçlardan biri olan ekonomik modernizasyona bağlamak mümkündür. Çünkü Tanzimat ile devlet, özel kesime faaliyet alanı tanımıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti özel kesime teşvik ve desteklemelere yönelik politikalar uyguladı, hatta devletin kendisi de mali kaynakları ele geçirme fırsatı yakalamıştır.¹³⁶

İlk olarak 1840 yılında gerçekleştirilen temettuat tahrirleri sırasıyla 1844–1845 ve 1860 yıllarında birer defa daha yapılmıştır.¹³⁷ Meclis-i muhassılın emri ile 1840 yılı temettuat tahrirleri öncelikli olarak köylerden başladı. Muhassıllar ve üyeler tahrir işlemlerini gerçekleştirdi. Muhassıllar, bir yıllık kazançlarını kaydedeceklerdi. Ancak, muhassılların iş yükünün ağır olması sebebiyle tahrir işlemi uzun sürmekteydi. Bu yüzden, sayım işlemlerini hızlandırmak için meclis-i muhassılın, her kaza ve köy için o bölgenin önde gelenlerinin bu iş için görevlendirilmesini, yanlarına da birer kâtip verilerek defter tutulmasını uygun görmüştür. Tutulan bu defterler de muhassıllar meclisine takdim ediliyordu. Defterler meclise geldikçe mükelleflerin ödemesi gereken vergi miktarları belirleniyor ve bu vergilerin iki taksitte ödenmesi gerektiği defterlere not ediliyordu.¹³⁸ Muhassılların bir diğer görevi de gittikleri yerlerde, bölgenin önde gelen ahalisine Tanzimat'ı tanıtmak idi. Bu yüzden, gittikleri bölgelerde o bölgenin önde gelenlerine merkez tarafından kendilerine verilen talimatı okuyorlardı ve anlaşılmayan yerleri izah etmekle mesuldüler.¹³⁹

Fakat 1840 yılında yapılan temettuat tahrirlerinden istenilen sonuç elde edilememiştir. Çünkü tahrir için gönderilen muhassıllar gittikleri bölgede bölgenin önde gelen aileleri ve bölgenin hatırlı kişileriyle yakın ilişkiler içine girmişlerdi. Nitekim bu ilişkilerin sonucunda bazı muhassıllar gittikleri yerlerde bölgenin önde gelenlerinin emlak, arazi gibi mülklerini vakıf gösterdikleri olmuştur.¹⁴⁰ Bazı muhassıllar terfi almak için mültezimleri aratmayacak şekilde vergileri daha da ağır-

¹³⁶ Tefik Güran, "İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü (1793–1839)", *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, Eren Yayınları*, İstanbul 1998, I.Baskı, s. 15.

¹³⁷ Mehmet Ali Gökaçtı, "Maliye Nezareti Temettuat Defterlerine Göre 1845 Yılında Selanik", *Tarih ve Toplum Dergisi* (Aralık 1997), Cilt. 28, Sayı. 168, s. 335.

¹³⁸ Demir, *a.g.m*, s. 317.

¹³⁹ Öztürk, "Temettuat Tahrirleri", s. 548.

¹⁴⁰ Demir, *a.g.e*, s. 317

laştırmışlardır.¹⁴¹ Bazı bölgelerde ise muhasıllar önceden vergiden muaf olan, müftü, imam ve gayri müslim din adamlarının dirençleri ile karşılaşmışlardır.¹⁴²

Sonuç olarak, 1840 yılında yapılan temettuat tahrirlerinde istenilen sonuç elde edilemediği gibi üstelik hazine gelirlerinde de önemli bir düşüşe neden olmuştur.¹⁴³ Bu başarısızlığın sebebi ise yukarıda anlatılan muhassıllık görevini gerçekleştirmiş olan kişilerdi. Bundan dolayı, 1842 yılında muhassıllık denemesi kaldırıldı. Bu yüzden Meclis-i Muhassıl'ın adı Memleket Meclisi olarak değiştirildi. Eyaletlere yeni düzenlemeyle müşirlik nizamı getirildi. Eski yöntemle dönülerek valilerin bağlı oldukları sancaklara hükmetmesi sağlandı.¹⁴⁴ Bu tarihten sonra yeniden iltizam usulüne geçildi ve eyaletlerin mali işleri defterdarlara, sancakların mali işleri ise; mal müdürlerine devredildi.¹⁴⁵

1840 yılında yapılan temettuat tahrirlerinin başarısız olmasından dolayı ve Tanzimat çerçevesinde yapılan çalışmaların hedeflerine ulaşmaması üzerine Meclis-i Vâlâ'ya her eyaletin önde gelenleri, biri Müslim diğeri de Gayri Müslim olmak üzere, çağrıldı. Yapılan müzakerelerin sonucu olarak vergi tarhının yapılandırılması için 1845 yılında yeniden emlak ve temettu tahririnin yapılması kararlaştırılmıştır.¹⁴⁶

1840 (H.1256) yılında yapılan temettuat tahrirleri ile 1845 (H.1261) yılında yapılan temettuat tahrirleri arasında, içerik ve uygulama açısından farklılıklar vardır.¹⁴⁷ 1840 yılında yapılan temettuat sayımları sınırlı yerleşim birimlerinde yapılmışken 1845 yılında yapılan sayımlar Tanzimat'ı kapsayan eyaletlerin kaza, nahiye ve köy olmak üzere bütün yerleşim birimlerinde yapılmıştır.¹⁴⁸

1845 yılında yapılan sayımların, daha önceki sayımlardan en önemli farklılıklarından biri de bu sayımın merkezden gönderilen muhasıllar tarafından değil de, sayım yapılan köy veya mahallenin muhtarı, Müslüman köy ise imamı, gayri müslim köy ise kocabaşı veya papazı tarafından ziraat müdürü ve vekillerinin

¹⁴¹ Öztürk, "Temettuat Tahrirleri", s. 542.

¹⁴² Adıyeke, *a.g.m*, s. 775.

¹⁴³ Demir, *a.g.e*, s. 317.

¹⁴⁴ Öztürk, "Temettuat Tahrirleri", s. 549.

¹⁴⁵ Demir, *a.g.e*, s. 317.

¹⁴⁶ Öztürk, "Temettuat Tahrirleri", s. 555–556.

¹⁴⁷ Mübahat S.Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarında Temettü Defterleri", *Bellekten* (1995), Sayı. 225, Ankara, s. 398.

¹⁴⁸ Şener, *a.g.m*, s.120.

gözetiminde yapılmasıydı.¹⁴⁹ Ayrıca 1840 yılında yapılan tahrirlerle 1845 yılında yapılan tahrirlerin arasında gayrimenkullerin yazımında farklılıklar vardır. 1840 yılında tarla, bağ, bahçe gibi gayrimenkullerin dönüm olarak yüzölçümü, ev, dükkân, kahvehaneler gibi taşınmazlar ise adet olarak kayıtlara geçirilmiştir. 1840 yılına ait belgelerde adet kısmının altında ise bu taşınmazların değerleri yazılmıştır.

1845 yılına ait kayıtlarda ise taşınmazların sayımlarında kıymetinden ziyade bu taşınmazların kişilere yıllık getirisini tespit etme amacı güdüldüğü için “kıymet” ibaresi belgelerden çıkarılarak yerine “hâsılat-ı senevîsi” ibaresi konulmuştur.¹⁵⁰ Ancak, İzmir’de yabancı tebaa için tutulan temettü defterlerinde hem “kıymete” hem de “hâsılat-ı senevîsi” yer almıştır.¹⁵¹ Buna ilaveten 1840 yılındaki kayıtlarda “mezru” ve “gayri mezru” tarlaların toplamı verilirken, 1845 yılındaki temettü defterlerinde bu miktarlar ayrı ayrı verilmiştir.¹⁵²

Temettuat tahrirleri hane esasına dayanır. Bu sayımlarda yer alan bilgiler üç grupta toplanır. Birinci gruptaki vergi ödemeleri; bir sene içinde ödenen “vergü-y-i-mahsusa”nın miktarı, gayri müslim tebaanın ödemekle yükümlü olduğu cizye kâğıdı türü ve rakamları, aynen ödenen aşarın miktarı ve para olarak karşılığı ve nakden ödenen “aşar ve rüsum”un miktarı yazılırdı. İkinci grupta ise; hanelerin taşınır ve taşınmaz servetleri yer alır, “mezru”, veya “gayri mezru” (nadas ve ekilir arazi miktarı ayrı yazılır) varsa, bağı, bahçesi, hanelerin sahip oldukları hayvanların cinsi ve adetleri yazılırdı. Bunlara ilaveten, kışlak, değirmen ve dükkân da kaydedilirdi. Son olarak da üçüncü grupta, ise; yukarıda anlatılan her gelirden bir yıl içinde sağlanan hâsılat ve kira gelirleri, çiftlik dışında faaliyet varsa elde edilmiş olan gelirler yazılırdı.¹⁵³

¹⁴⁹ Güran, “Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840–1910”, *19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı, 19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınları, İstanbul 1998, I.Baskı, s. 114.

¹⁵⁰ Kütükoğlu, “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarında Temettü Defterleri”, s. 405.

¹⁵¹ Mübahat S Kütükoğlu, “İzmir Temettü Sayımları ve Yabancı Tebaa”, *Bellekten* (Aralık 1999), Cilt. LXIII Sayı. 223, s. 759.

¹⁵² Kütükoğlu, “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarında Temettü Defterleri”, s. 406.

¹⁵³ Güran, “Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840–1910”, s. 115.

1.2.3.1 Temettuat Defterleri ve Araştırmacıların bu Defterlerden Faydalanma Şekli

Temettuat defterleri ait oluğu dönemin sosyal, ekonomik ve demografik yapısına ilişkin bünyesinde önemli bilgiler barındırır.¹⁵⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde bulunan temettuat defterleri 1988 yılına kadar Kepeci ve Maliyeden Müdevver tasnifinde yer almıştır.¹⁵⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde ML. VRD. TMT kodu ile tasnif edilmiştir. Temettuat defterlerinin tasnifinde ve kataloglamasında tahrirlerin gerçekleştiği tarihlerin idari taksimatları uygulanmıştır. Defterler, içinde var olan bilgilere göre, alfabetik sırayla eyaletlere göre taksim edilmiştir. Her eyalet de kendi içerisinde alfabetik olarak kazalara göre tasnif edilmiştir. Defterlerin h. 1256–1261 (m.1840–1845) tarihleri arasındaki toplanma sayısı 17747 adettir.¹⁵⁶ Bu defterlere Maliyeden Müdevver ve Kepeci tasnifini de eklersek, mevcut olan defter sayısı daha da artmaktadır.¹⁵⁷

Araştırmacılar için temettuat belgeleri, hem iktisat tarihi açısından önemli bir kaynak hem de sosyal tarih kaynağı olarak önemli birer arşiv belgesidir.

Sonuç olarak; Temettuat defterlerinden bir bölgenin demografik yapısı hakkında mesela; o bölgedeki nüfusun ne kadarının müslim olduğunu, ne kadarının gayri müslim olduğunu, nüfusun ekonomik potansiyelini ya da müslim veya gayri müslim nüfusun ekonomik gücü, araştırmacılar tarafından bu belgelerden elde edilir.¹⁵⁸ Yine bu defterlerden coğrafi bilgiler, ekilen alanları incelemek suretiyle elde edilebilir, örnek olarak; “sulak tarla”, “kıraç tarla”, “dağ tarla”, “ova artla”, şeklindeki bilgiler mevcuttur.¹⁵⁹ Ayrıca bu defterlerde hane reislerinin, meslekleri ve lakapları bulunmaktadır. H.1256 yılına ait olan defterlerde ise hane reislerinin eşkâlleri dahi mevcuttur.¹⁶⁰

¹⁵⁴ Kütükoğlu, “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarında Temettü Defterleri”, s. 395

¹⁵⁵ Demir, *a.g.e*, s. 318.

¹⁵⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Rehberi, *a.g.e*, s. 254.

¹⁵⁷ Öztürk, “Türkiye’de Temettuat çalışmaları”, s. 237.

¹⁵⁸ İlbeyi Özer, “Temettuat Defterlerinde Somuncu Baba’nın Nesebi”, *Akademik Araştırmalar Dergisi* (Şubat -Temmuz 2000), Yıl. 2, Sayı. 4–5, s. 599.

¹⁵⁹ Serin, *a.g.m*, s. 727.

¹⁶⁰ Demir, *a.g.e*, s. 318.

İKİNCİ BÖLÜM

TEMETTUAT LİTERATÜRÜ VE ÇALIŞMANIN TANITIMI

2.1 Temettuat Literatürüne Bir Bakış

Tarihçiler ve iktisat tarihçileri açısından önemli bir arşiv kaynağı olan temettuat defterleri birçok bilimsel araştırmaya konu olmuştur. Ülkemizde temettuat defterlerini ilk olarak Tevfik Güran kullanmıştır. Güran, temettuat katalogları araştırmacıların kullanımına açılmadan önce Kamil Kepeci tasnifinde yer alan az sayıdaki defterleri kullanarak, diğer araştırmacıların ilgisini temettuat defterlerine çekmiştir.¹⁶¹ Güran'dan sonra bu belgeler kullanılarak birçok makale, tez, kitap ve bildiri yayınlamıştır. Temettuat belgelerin temel alındığı 2008 yılına kadar 58 adet tez çalışması yapılmıştır.¹⁶²

Ülkemizde temettuat defterleri esas alınarak yapılan bilimsel çalışmalar çeşitlilik göstermektedir. Bu çeşitlilik, araştırmayı yapanın söz konusu belgelerden neyi elde etmek istediğine göre değişiklik göstermekle beraber, kullanılan yöntem, belgedeki verilerin işleniş biçimi ve ulaşılan sonuç da bu çeşitliliğin nedenleri arasında sayılmalıdır. Çalışmalarda çeşitlilik söz konusu olunca, bu çalışmalarını belirli özelliklerden hareketle gruplayarak incelemek mümkün olmaktadır.

Bu bağlamda, birinci grubu, temettuat belgelerini tanıtan, bu belgelerin tarihi arka planını, belgelerin oluşturulma aşamaları ve belgelerin gerçekleştirilme koşullarını tanıtan çalışmalar olarak kategorize etmek mümkündür. Bu kısımda, sınıflandırılan çalışmalar "temettuat belgelerini tanıtan" çalışmalar olarak adlandırılabilir. İkinci grup çalışmalar temettuat belgeleri kullanılarak, belgelerin ait oldukları dönemin, şehirlerin, kasabaların ve köylerin ekonomik tarihsel ve sosyolojik fotoğrafını çekerek bu yerlerin, sosyo-ekonomik ve demografik yapısı hakkında bilgi veren çalışmalardır. Üçüncü grupta yer alan çalışmalar ise; disiplinlerarası çalışmalar olarak belirlenebilir. Bu grup çalışmalarda, temettuat belgeleri bir tür anlatı tarihçiliği yapabilmek için değil, bu belgelerdeki veriler ekonometrik, teorik veya istatistiksel bir işleme tabi tutulmakta ve elde edilen

¹⁶¹ Öztürk, "Türkiye'de Temettuat Çalışmaları", s. 296.

¹⁶² <http://tez2.yok.gov.tr/> erişim tarihi: 01.09.2009.

bulgular bir hipotezin doğruluğunu veya yanlışlığını test edebilecek biçimde kullanılmaktadır.

Birinci grup çalışmalar olarak karşımıza Kütükoğlu'nun ve Öztürk'ün literatürdeki çalışmaları çıkar. Bu çalışmalardan araştırmacılar, temettuat belgelerinden ne tür bulgular elde edebilecekleri ve ne tür çalışmalar yapabilecekleri konusunda önemli bilgiler elde ederler. Kütükoğlu'nun "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri" isimli çalışması, hem temettuat belgelerini tanıtıcı hem de iktisadi ve sosyal tarih yazını açısından araştırmacıların bu belgelerden nasıl yararlanılacağı konusunda araştırmacılara yol gösterici bir çalışmadır.¹⁶³

Öztürk'ün "Temettuat Tahrirleri" adlı çalışmasında ise Osmanlı Devleti'nin temettuat tahrirlerini yapma nedeni, bu tahrirleri uygulama esasları ve uygulama şekli anlatılmıştır.¹⁶⁴ "Türkiye'de Temettuat Çalışmaları" isimli çalışmasında ise Öztürk, temettuat belgeleri ile yapılan çalışmaların bir tür literatür özetini yaparak araştırmacılara toplu bilgi sunmayı amaçlamıştır.

Birinci gruba dâhil edilecek bir diğer çalışma ise Gökmen'in "Saruhan Sancağı'nda Temettuat Tahrirleri" adlı makalesidir. Gökmen bu çalışmada temettuat tahrirlerinin gerçekleştirilmesi esnasındaki ekonomik ve bürokratik süreci incelemiştir. Tahrir esnasında kaç kişinin görev aldığı, tahrirlerin gerçekleşme süresi, devletin tahrirler esnasında görev alan kişilere ne kadar ücret ödediği ve devletin ne kadar masraf ettiği gibi temel teknik bürokratik bilgiler bu makale ile ortaya koyulmaya çalışılmıştır.¹⁶⁵

Yine Adıyeke'nin yazmış olduğu "Temettuat Sayımları ve Bu sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri" isimli makalede temettuat tahrirlerinin yapılma nedenleri ve bu tahrirlerin gerçekleşmesinde etkili olan ekonomik konjonktür, belgeler kaynak gösterilerek anlatılmıştır. Buna ilaveten temettuat tahrirlerinin kaydedildiği defterlerin şekli, yazılma biçimleri ve uygulamaları düzenleyen kanunnameler bu çalışmada incelenmiştir.¹⁶⁶ Bu grupta incelenecek olan son çalışma ise Demir'in "Temettuat Defterlerinin Önemi ve Hazırlanış Sebebi" isimli

¹⁶³ Mübahat S.Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarında Temettü Defterleri", s. 395–418.

¹⁶⁴ Öztürk, "Temettuat Tahrirleri", s. 537–591.

¹⁶⁵ Ertan Gökmen, "Saruhan Sancağı'nda Temettuat Tahriri", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* (Bahar 2008), Sayı. 45, s. 73–90.

¹⁶⁶ Adıyeke, *a.g.m*, s. 769–823.

çalışmasıdır. Temettuatların yapılma gerekçeleri, Tanzimat öncesi yapılmış olan temettuat tahrirleri, temettuat tahrirlerinin gerçekleşmesi için kurulan kurumlar, tahrirlerin gerçekleşme şekli ve araştırmacılar için önemi bu çalışmada etraflıca ele alınmıştır.¹⁶⁷

İkinci grupta yer alan çalışmalar; temettuat belgelerinden elde edilen bilgiler kullanılarak, belgelerin ait oldukları köy, kasaba ilçe veya şehirlerin iktisadi, demografik ve sosyal yapısının fotoğrafını çeken çalışmalardır. Bu çalışmalarda yazarlar, belgelerden elde ettikleri; yıllık üretim miktarı, üretilen tarımsal malların çeşitlilikleri, ekilen veya nadasa bırakılan toprak miktarı, meslek grupları, ahalinin yıllık kazancı, hane reislerinin sahip olduğu yük ve binek hayvanlarının miktarı, yıllık ödediği vergi miktarı ve belgenin ait olduğu bölgenin etnik yapısı hakkındaki bilgileri kullanarak dönemi resmetmeyi ve söz konusu yerleşim birimlerinin sosyo-ekonomik olarak adeta tarihi bir fotoğrafını çekmeyi amaçlamışlardır.

Öztürk'ün "*Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri: Bilecik*" isimli kitabında, 1844–1845 yılına ait Bilecik'in ekonomik ve sosyal yapısı incelenmiştir. Ayrıca, kitapta yer alan tablolar temettuat belgelerinin hangi alanlarda kullanılabileceği konusunda önemli bir fikir vermektedir. Bu çalışmada, hanelerin gelirleri mesleklerin niteliğine göre ayrılmış ve bu doğrultuda her mahallenin ortalamaları alınmıştır. Bununla beraber toplam gelir, meslek çeşitliliği, vergi çeşitleri, ödenen vergi miktarları, vergi yükü oranları, hanelerin etnik yapıları ve bu yapıya göre ödemiş oldukları cizye ve öşür miktarları tablolarda gösterilmiştir.¹⁶⁸

Kütükoğlu'nun "*İzmir Temettu Sayımları ve Yabancı Tebaa*" isimli makalesi bu grupta üzerinde durulacak diğer bir çalışmadır. Bu makalede Kütükoğlu, dönemin önemli bir ticaret merkezi olan İzmir'de yaşayan gayri müslim tebaanın vergi ödememek için Osmanlı vatandaşlığından çıkıp yabancı tabiiyetine geçmelerini önlemek için, Osmanlı Devleti'nin yabancılardan da vergi alma kararının etkisini temettuat belgelerinden elde edilen bulguların neticesinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ek olarak bu çalışmada yabancılara ait temettuat defterlerinin şekline, yabancı tebaanın hangi ülkelerin vatandaşı olduğuna, yaş gruplarına,

¹⁶⁷ Demir, a.g.e, s. 315.

¹⁶⁸ Öztürk, "Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik", s. 1–238.

mal varlıklarına, meslek kollarına ve emlak tasarruflarına ilişkin bilgilere yer verilmiştir.¹⁶⁹

“*Maliye Nezareti Temettuat Defterlerine Göre 1845 Yılında Selanik*” isimli makalede Gökaçtı, temettuat belgelerinden hareketle 1845 yılındaki Selanik’in mahallelerinin demografik, etnik ve iktisadi yapısının perspektifini çizmiştir. Buna ilaveten, bu çalışmada etnik yapıdaki değişme ile iktisadi yapıdaki değişmeler de ele alınmıştır. Bu nokta biraz açılacak olursa, bu çalışmada Gökaçtı, etnik mensubiyetle tebaanın meslek kolları ve servet ile gelir arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışmıştır. Bu bağlamda 1845 yılında, Selanik şehrinin liman şehri olmasından kaynaklanan ve ticari ilişkilere açık olmasından dolayı, iktisadi yapısının kapitalist üretim ilişkisiyle yavaş yavaş da olsa bir entegrasyon yaşamaya başladığı belirtilmiştir.¹⁷⁰

Tuş’un yazmış olduğu “*XIX. Yüzyılın ve Anadolu’nun Ortasında Akşehir*” adlı makalede, Akşehir’in mahallelerine ait olan temettuat belgeleri kullanılarak, 19. yüzyılın ortasında Akşehir’in sosyo-ekonomik görüntüsü ortaya koyulmuştur. Mahallelerin hane sayıları, şehir nüfusunun meslek dağılımı, ayrıca meslek gruplarına göre esnaflar tablolştırılmıştır. Sonuçta, Akşehir’in meslek yapısı, çeşitliliği ve işbölümünün boyutu ortaya koyulmuştur.¹⁷¹

Bilgi’nin sunmuş olduğu “*Tanzimat Döneminin İlk Yıllarında Saruhan Sancağının Sosyal ve Ekonomik Durumu*” isimli bildiride; temettuat ve bazı nüfus ve icmal defterlerinden yararlanılarak, Marmara Kasabası’nın sosyal ve ekonomik yapısı analiz edilmiştir. Bilgi, Marmara Kasabası’nın nüfusundaki değişmeleri, nüfus ve icmal defterleri ile temettuat defterlerinde yer alan verilerle karşılaştırmıştır. Bunun yanında Marmara Kasabası’nın nüfusunun etnik yapısını, faal nüfusunu, erkek ve kadın nüfusunu ortaya koymuştur. Ayrıca tarım alanlarının dağılımını, ekili arazi ve nadas arazi olarak tarım alanlarının hanelere göre dağılımını, ürün çeşitliliğini, yıllık üretim miktarı ve ürün fiyatlarının Manisa ile Marmara Kasabası arasındaki farkı çalışmada belirtmiştir. Bununla beraber gelir dağılımı meslek gruplarına göre, vergiler ise vergi çeşitlerine göre analiz edilmiştir.

¹⁶⁹ Kütükoğlu, “*İzmir Temettu Sayımları ve Yabancı Tebaa, Belleten*”, s. 755–782.

¹⁷⁰ Gökaçtı, *a.g.m*, s. 335–342.

¹⁷¹ Muhittin Tuş, “*XIX. Yüzyılın ve Anadolu’nun Ortasında Akşehir*,” *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (2007), Yıl. 7 Sayı. 17, s.109–121.

Bu çalışmanın sonuç kısmında öşür vergisi dışında hiçbir verginin vergi yükümlüleri arasında adaletli dağılmadığı sonucuna ulaşılmıştır.¹⁷²

Literatürdeki bu kısımda incelenecek olan son çalışma, Efe'nin "1844–45 Temettuat Sayımı Işığında Çukurhisar Köyü'nün Ekonomik ve Sosyal Görüntüsü" adlı çalışmasıdır. Bu çalışmada Efe, Çukurhisar köyünün demografik yapısı, hane reislerinin meslekleri ve köyün ekonomik yapısından kaynaklanan aile nüfuslarının büyüklüklerini incelemeye almıştır. Ayrıca, köydeki arazi mülkiyeti ile arazilerin kullanım şekline göre dağılım (nadas veya ekili arazi) miktarları hane bazında hesaplanmış ve grafik yardımı ile gösterilmiştir. Buna ilaveten bir yıl içerisinde üretilmiş olan hububat miktarı hesaplanarak bu yerleşim yerinde ihtiyacın dışında ürün fazlasının oluşup oluşmadığı hesaplanmıştır. Yine köydeki diğer bir ekonomik faaliyet olan hayvancılık incelenmiş, büyükbaş ve küçükbaş hayvan dağılımları ve bunlardan ticari faaliyetler sonucu elde edilen gelirler gösterilmiştir. Son olarak bu çalışmada Çukurhisar'ın vergi yapısı analiz edilerek hane başında düşen vergi yükleri ile ortalamalarını hesaplamıştır.¹⁷³

Temettuat belgeleri ile yapılmış olan literatürdeki diğer bir çalışma türü disiplinlerarası hüviyet taşıyanlardır. Literatürde yer alan bu tür çalışmalarda iktisat teorisi, ekonometri, istatistik ve iktisat tarihinden alınan yardımlarla bir hipotezin doğrulanması ya da yanlışlanması sağlanmaya çalışılmıştır.

Temettuat çalışmalarının öncüsü olan Güran'ın çalışmaları ile başlayan bu gruba son yıllarda yeni çalışmalar eklenmiştir. Bu gruba yerleştirilen çalışmalarda temettuat belgelerinden elde edilen gelir dağılımı, işletme tipi-büyüklüğü, toprakların kullanım biçimi, tarımsal işletmecilikte verimlilik, emek yoğunluğu ya da verimliliği, sermaye yoğunluğu ya da verimliliği, zirai ürün arzı ve talebi, vergi yükü, servet dağılımı, gelirin meslek gruplarına göre dağılımı ve işbölümü gibi veriler istatistikî veya iktisadi modeller kullanılarak analiz edilmişlerdir. Bununla beraber bu gruptaki çalışmalarda, temettuat belgelerinden elde edilen verilerle gelir dağılımı, Lorenz eğrisi ve Gini katsayısı gibi iktisat teorisinin araçları ile analiz edilmiştir.

¹⁷² Necdet Bilgi, "Tanzimat Döneminin İlk Yıllarında Saruhan Sancağı Marmara Kasabası'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu", *CIEPO XIV Sempozyumu bildiriler* (18.22 Eylül 2000), TTK. Yayınları, Ankara–2004, s. 67–88.

¹⁷³ Ayla Efe, "1260–61 / 1844–45 Temettuat Sayımı Işığında Çukurhisar Köyünün Ekonomik ve Sosyal Görünümü", *Anadolu Üniversitesi Sosyal. Bilimler Dergisi* (2006/1), s. 19–51.

Güran, Atar ve Küçükcalay-Efe'nin yapmış oldukları çalışmalarda, 19.yüzyılın ortasındaki Osmanlı kırsalının tarımsal ürün arzındaki fazlalığı, meslek gruplarındaki değişimi, emek ve sermaye yoğunluğu dikkate alınarak sanayi öncesi dönemde yaşanmaya başlanan iktisadi değişim bir başka ifadeyle tarım sektöründe ticarileşmenin gerçekleşip gerçekleşmediği gibi problemler temettuat belgelerinin sahip olduğu veriler ışığında cevaplandırılmaya çalışılmıştır.

Güran'ın "19. Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabası" adlı çalışmasında Ödemiş Kasabası'nın ekonomik ve sosyal yapısı hakkında belgelerden elde edilen veriler kullanılarak, Ödemiş'in vergi yükü ve haneler arasındaki gelir dağılımı meslek gruplarına göre analiz edilmiştir. Bununla beraber, bu çalışmada vergi yükü gelir gruplarına göre ayrıştırılarak ortalaması alınmıştır. Ayrıca Ödemiş'in şehir ekonomisi ile kırsal ekonomisi arasında bir iktisadi etkileşim yaşandığı vurgulanmıştır.¹⁷⁴

Güran'ın diğer bir çalışması olan "19. Yüzyılın Ortasında Bir Kırsal Bölgede Ekonomik ve Sosyal Yapı: Filibe Sancağı'nın Koyuntepe Nahiyesi'ne Bağlı Dokuz Köy Üzerinde Yapılmış Bir Karşılaştırma Çalışması" adlı makalede iradi örnekleme yöntemi kullanılarak Osmanlı Devleti'nin önemli bir tarım bölgesi olan Filibe'de tarım sektöründe meydana gelen değişim ve bu gelişmeyle sosyo-ekonomik gelişme arasındaki ilişki incelenmiştir. Buna ek olarak köylerin etnik yapısı ile meslek grupları arasındaki ilişki ortaya koyulmuştur. Yine bu çalışmada her bir köy için, hanelerin gelir sıralamalarına göre vergi yükü gösterilmiş, hanelerin toprak ve servet dağılımındaki değişimler de incelenmiştir. Ayrıca, emek yoğunluğu verimlilik ve sermaye yoğunluğu ile verimlilik arasındaki ilişki hesaplanmıştır. Koyuntepe Nahiyesi'ne bağlı dokuz köyün tarım işlemlerinin verimliliklerinin farklı olmasının nedeni emek ve sermaye yoğunlukları arasındaki farklılıkların ileri geldiği vurgulanmıştır.¹⁷⁵

Bu kısımdaki diğer bir çalışma ise Atar'ın "Maliye Nezareti Temettuat Defterlerine Göre Tavşanlı Nahiyesi'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı" isimli yüksek lisans tezidir. Atar'ın tezinde, iktisat biliminin teorik aletlerini kullanmak suretiyle tarihsel bir sonuç çıkarma işlemine girerek bir iktisat tarihi çalışması yapmıştır.

¹⁷⁴ Tefik Güran, "19.Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo Ekonomik Özellikleri" *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınları, İstanbul 1998, I.Baskı, s. 164–176.

¹⁷⁵ Tefik Güran, "19.Yüzyılın Ortasında Bir Kırsal Bölgede Ekonomik ve Sosyal Yapı: Filibe Sancağı'nın Koyuntepe Nahiyesine Bağlı Dokuz Köy Üzerinde Yapılmış Bir Karşılaştırma Çalışması" *19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınları, İstanbul 1998, I.Baskı, s. 179–228.

Bu çalışmada Tavşanlı'nın bütün mahalle ve köylerini kapsayan toplam 2041 hane üzerinden, Tavşanlı'nın gelir dağılımı, Gini katsayısı kullanılarak hesaplanmıştır. Atar'ın çalışmasında da, Güran'ın ortaya koyduğu kasabaların kır ekonomisiyle şehir ekonomisi arasında olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Atar bu çalışmada, Tavşanlı'nın köyleri ve mahalleleri arasındaki iktisadi farklılığı göz önüne sermiştir. Çünkü vergi yükü, servet dağılımı, toprak dağılımı, verimlilik ve meslek grupları, köyler ve mahalleler olarak ayrı ayrı incelenmiş ve Tavşanlı'nın merkez mahalleleri ile köyleri karşılaştırmaya tabi tutulmuştur. Karşılaştırma neticesinde, Tavşanlı merkez mahalleleri ile köyleri arasında sosyo-ekonomik farklılıklar olduğu sonucuna varılmıştır. ¹⁷⁶

Bu kısımdaki son çalışma ise Küçükkalay ve Efe'nin yazmış oldukları "Osmanlı Zirai Sektörünün Ticarileşebilme İmkânı Üzerine Bir Deneme: 1844–1845 Alpu Köyü Örneği" isimli makaledir. Burada işbölümü ve uzmanlaşma, gelir dağılımı, vergi yükü ve hayvan mülkiyeti gibi veriler kullanılarak, Alpu Köyü'nün ticarileşmesinin veya ticarileşmemesinin nedenleri tartışılmıştır. Bu tartışmanın kıstasları Güran'ın çalışmaları ile paralellik göstermektedir. Bu kıstaslar; iş bölümü ve uzmanlaşma, tarımsal artı ürün oluşup oluşmadığı, toprakların rotasyon şekli, gelir ve verginin dağılımı ve vergi yükü, arazi dağılımı, küçükbaş ve büyükbaş hayvan mülkiyeti olarak alınmıştır. Bununla beraber, köye ilişkin Lorenz eğrisi ve Gini katsayısı da hesaplanmıştır. Gini Katsayısı vergi öncesi ve vergi sonrası olarak ayrı ayrı hesaplanmış; vergi sonrası Gini katsayısının daha adaletli olduğu bulunmuştur. Bu çalışmanın sonuç kısmında ise Genç'in saptaması olan "objektif"¹⁷⁷ şartlardan dolayı iktisadi dönüşümün gerçekleşmediği ifade edilmiştir. Ayrıca, Alpu Köyü'nün vergi yükünün sermaye birikimi üzerinde bir baskı oluşturduğu, üretimde arz fazlasının oluşmadığı, tarımda verimliliğin düşük ol-

¹⁷⁶ Abdulkadir Atar, *Maliye Nezareti Temettuat Defterlerine Göre Tavşanlı Nahiyesi'nin Sosyo Ekonomik Yapısı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.

¹⁷⁷ *Objektif ve Sübjektif şartlar* kavramı, Mehmet Genç tarafından Osmanlı Devleti'nin iktisat politikalarını belirleyen koşulları tanımlamak için ortaya koyulmuştur. Genç, Objektif şartları, verimliliğin düşüklüğü bundan dolayı üretimin düşük olması, ulaşım koşullarının zor ve maliyetli olması, üretilen mallarının çok azının pazarda satılması, olarak tanımlamıştır. Bkz. Mehmet Genç, , "Osmanlı Dünya Görüşünün İlkeleri", *Osmanlıda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınevi, 6. Baskı, İstanbul, 2009, s. 52–53.

duğu ve pazarlara ulaşmanın zorluğundan dolayı da ticarileşemediği yargılarına ulaşılmıştır.¹⁷⁸

Buraya kadar literatürdeki çalışmaların önemli bir kısmı ve literatürü etkilemiş olan çalışmalar üç gruba ayrılarak, genel bir konsept oluşturulmaya çalışıldı. Aslında literatürde yer alan hem ikinci gruptaki çalışmalar, hem de üçüncü gruptaki çalışmalar incelendiğinde her iki grupta da yer alan çalışmalar birinci gruptaki çalışmalara referans olarak gösterilmiştir ki, bu çalışmanın ikinci bölümünde de temettuat belgelerini tanıtmaya yönelik olan çalışmalara atıf vardır.

2.2 Çalışmanın Tanıtımı ve Yöntemi

19. yüzyıl dünya ekonomisi ülke ekonomileri arasındaki ilişkilerdeki yoğunlaşmanın fazlasıyla hissedilmeye başlandığı yüzyıldır. Özellikle yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan teknolojik gelişmeler, bu sürecin daha da hızlanmasına neden olmuştur. Sadece teknoloji alanında yaşananlar değil, siyaset ve ekonomi alanlarında yaşanan gelişmeler de bu ilişkiyi hızlandıran temel dinamikler olmuştur. Bunun için 19. yüzyılın karakteristik özelliği anlatılırken bu dönemde meydana gelen önemli değişmeler ve bu değişmelerin etkileri ortaya koymaya çalışılacaktır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iletişim ve ulaştırma alanlarında yaşanan teknolojik gelişmeler, endüstrileşme sürecini daha da hızlandırmıştır. 1840 yılında Büyük Britanya’da modern anlamda posta sisteminin kurulması, 1837 yılında telgrafın icat edilmesiyle beraber telgrafın Avrupa’da hızla yayılması ve 1866 yılında telgraf ağının Atlantik’i aşması ve Amerika’ya ulaşması bu yüzyılda iletişim alanında ortaya çıkan önemli gelişmelerdir. Ulaştırma alanında ise yüzyılın ikinci yarısından itibaren buharlı gemilerin deniz taşımacılığında kullanılması, Süveyş Kanalı’nın açılması ve demiryollarının karayolu ulaştırmacılığına yeni bir hız getirmesi, bu yüzyılda ticaretin seyrini değiştiren en önemli yeniliklerdir.¹⁷⁹

¹⁷⁸ A.Mesud Küçükkalay, Ayla Efe, “Osmanlı Ziraı Sektörünün Ticarileşebilme İmkânı Üzerine Bir Deneme: 1844–1845 Alpu Köyü Örneği”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi* (Güz 2006), Sayı. 20, Ankara 2009, s. 245–269.

¹⁷⁹ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çeviren: Alâeddin şenel, İmge Kitabevi, Ankara, 2008, s. 591–595.

Yine 19. yüzyılda ülkeler arası ekonomik ilişkilerin artışını tetikleyen diğer bir unsur siyasi konjonktürde ortaya çıkan değişimlerdir. Çünkü bu yüzyılda, ne 18. yüzyılda yaşanan Napolyon Savaşları gibi büyük çaplı bir savaş, ne de 20. yüzyılda gerçekleşen I. Dünya Savaşı gibi büyük savaşlar ortaya çıkmadı. Bu yüzyıldaki savaşların yapısı, belirli bölgeleri kapsayan kısa süreli savaşlardı.¹⁸⁰ Diğer önemli bir faktör olan ekonomi alanında yaşanan gelişmeler 19. yüzyılda küreselleşmeyi daha da etkin hale getirmiştir. Çünkü bu dönemde merkantilist¹⁸¹ engeller kaldırılmış, yerine serbest ticareti savunan klasik¹⁸² dış ticaret politikaları uygulanmaya başlanmıştır.¹⁸³ Buna ek olarak, yeni altın yataklarının keşfi,¹⁸⁴ ülkelerarası sermaye hareketliliğinin hızlanması ve ticaretin artması gibi etkenler, bu yüzyılın, iktisat tarihçileri tarafından küreselleşme çağı olarak yorumlanmasına neden olmuştur. Bu dönemde gerçekleşen sermaye hareketlerinin %60'lık kısmı, Avrupalı devletlerin ticareti geliştirmek amacıyla çevre ülkelerle yapmış oldukları demiryolları ve limanlar gibi doğrudan yabancı sermaye yatırımlarıdır. Geriye kalan %40'lık kısmı ise Avrupalı devletlerin çevre ülkelere vermiş oldukları borçlardır.¹⁸⁵

Sonuç olarak 19. yüzyıl dünyasında iletişim ve ulaştırma alanında yaşanan teknolojik gelişmelerin yanı sıra siyaset ve iktisat alanında ortaya çıkan değişimlerin sonucunda 20. yüzyıldakinden daha açık ve hızlı bir küreselleşmenin gerçekleştiği açıktır.¹⁸⁶ Bu noktadan hareket edilirse, 19. yüzyıl dünya ekonomi-

¹⁸⁰ Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, s. 41.

¹⁸¹ *Merkantilist dış ticaret politikası*; genel olarak ihracat ve ithalat arasındaki farkın, ihracat lehine gerçekleşmesini hedefler. Dış ticarete hammadde yerine mamul ürün ihraç etmeyi, dışarıdan ise hammadde ithal etmeyi savunurlar. Bkz. Abdullah Mesud Küçükkalay *İktisadi Düşünce Tarihi*, Beta Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 152.

¹⁸² *Klasik İktisat'ın dış ticaret politikası*; Klasik İktisatçılar dış ticarete özgülüğü savunurlar. A.Smith'in mutlak üstünlükler teorisi ve D. Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teorileri dış ticarete serbestliği ve iş bölümünü savunurlar. Bkz. Abdullah Mesud Küçükkalay, *İktisadi Düşünce Tarihi*, s. 214.

¹⁸³ Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, a.g.e, s.42; Polanyi Büyük Dönüşüm adlı eserinde, 19. yüzyıl Dünyası'ndaki ekonomik dönüşümü dört kurumun üzerine oturtmaktadır. Bu kurumlardan ilkinin, büyük devletler arasında küresel çaplı savaşın çıkmasını engelleyen dengeli güç sistemi, ikincisi uluslar arası altın standart'ının kabulü ile beraber dünya ekonomisinin örgütlenmesi, üçüncü kurum ise kendi kurallarına göre işleyen piyasa sisteminin oluşması, sonuncusu ise liberal devletlerin ortaya çıkmasıdır. Polanyi'nin yapmış olduğu bu sınıflama 19. yüzyılda ikisi ekonomik, diğer ikisi ise siyasal yapıda meydana gelen değişimlerdir. Bkz. Karl Polanyi, *"Büyük Dönüşüm Çağımızın Ekonomik ve Siyasal Kökenleri"*, Çeviren: Ayşe Buğra, İletişim yayınları, 7.Baskı, 2008, İstanbul, s. 35.

¹⁸⁴ Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, s. 42.

¹⁸⁵ Şevket Pamuk, "Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi", *Doğu Batı Düşünce Dergisi* (Kasım Aralık Ocak 2001–2002), Yıl.4, Sayı.17 Ankara, s. 36.

¹⁸⁶ Pamuk, *"Bağımlılık ve Büyüme"*, s. 36.

sinin seyrinde, artan bir ivme ile küreselleşme ve ticarete serbestleşme görülmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu, klasik çağında dış dünyayla daha az mal değiştiren kendi kendine yeten bir iktisadi yapıya sahipti.¹⁸⁷ Bu yapının oluşturulmasındaki temel neden Osmanlı Devleti'nin iktisadi dünya görüşüdür. Çünkü Osmanlı Devleti, Mehmet Genç'in ifadesi ile ticaret dünyasını provizyonizmin ve fiskalizmin oluşturduğu prensiplerin ekseninde oluşturmuştu. Böylece devlet hem gelirini hem de tebaasının genel refahını korumuştur. Dolayısıyla Osmanlı Devleti gelirini korumakla maddi imkânlarını, genel refahı korumak yoluyla da manevi imkânlarını güçlü hale getirmiştir.¹⁸⁸

Diğer yandan, 16. 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin dış ticareti Doğu Avrupa ve Doğu Akdeniz bölgelerinde yoğunlaşmaktaydı. 17. yüzyılın ilk on yılından itibaren Asya ve Hindistan'dan gelen transit ticaret yollarının Hint ve Atlas Okyanusu üzerinden geçmesi, Suriye ve İran'dan gelen kervan ticaretine büyük darbe vurmuştur. Bu nedenden dolayı, Anadolu şehirleri yaşanan durumdan olumsuz yönde etkilenmiştir. 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Devleti Avrupa'ya buğday, tiftik, pamuk ve ham ipek gibi tekstil dalında kullanılan hammaddele birlikte deri ürünleri ihraç etmekteydi. Bununla beraber, 18. yüzyılda Osmanlı Devleti Balkanlar'daki vilayetlerinden önemli miktarlarda tütün, pamuk ipliği, pamuklu bez, yünlü tekstil ürünleri ve kumaşlar da ihraç etmiştir.¹⁸⁹

Ne var ki Osmanlı Devleti istisnai durumlar dışında 18. yüzyıla kadar hububat ihracatını yasaklamıştır. Devlet, 18. yüzyılın ilk yarısına kadar tarım ürünlerindeki ihracata ek bir vergi koyarak serbest bırakmıştır. Ancak, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan ekonomik sıkıntılardan dolayı, Osmanlı Devleti tarım ürünlerinin ihracatını tekrar yasaklama yoluna gitmiştir.¹⁹⁰ 19. yüzyıl öncesinde Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan mamul mal ithalatı ise sınırlıdır. Çünkü Avrupa'dan gelen mamul mallar, Osmanlı loncalarının üretmiş olduğu mamul mallar karşısında doğrudan bir rekabete girmiyordu. Sonuç olarak 18. yüzyılda

¹⁸⁷ Çağlar Keyder, Eyüp Özveren ve Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğunda Liman Kentleri (1800–1914)", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, Editörler: Çağlar Keyder vd. Çeviren: Gül Çağalı Güven, Tarih Yurt Vakfı Yayınları, İstanbul, Ekim 1994, s. 128.

¹⁸⁸ Mehmet Genç, "15. ve 16. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde İç ve Dış Ticaret" *Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınevi, 6. Baskı, İstanbul 2009, s. 208.

¹⁸⁹ Şevket Pamuk, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2009, s. 162–163.

¹⁹⁰ Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", s. 215–217.

Rumeli ve Anadolu'da gerçekleştirilen mamul mal üretimi, Osmanlı Devleti'nin mamul mal ihtiyacının büyük bir kısmını karşılamaktaydı.¹⁹¹

19. yüzyılda İngiltere'de gerçekleşen Sanayi Devrimi'nden sonra kapitalizmin Osmanlı İmparatorluğu'na girişi hızlanmaya başlamış ve 20. yüzyılın ilk on yılına kadar Osmanlı dış ticareti ve ihracata yönelik tarımsal üretimdeki artış, önceki dönemlere göre oldukça yükselmiştir.¹⁹² 19. yüzyıl dünyasında yaşanan küreselleşme, dolayısıyla kapitalistleşme Osmanlı Devleti'nin iktisadi yapısındaki dönüşümü hızlandırmıştır. Osmanlı iktisadi yapısında yaşanan bu dönüşüm, 19. yüzyılda Osmanlı ile kapitalist dünya ekonomisi arasındaki ilişkilerin güçlendiğinin göstergelerinden birisi olarak gösterilebilir.¹⁹³ Ancak Osmanlı ekonomisinin dışa açılma süreci diğer gelişen ülke ekonomilerinden farklı olmuştur. Çünkü diğer devletlerde dışa açılma süreci esnasında, tüccarlar ve büyük toprak sahipleri devlete karşı güç kazanırken, Osmanlı Devleti'nde bu grupların gücü sınırlı kalmaya devam etmiştir. Osmanlı ekonomisinin dışa açılma süreci Avrupalı devletler ve sermayedarlar ile Osmanlı Devleti'nin merkez bürokrasisi arasındaki pazarlıklar sonucunda gerçekleşmiştir.¹⁹⁴ Bu sürecin sonucunda, 19. yüzyılın ilk üç çeyreğinde, Osmanlı dış ticaret hacmi dört kat artmakla kalmamış Osmanlı ekonomisine giren yabancı sermaye miktarı da 1870'lerin başında 20 milyon sterlini aşmıştır.¹⁹⁵

19. yüzyılda Osmanlı Devleti ile kapitalist dünya arasındaki ilişkilerin hızlanması, hem iktisadi yapıda dönüşüm yaşanmasına hem de toplumsal yapıda değişmelerin meydana gelmesine neden olmuştur. Özellikle Osmanlı bürokrasisinin, dışa açılma kararı sonrasında devletin, denetim mekanizmalarında ortaya çıkan gevşeme nedeniyle Osmanlı Köylüsü pazar koşullarına tepki vermekte daha bağımsız hale gelmiş, bu durum ise Osmanlı köylüsünün, toprakları üzerinde daha fazla mülkiyet hakkı elde etmesini sağlamıştır.¹⁹⁶

¹⁹¹ Pamuk, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*, s. 164.

¹⁹² Şevket Pamuk, "Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri 1840–1915", *Toplum ve Bilim Dergisi* (Bahar 1982), İstanbul, Mart 1982, s. 3.

¹⁹³ Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, s. 45.

¹⁹⁴ Pamuk, "*Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi*", s. 37.

¹⁹⁵ Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, s. 45.

¹⁹⁶ Reşat Kasaba, "19. Yüzyıl Ortalarında Batı Anadolu'da Komprador Burjuvazi Var mıydı?" *Dünya İmparatorluk ve Toplum Osmanlı Yazıları*, Çeviren: Banu Büyükkal, KitapYayınevi, İstanbul 2005, s. 13.

Ne var ki, 19. yüzyılın ortasında Osmanlı dış ticareti merkez-çevre¹⁹⁷ iş bölümünü yansıtan bir durum almıştır. Yapılan ithalatın çok büyük bir kısmı tüketim mallarından oluşuyor, ihracatın büyük kısmı ise tarım ürünlerinden ve hammaddelerden meydana geliyordu. Bu yapının oluşması toplumsal işbölümünün bozulmasına neden olmuştur. Çünkü ucuz ithal malları, yerli malların piyasadan çekilmesine, hammadde ihracı ise üretim maliyetlerinin yükselmesine, dolayısıyla da içerdeki imalatçıların iflasına sebebiyet vermiştir.¹⁹⁸ Ancak bugüne değin, bu olumsuz etkiyi kantifiye ederek boyutlarını tam anlamıyla ortaya koymak mümkün olmamıştır.

Osmanlı Devleti'nin kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleşmesinin iktisadi ve toplumsal etkileri, İzmir ve Selanik gibi liman şehirlerinin yerleşim birimlerinde, Anadolu'nun iç kesimlerinde yer alan yerleşim birimlerine göre daha fazla hissedilmiştir. Çünkü liman kentleri dünya kapitalist ekonomisi ile doğrudan bağlantısı olan yerleşim birimleridir. Bu nedenden ötürü, 19. yüzyılda yeni ekonomik etkinlik türleri, bir başka deyişle yeni sınıfsal yapılar ve araçlar liman şehirlerinde doğmuştur. Özellikle liman kentlerinde yaşayan yabancılar, siyasi temsilciler, tüccarlar, araçlar ve bunların adamları tarımsal alanlarda sanayi merkezleri arasında mal taşımacılığını gerçekleştirmişlerdir.¹⁹⁹ İzmir ve Selanik gibi Osmanlı'nın iki büyük liman kentinde tüccar ve tefeci²⁰⁰ gibi araçlar liman kentlerinin iç

¹⁹⁷ *Merkez, Çevre ve Yarı Çevre kavramları Wallerstein'in Dünya Ekonomik Sistemi Teorisinde Geçmektedir.* Wallerstein Dünya Ekonomisini bu şekilde gruplandırmasının temel nedeni; iş bölümünün getirmiş olduğu temel hiyerarşi ve yüksek becerili ve yüksek sermayeli işlerin yüksek dereceli bölgelere kaçmasıdır. Bölgeler arası farklılıklar (iş gücü, sermaye ve devlet yapılarındaki farklılıklar) iktisadi ve sosyal uçurumu tetiklemektedir. Bundan dolayı çevreden-merkeze artı değer ve hammadde gider merkez artı değeri ve hammaddeyi işleyerek tekrar çevreye satar. Bkz. Immanuel Wallerstein, *Modern Dünya Sistemi: Kapitalist Tarım ve 16.Yüzyılda Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri*, 1.cilt, Çeviren: Latif BOYACI, Bakış Yayınevi, I.Baskı, İstanbul, 2004, s. 359–363.

¹⁹⁸ Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, 13.Baskı, İstanbul, 2008, s. 44–45.

¹⁹⁹ Keyder Vd, "Osmanlı İmparatorluğunda Liman Kentleri", s. 121–122.

²⁰⁰ Ticari bölgelerin hinterlandındaki kırsallara giden tüccarların, kırsal bölgelerde meydana getireceği değişimi *Adam Smith ve Karl Marx* teorik olarak şu şekilde açıklamışlardır. Smith'e göre kırsal ekonomik yapı ile kent ekonomisi arasında meydana gelen farklılığın nedenleri, bireysel özgürlük ile tüzel kişiliğin, ekonomik yapıda meydana gelen uzmanlaşmanın, iş bölümünün, kentlerde ortaya çıkmış olmasıdır. Bu paradoks ise risk alan ve kâr için ticaret yapan bir tüccar sınıfının kentlerde doğmasına neden olmuştur. Oysa kırsal ekonomilerde ise risk almayan ve tüketimi için üretim yapan bir sınıfı doğmuştur. Yine Smith kentlerde doğan bu tüccar sınıfının kırsal bölgelerle başlatmış olduğu ticari ilişkiyle kırsalda dönüşüm meydana getireceğini belirtmiştir. Marx'da Smith gibi işbölümü üzerinde durmuş ancak Marx buna, sınaî, ticari ve tarımsal iş gücü arasındaki iş bölümünü ve sermaye ile toprak mülkiyeti arasında ortaya çıkan farklılıkları ekleyerek kırsal ekonomik yapı ile kent ekonomisi arasındaki ayrımı açıklamaya çalışmıştır. Marx şehirlerde doğan tüccarların kırsaldaki üreticilerle mübadele yoluyla onları za-

kesimlerine uzanan bir ağ kurmuşlardır. Bu kişiler daha küçük araçların kırsaldan satın aldıkları ihtiyaç fazlası ürünleri satın alarak bu ürünleri dünya pazarlarının talepleri doğrultusunda kanalize etmişlerdir.²⁰¹

İzmir ve Selanik gibi liman kentleri iç bölgelerde yer alan şehirlere göre doğrudan yabancı sermaye yatırımına maruz kalma konusunda da daha avantajlı bir konuma sahiptiler. Çünkü coğrafi olarak sahip oldukları avantaj Selanik ve İzmir'e yakın yerleşim yerlerinde ticarileşmeyi bir şekilde olumlu etkilemektedir. 1862 yılında Aydın demiryollarının Efes'e bağlanması, Selçuk, Aydın, Nazilli, Sultanhisar, Söke, Kasaba, Ödemiş, Tire ve Bayındır gibi merkezlere İzmir'den ulaşımı %75 oranında kısaltması²⁰² bununla beraber, 1870 yılında yapımına başlanan, özellikle Selanik'in orta Avrupa ile bağlantısını sağlayan ve 1888 yılında tamamlanan demiryolu inşaatı da örnek olarak verilebilir.²⁰³

İzmir 17. Yüzyılda, şehrin tamamının Türklerin eline geçmesinden sonra, iktisadi olarak gelişme göstermeye başlamıştır. Sahip olduğu iki gümrükle de (efrenç ve meyve-i ter gümrükleri) iç ve dış ticaretin en önemli merkezi haline gelmiştir.²⁰⁴

İzmir limanı Osmanlı Devleti'nin en büyük limanlarından birisi idi. Aynı zamanda Batı Anadolu'daki azınlıkların ve yabancıların doğal merkezi konumundaydı. Şehirdeki Rum, Yahudi ve yabancıların simsarlık yapması şehirde bir azınlık burjuvazisinin oluşmasını sağlamıştır. Dolayısıyla bu gelişmelerin sonucunda İzmir'de ortaya çıkan iktisadi dönüşüm daha belirgindi.²⁰⁵ İzmir'in dünya ekonomisine eklemlenmesi²⁰⁶ 19. yüzyılın ve 20. yüzyılın başlarında ticari ege-

manla metanın içerisine çekerek, kırsaldaki emeğin bağlarını topraktan kopararak onları ücret karşılığında çalışan iş gücü haline dönüştüreceğini vurgulamıştır. Bkz R.J.Holton, *Kentler Kapitalizm ve Uygurluk*, Çeviren: Ruşen Keleş, İmge Kitabevi, Birinci Baskı, Ankara, Ekim 1999, s. 50-63.

²⁰¹ Keyder Vd, "Osmanlı İmparatorluğunda Liman Kentleri" a.g.e, s.142-143.

²⁰² Reşat Kasaba, "İzmir", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, Editörler: Çağlar Keyder Vd. Çeviren: Gül Çağalı Güven, Tarih Yurt Vakfı Yayınları, Ekim 1994, İstanbul, s. 128.

²⁰³ Basil C. Conaris, "Selanik", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, Editörler: Çağlar Keyder Vd. Çeviren: Gül Çağalı Güven, Tarih Yurt Vakfı Yayınları, İstanbul, Ekim 1994, s. 108.

²⁰⁴ Mübahat Kütükoğlu, "İzmir", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt. 23, İstanbul, 2001, s. 521.

²⁰⁵ Keyder Vd, *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, s. VI.

²⁰⁶ *Küçükkelay İzmir'in iktisadi olarak yükselişini şu şekilde özetlemiştir*; Siyasal alanda ılımlı bir yönetimin uygulanması, 18.yüzyıl boyunca nüfus artışı ve güç, şehir ekonomisinin tarımdan ticarete dönüşmesi, uluslar arası ticaret rotaların değişikliğe uğraması, şehir arka alanının Avrupa'nın ihtiyaç duyduğu malları üretmesi, şehir hinterlandının ticari sektöre gerekli olan gıda arzını sağlaması, mal ve ekonomik liberalizasyonun olması, gayri müslim tüccarların ticaretteki aracılık rolleri, jeostratejik determinizm, gibi bütün faktörler İzmir'in 19. yüzyılda ekonomik ola-

menliğini devam ettirmesi ile gerçekleştirmiştir. Çünkü finans kurumlarının kurulması ve endüstriyel gelişim ile beraber ticari yapıyı güçlendirmiştir. Ek olarak 19. yüzyılda İzmir limanı, Batı Anadolu'nun tarım ürünlerinin (işlenmiş veya yarı işlenmiş tarım ürünlerinin) ve hammaddelerinin endüstrileşmiş ekonomilere ihracının gerçekleştirildiği, endüstrileşmiş ileri ekonomilerden ise işlenmiş ürünlerin ithal edildiği bir ticari kimliğe sahipti.²⁰⁷ Bu bağlamda 18. yüzyılın ortasından 20. yüzyılın başlarına kadar İzmir limanı, İstanbul'un iâşesini sağlayan bir pozisyon- dan çıkarak Avrupa ve Asya ticaretinde söz sahibi olan önemli bir liman konu- muna dönüştü.²⁰⁸

Sonuç olarak, 17. yüzyıldan 19. yüzyıl ortalarına kadar İzmir'in nüfusu 50 bin dolayında iken, 19. yüzyılın ortasında İzmir'in nüfusu 150 bini bulmuştu.²⁰⁹ Şehrin 19. yüzyılda başlayan iktisadi sosyolojik ve demografik yapısındaki bütün bu değişimler İzmir'in 19. yüzyıl dünya kapitalist ekonomisine eklememesinin sonucunda meydana gelmiştir.

Selanik, hem sahip olduğu ekonomik potansiyelle hem de coğrafi konu- mu ve demografik yapısı ile Osmanlı Devleti'nin dünya kapitalizmine eklemelen- me sürecinde ön plana çıkan diğer bir liman şehriydi.²¹⁰ Aynı zamanda Selanik Osmanlı Devleti'nin önemli bir merkezi idi. Selanik güney Balkanlar'ın ticaret merkezi olmakla beraber Osmanlı ordusunun Balkanlardaki önemli bir kışlasıydı. Dahası, Adriyatik'ten Karadeniz'e ve Tuna'dan Ege'ye giden ana yolların kesişim noktasında yer alıyordu.²¹¹

Selanik, bulunduğu coğrafyanın kendisine sunmuş olduğu avantajlar ne- deniyle, 18. yüzyılın ilk yıllarından itibaren dünya ticareti ile bütünleşerek önemli bir liman şehrine dönüşmeye başlamıştı. 1700–1718 yılları arasında kentin batılı devletlerle olan ticaret hacmi 600.000 Osmanlı kuruşu iken, 1770–1777 yılları arasında bu 2 milyon Osmanlı kuruşuna ulaşarak, 20. yüzyılın başlarında 8 mil-

rak yükselmesini sağlayan önemli faktörlerdir. Bkz. Abdullah Mesud Küçükkalay, *Osmanlı İt- halatı: İzmir Gümrüğü 1838–1839*, KitapYayınevi, Mart 2007, İstanbul, s. 46.

²⁰⁷ Küçükkalay, *Osmanlı İthalatı: İzmir Gümrüğü 1838–1839*, s. 46.

²⁰⁸ Kasaba, "İzmir", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, a.g.e, s.128.

²⁰⁹ Daniel Goffman, "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, Editörler: Edhem Eldem Vd. Çeviren: Sermet Yalçın, Tarih Yurt Vakfı Yayınları, İstanbul, Eylül 2003, s.146.

²¹⁰ Gökaçtı, a.g.m, s. 16.

²¹¹ Conaris, a.g.e, s. 106.

yon Osmanlı kuruşunu bulmuştur.²¹² 1859 yılında Selanik ile iç bölgeler arasında haftada 2000 ila 3000'i bulan, bazen 5000'e kadar ulaşan at ve katırın mal taşıdığı tahmin edilmektedir. 1838 İngiltere-Osmanlı ticaret anlaşması Selanik'te deniz ticaretinin yeniden canlanmasını sağladı. 1840'larda Selanik ve İstanbul arasında Avusturya-Tuna Buharlı Gemi Şirketi tarafından nehir taşımacılığına başlandı. Ardından 1844 yılında "Ottoman Steam Navigation Company" de bu hatta dâhil oldu. 1853–56 Osmanlı Rus Harbi Selanik'te tahıl ticaretini canlandırdı ve buradaki şirketler büyük kazançlar sağladı.²¹³

Sonuç olarak 19. yüzyılda Selanik şehri İzmir gibi, küreselleşen dünya ekonomisinin nüfuz ettiği Osmanlı kentlerindendi. Özellikle Selanik limanından kaynaklanan hareketlilik hem şehri hem de şehrin hinterlandında yer alan kırsal bölgeleri etkilemişti. Bu bağlamda Gökaçtı "1845 yılında Selanik şehrinin endüstri öncesindeki dönemlerin kent özelliklerini taşıdığını, ancak sahip olduğu ekonomik potansiyel ve jeo stratejik konumdan dolayı şehrin klasik Osmanlı çizgisinden yavaş yavaş uzaklaşmaya başladığını" ifade etmektedir.²¹⁴

Genel olarak ifade edilenler İzmir ve Selanik gibi liman şehirleri ve bunların hinterlandında yer alan kırsalların ekonomik yapılarının en temel özellikleri olarak öne çıkmaktadır. Oysa Osmanlı Devleti'nin iç bölgelerinde yer alan şehirler ve bunların hinterlandına dağılmış olarak bulunan köyler, özellikler Batı Anadolu'da yer alan şehir ve köylerden farklı görünmektedir.

Teorik olarak kırsal ekonomilerinin (köy ekonomilerinin) genel karakteristiği ihtiyaç için üretmektir.²¹⁵ Dolayısıyla bu ekonomilerde, üretim tarzı kurumsal bir yapıya dönüşmemiştir. Çünkü daha fazla üretmek için gerekli olan dışsal talep ve pazar, bu tip ekonomik yapılarda oluşmamıştır. Bu tip ekonomilerde an-

²¹² Yusuf Ziya İrbeç, "Osmanlı Devleti'nin Dış Dünya ile Temasları Neticesi İktisadi ve İçtimai Politikasında Oluşan Değişiklikler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* (Şubat 1989), Sayı. 58, s. 121.

²¹³ Conaris, *a.g.e*, s. 106.

²¹⁴ Gökaçtı, *a.g.m*, s. 22.

²¹⁵ Bir başka çalışmada ise Osmanlı kırsalında yer alan küçük üreticilerinin pazar koşullarında oluşan fiyatların yüksek olmasına rağmen ihtiyaçları için üretmeye devam ettikleri anlatılmaktadır. İhtiyaç için üretimin devam ettirilmesinin nedeni olarak ise, küçük köylülüğün hâkimiyeti, riskten kaçınma (hava koşullarının değişmesinden kaynaklanan kıtlık korkusu) gibi nedenlerden dolayı üreticiler karlılığı yüksek olan Pazar için üretime anlık tepki vermemişlerdir. Bkz. Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 44.

cak ihtiyaçtan fazla ürün elde edilirse dışarıya mal akışı gerçekleşirdi.²¹⁶ Osmanlı kırsalında ise üretimi belirleyen en önemli faktör devletin rolüdür. Çünkü kırsal ekonomilerin genel karakteristiği Osmanlı kırsalı için de geçerliydi. Fakat köylülerin ihtiyaçlarından fazla elde ettikleri ürünler, Osmanlı Devleti'nde devlet kontrolünde pazarlara kanalize edilmekteydi.²¹⁷ Nitekim Osmanlı iktisadi dünya görüşü çerçevesinde durum analiz edilirse devletin toplumsal ilişkilerde etkili olması, bir başka deyişle, ihtiyaç fazlası ürüne müdahale etmesinin sebebi Osmanlı'nın provizyonist²¹⁸ iktisat politikası uygulamasıydı. Amaç verimliliğin ve ihtiyaç fazlası ürün üretiminin son derece düşük olduğu bir ekonomik yapılanmada özellikle İstanbul, İzmir, Bursa ve Selanik gibi kentlerin dönemine göre muazzam büyüklükte olan zirai ürün taleplerinin karşılanabilmesiydi.

19. yüzyıl Osmanlı kırsalının genel özelliği geçimlik bir iktisadi yapının egemen olmasıdır. Başka bir deyişle, kapalı aile üretim biçiminin egemenliğidir. Özellikle deniz taşımacılığının gerçekleştiği sahil bölgelerine uzak kalan, iç bölgelerin kırsallarında bulunan üreticiler geçimlik üretim tarzını benimsemekteydiler. Çünkü küçük üreticilerin var olduğu, verimliliğin düşük olduğu, hane içi tüketimi karşılama amacı gibi nedenler geçimlik bir iktisadi yapının oluşmasını sağlayan başlıca etkenlerdir.²¹⁹

19. yüzyılda Osmanlı Devleti, köylülerin geçimlik ekonomisini koruma yoluna gitmiştir. Çünkü devlet, siyasi konjonktür koşullarının içerde ve dışarıda kötüye gitmesinden dolayı bunun gerekli olduğu inancı içindedir. Bu nedenden dolayı, Osmanlı Devleti 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'ni uygularken çelişkili tavırlar sergilemiştir. Devlet bir yanda köylüsüne arazi tapuları dağıtırken, diğer bir yandan fetva çıkarmak gibi klasik yöntemlere başvurmak suretiyle, toprak satış-

²¹⁶ İlkay Sunar, "State and Economy In the Ottoman Empire" *The Ottoman Empire and World Economy*, Edited by: Huri İslamoğlu İnan, Cambridge University Pres, Newyork 2004, s. 65-66'dan Marshall Sahlins, *Stone Age Economics*, Chicago, Aldire-Athesto, 1992, s. 74-99

²¹⁷ Suraiya Faroqhi, "16.Yüzyıl Boyunca Anadolu ve Balkanlarda Kırsal Toplum II" *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Çeviren: Emine Sonnur Özcan, Doğu Batı Yayınları, Ankara, Mayıs 2006, s.119-120.

²¹⁸ *Provizyonizm (İlaşecilik) ilkesi*; Osmanlı İktisat Politikasının en önemli ilkesidir bu ilkeyi geçerli kılabilmek için Osmanlı Devleti, ekonomide mal arzını bollaştırmak, kalitesini yükseltmek ve fiyatını düşük tutmak için üretim ve ticaret üzerine sıkı şekilde yürütülen müdahaleciliği benimsemiştir. Bkz. Mehmet Genç, "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri", s. 48.

²¹⁹ Tefik Güran, "Zirai Politika ve Ziraatta Gelişmeler, 1839-1876", *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınları, İstanbul 1998, I.Baskı, s. 56-57.

larını ve dolayısıyla temel üretim faktörlerinin en önemlilerinden birisi olan toprağın belirli ellerde yoğunlaşmasını engellenmeye çalışmıştır.²²⁰

1858 Arazi Kanunnamesi'nin kabul edilmesinin ardından Osmanlı Devleti 1867'de yabancılara arazi satışına imkân veren kanunu çıkarmıştır. Bu kanunun çıkarılmasının ardından özellikle Ege bölgesinde yabancı yatırımcılar önemli miktarlarda toprak satın almıştır. Fakat şu husus yabancı yatırımcıların gözünden kaçmıştır: Osmanlı köylüsünün mülksüzleşip yabancı sermayedarın buyruğunda çalışması söz konusu olmadığı için yabancı sermayedarların düşündüğü kapitalist ilişkiler ortaya çıkmamıştır.²²¹ Tarımsal kapitalizm girişiminin başarısız olması durumu, ticaret sermayesinin devreye girerek bu toprakların tekrar küçük üreticilere dağılmasını sağladı. Sonuç itibarıyla Osmanlı bürokrasisinin korktuğu başına gelmemiştir.²²²

P. A. Çihacey 1858 yılında Anadolu'nun geniş, işletilmeyen, yabani ve az nüfuslu bölgelerine yaptığı ikinci yolculuğu sırasında, 20 yıl önce, yani Tanzimat reformlarından önce yaptığı birinci gezisiyle karşılaştırmasında herhangi bir değişikliğin olmadığını belirtmiştir. "Önceki gibi metaların zor koşullarda dağıtıldığı, tarım işçileri daha 20 yıl önce benim merakımı çeken ilkel, barbar tarım aletleri ile sürüyor" demiştir.²²³

Sonuç olarak, Osmanlı kırsalı özellikle deniz taşımacılığına uzak olan bölgelerde kapalı üretim biçiminin egemen olduğu, geçimlik bir iktisadi özellik göstermektedir. Bunun yanında verimliliğin düşük olması, ulaşım koşullarının zayıflığı, tarımsal kredilerin yetersiz olması, güvenlik sorunu, vergi baskısı, kiralık yöntemleri, tarımsal teknolojinin yetersizliği, kuraklıklar, böcek istilası ve

²²⁰ Huri İslamoğlu İnan, "Köylüler Ticarileşme Hareketi ve Devlet Gücünün Meşrulaşması", *Toplum Bilim Dergisi* (1998–1999), Çevirenler: Fikret Adaman ve Sefa Şimşek, Sayı. 9, s. 43–44.

²²¹ *Nitekim bir başka çalışmada*, 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde, bölgeler arası iktisadi gelişmişlik açısından farklılıklar olsa da, üretim faktörlerinden toprağın bol olması ortak bir özelliktir. 19. yüzyıla ait nüfus tahrirleri, pek çok Osmanlı bölgesinde nüfus yoğunluğunun düşük olduğunu gösterir. Dolayısıyla üretim faktörlerinden toprağın yoğun, emeğin ise kıt olan bir üretim faktörü olduğu ortaya çıkmaktadır. Bkz. Tefik Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi 1840–1910", s. 65.

²²² Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 60.

²²³ Piotr P. Moiseyev, "Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat Döneminde Tarımın ve Köylülüğün Durumu", *XI. Türk Tarih Kongresi, 5–9 Eylül 1990*, T.T.K Yayınları, Cilt. III, Ankara 1994, s.1644'den, P.A. Çihacev, *Türkiye Hakkında Mektuplar*, (Fransızcadan Rusçaya Çevrilme), Moskova 1960, s. 47.

tarımsal hastalıklar Osmanlı kırsalının birincil iktisadi faaliyeti olan tarım üzerinde baskı oluşturuyordu.²²⁴

19. yüzyılda Akşehir, İzmir ve Selanik gibi liman kentlerinin tersine merkezi iktisadi ve demografik yapısı açısından tipik bir Anadolu kasabasıydı. 1831 yılında yapılan nüfus sayımında Akşehir’de toplam 797 hane mevcuttur. 404 hane Müslüman, 393 hane ise gayrimüslimdir. 1844–45 yıllarında ise Akşehir’de toplam 752 hane bulunmaktadır.²²⁵ Buna ilaveten, 1869 tarihli Konya Salnamesi’ne göre Akşehir merkez nüfusu 3192’dir. Köyleri ile birlikte toplam nüfusu ise 14.696’ya ulaşmaktadır.²²⁶ 19. yüzyıl Akşehir’i önemli bir idari merkez olmasının yanında Mekke ve Medine’ye giden hacı kabilelerinin uğradığı önemli bir merkezdi. Dolayısıyla şehirde gelişmiş bir işbölümü ve ziraat dışı faaliyet söz konusuydu. Ancak şehirdeki esnafın çoğunluğu aynı zamanda ziraatla uğraşmaktaydı.²²⁷

Buraya kadar 19. Yüzyıl dünya ekonomisinin genel görünümü ve Osmanlı Devleti’nin liman şehirleri ile iç bölgesinin genel karakteristik yapısı ortaya koyulmaya çalışıldı. Buradan sonraki kısımda ise çalışmanın yöntemi tanıtılmaya çalışılacaktır.

Bu çalışma, Osmanlı zirai sektörünün kapitalist dünya pazarlarına eklenmesi tartışmalarında yer alan, tartışmaların yoğunluklu olarak toplandığı bir problematiki, kantifiye ederek netleştirmek için kaleme alınmıştır. Tartışmanın çözmeye çalıştığı temel soru ise, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı zirai sektörünün kapitalist dünya ekonomisine eklenme düzeyinin ne olduğudur? Bu temel soru, kendi içinde üç alt soruyu içermektedir. Acaba Osmanlı zirai sektörü, pazar için üretim yapacak bir biçimde dönüşüm geçirerek, kapitalist dünya ekonomisine toptan mı eklenmiştir? Ya da büyük ticaret merkezlerinin hinterlandı olan kırsal bölgeler kapitalist dünya pazarlarına eklenirken iç bölgelerin zirai sektörü bunu gerçekleştirememiş midir? Veya yalnızca İzmir ve Selanik gibi büyük ticaret merkezleri kapitalist dünya pazarları ile ilişki içindedirler de Osmanlı’nın zirai sektörü, ticaret merkezlerinin hinterlandları da dâhil olmak üzere bu

²²⁴ Küçükcalay ve Efe, *a.g.m.*, s. 247.

²²⁵ TUŞ, *a.g.m.*, s. 110

²²⁶ İbrahim Hakkı Konyalı, *Nasrettin Hocanın Şehri Akşehir*, Numune Matbaası, İstanbul 1945, s. 140.

²²⁷ Muhittin Tuş, *a.g.m.*, s. 112–117.

eklemlenmeden habersiz midir? Şeklindeki sorular ise kategorik olarak alt sorular oluşturmaktadır.

Bu bağlamda, bu çalışmasının temel problematiki 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı zirai sektörünün kapitalist dünya ekonomisine eklemlenme düzeyinin ne olduğudur. Problematikin çözülmesindeki amaç ise, Osmanlı zirai sektörünün dünya kapitalist pazarlarına eklemlenmesi konusunda yapılan tartışmalara arşiv verileri kullanılarak kliometrik bir katkı yapabilmektir.

Çalışmada kullanılan arşiv belgeleri 1844–1845 dönemine ait, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A) ML. VRD. TMT (maliye, varidat, temettuat) kodu ile tasnif edilen belgelerdir. Her yerleşim biriminin kaydı o yerleşim biriminde yer alan bütün hanelerin bilgilerini kapsayacak şekilde tek bir deftere kaydedilmiştir. Resim 1’de tek bir hanenin kaydının örneği görülmektedir.

Bu tez çalışması Harita 1’de gösterilen 20 köy ve toplam 809 hanenin 1844–1845 yıllarında yapılan sayımlardaki kayıtları esas alınarak yapılmıştır.²²⁸ Her hanenin verileri belgelerin transkripsiyonu sonucunda elde edilmiştir. Her hanenin verileri EK 1’de iç bölge kırsalı, EK 2’de ticari bölge kırsalı olarak tablolara belirli bir sistematik dâhilinde toplulaştırılmıştır.²²⁹ EK 3’de yer alan hesaplamalar ile metin içerisinde yer alan hesaplamalar EK 1 ve EK 2’deki verilerden elde edilmiştir.

²²⁸ *Harita 1*’de yer alan köyler, (B.O.A) ML. VRD. TMT kodlu belgelerden elde edilmiş köylerdir. *İç bölge* olarak; Konya vilayeti Akşehir Kazasından defter numaraları sırasıyla d.9592 İlyaslar, d.9589 Elfiras (İlicak), d.9597 Silind (Uncular) , d.9587 Dipi, d.9600 Bozdoğan d.9586 Çakıllar, d.9591 Reis, d.9582 Gürnes (Altıntaş), d.9593 Koçaş, d.9588 Atsız olmak üzere on ar adet köy alınmıştır. *Ticari bölge* olarak; Selanik ile İzmir’den beş er adet köy alınmıştır. Selanik’e ait olan köylerin isimleri ve defter numaraları sırasıyla; d.11561 Bozalan, d. 11499 Bamyolu, d.11551 Beşik-Sağır, d. 11556 Kulfullu, d.11624 Bazargâh olmak üzere beş adet köy alınmıştır. Bir diğer sahil bölgesi olan İzmir’den de defter numaraları ve isimleri sırasıyla; d.9453 Dere, d.9151 Ortaklar, d.16095 Genzile, d.2346 Emirâlem, d.17556 Kuruca ova köyü olmak üzere beş adet alınmıştır.

²²⁹ *Resim 1*’de gösterilen belge tek bir hanenin kaydıdır. Bu çalışmada yer alan veriler, Resim 1’de yer alan Temettuat belgesi gibi, hem ticari bölge hem de zirai bölge kırsalında yer alan toplam 809 hanenin, *meslek, vergi, arazi mülkiyeti, hayvan mülkiyeti ve bir yıllık toplam geliri*ne ait verilerinin EK1’de iç bölge kırsalı olarak, EK’2 de ticari bölge kırsalı olarak tablolara belirli bir sistematik dâhilinde toplulaştırılmasıyla elde edilmiştir. Yine, tablolarda yer alan vergiler; *vergiyi-i mahsusa, öşür ve ağnam* değerleri ayrı ayrı olarak yazıldı ve bu üç vergi değerinin toplamı her bir hane için tabloda ayrı ayrı kaydedildi. *Ekili arazi ve nadas ve toplam arazi* miktarları her bir hane için tablolara kaydedildi. Bununla beraber, hayvan mülkiyetine göre hayvanlar büyük baş küçükbaş olarak ayrıldı ve her bir hane için tabloda toplulaştırıldı. Buna ilaveten, tabloya Her hanenin yıllık elde ettiği toplam gelir yazıldı ve her hanenin toplam gelirinden ödediği toplam vergi çıkarılarak harcanabilir geliri miktarı bulundu. Bu tablolarda yer alan veriler toplulaştırılırken bu verilerin, çalışmanın temel problematikiyi kantifiye etmek amacıyla kullanılan İktisat ve İstatistik bilimlerinin yöntemlerine uygun hale getirilerek toplulaştırılmıştır.

Çalışmanın problematiki doğrultusunda hipotetik olarak, iç bölge kırsalından ve ticari bölge kırsalından olmak üzere 10'ar adet köy seçilmiştir. İç bölge kırsalı olarak Akşehir Kasabasına bağlı 10 köy (434 hane) (EK 1), ticari bölge kırsalından ise İzmir ve Selanik gibi liman şehirlerinin²³⁰ kırsalından 10 köy (375 hane) (EK 2) iki örneklem oluşturmak şeklinde gruplanmıştır.

Önceden de ifade edildiği gibi çalışmanın varsayımı, bölgeler arasında kapitalist dünya ekonomisine eklemlenme açısından bir farklılık varsa, söz konusu örneklemelerde yer alan bölgeler arasında *meslek, büyükbaş ile küçükbaş hayvan ve toprak dağılımı açısından farklılaşmayla beraber, vergi yüklerinde adaletsizliğin kapitalist dünya ekonomisine eklemlenen bölge lehine ortaya çıkması* gerekir.

Bu nedenden ötürü bu tez çalışmasındaki ilk inceleme, oluşturulan her iki örneklemde varolan hane reislerinin meslek çeşitliliği üzerinde yoğunlaşarak, bölgeler arasında mesleki uzmanlaşmanın var olup olmadığı incelenecektir. Çünkü kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleşme süreci üretimde ve yönetimde yeniden örgütlenme meydana getirir. Dolayısıyla kapitalist dünya ekonomisine eklemlenmenin gerçekleştiği bölgelerde mesleki uzmanlaşma ve iş bölümü dünya ekonomisinin Pazar yapısının piyasa aracılığı ile dikte ettiği zorunluluklara göre belirlenir.²³¹

Kapitalist dünya ekonomisine eklemlenen bölgelerde mesleki uzmanlaşma ile beraber üretimde meydana gelen farklılaşma gelir dağılımının bozulmasına neden olmaktadır. Buna karşın kapitalist dünya ekonomisine eklemlenmenin gerçekleşmediği, kapalı aile üretim tarzının egemen olduğu bölgelerde ise, ihtiyaç için üretim anlayışı olduğundan mesleki farklılaşma gerçekleşmez ve topluluğun gelirleri birbirlerine yakındır.²³² Buna ilaveten modern iktisadi yapıların var olduğu ekonomilerde, gelir dağılımının adaletli bir şekilde dağılmış olması, sosyal refah devletleri için olumlu bir gösterge iken, prekapitalist ekonomilerde bu du

²³⁰ Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nda, tarımsal üretimin artması ve ihraç edilmesi liman kentlerinin yükselişine neden olmuştur. Özellikle 19. yüzyılda Kırım savaşı ve Amerikan iç savaşı esnasında liman kentlerindeki ekonomik hareketlilik daha da artmıştır. Bkz. Reşat Kasaba, "Devlet Dışında Zaman ve Mekân: Uzun 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumsal değişim", *Dünya İmparatorluk ve Toplum Osmanlı Yazıları*, Çeviren: Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 142.

²³¹ Faruk Tabak, "Bereketli Hilal'in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emeğin Kontrolü (Yak. 1750–1850)", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Editörler: Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, Çeviren: Zeynep Altok, Tarih Yurt Vakfı Yayınları, II. Baskı, Mart 2009, İstanbul, s. 157.

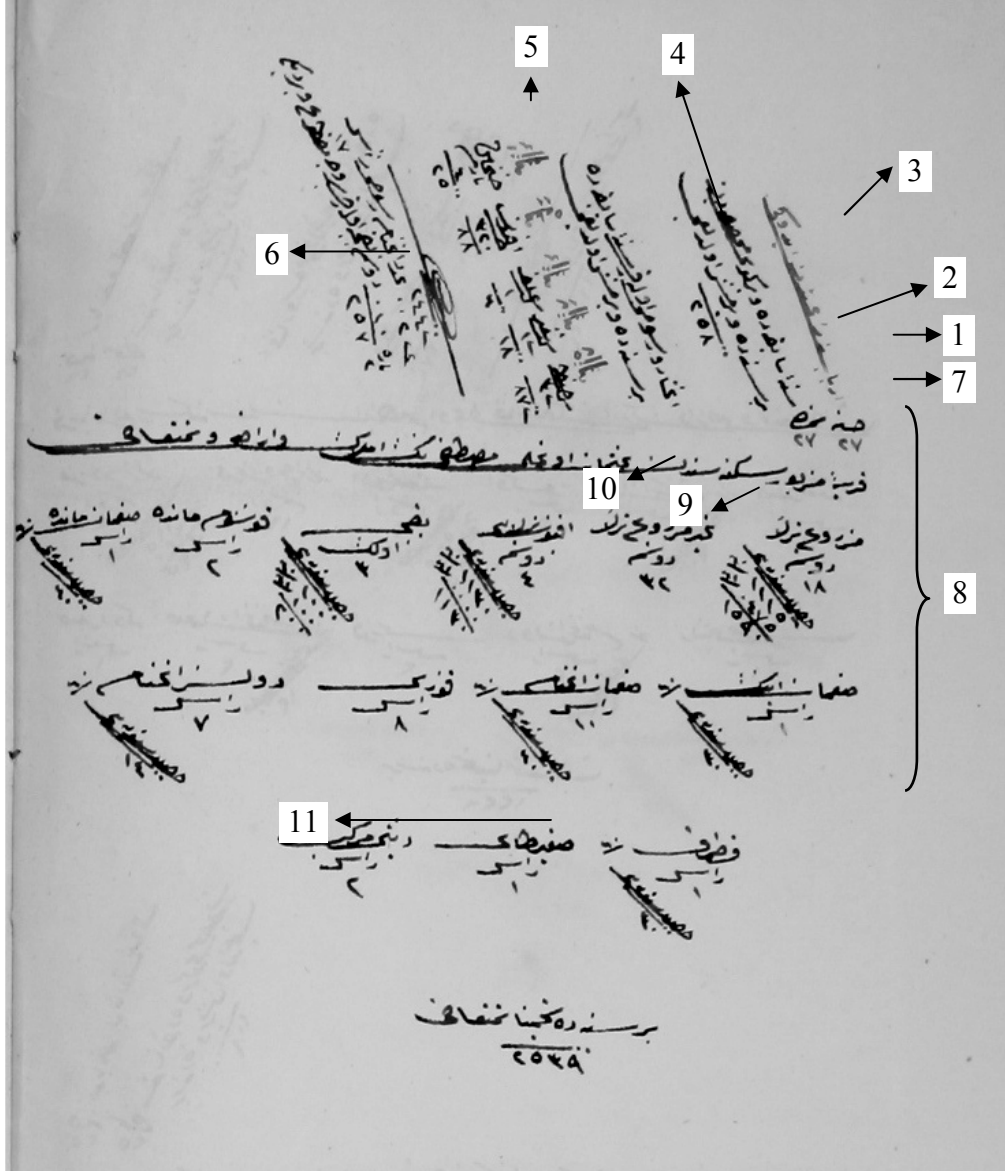
²³² Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840–1910", s. 122–125.

rum tüketim için üretmenin devam ettiğinin, bir başka ifadeyle ürün fazlasının gerçekleşmediğinin bir göstergesidir. Dolayısıyla, üretimde fazlanın gerçekleşmemesinden dolayı, yatırımları gerçekleştirecek bir tasarrufun meydana gelmeyeceğinin de göstergesidir.²³³ Yukarıda ifade edilen olası durumları açıklamak için, bu tez çalışmasında teste tabii tutulacak olan ikinci unsur ise gelirdir. Buna göre hanelerin gelir dağılımlarıyla, vergi öncesi (toplam gelir) ve vergi sonrası (kullanılabilir gelir) gelirleri üzerinden bölgelerin Gini katsayıları hesaplanarak gelir dağılımı açısından bir farklılığın olup olmadığı araştırılacaktır. Bununla beraber örneklemelerin toplam gelirlerinin ve kullanılabilir gelirlerinin standart sapmaları hesaplanıp, toplam gelir ve kullanılabilir gelirlerin ortalamaları üzerinden serpilme diyagramları çizilecektir.

Çalışmanın yoğunlaşacağı diğer bir inceleme konusu da örneklemeler arasında meydana gelen servet dağılımlarını karşılaştırmaktır. Bunun için, her iki örneklem için, örneklemelerde yer alan hanelerin sahip olduğu *büyükbaş* ve *küçükbaş* hayvanlar ile *arazi mülkiyetleri* karşılaştırılarak, ortalamalar üzerinden serpilme diyagramları çizilerek bölgeler arasındaki dağılım farklılıkları incelenecektir. Bunun yanında *büyükbaş* ve *küçükbaş* hayvanlar ile *arazi mülkiyeti* için her bir bölgenin standart sapmaları hesaplanarak bölgelerin servet dağılımındaki eşitsizliğin boyutu göz önüne serilecektir. Servet dağılımında ortaya çıkan farklılıkların, üretimi etkileyen girdileri etkilemesinden dolayı, bu girdilerde meydana gelen farklılaşma sermaye birikiminin belirli kişilerde toplanmasına ve gelir dağılımının bozulmasına neden olmaktadır. Çünkü 19. yüzyıl Osmanlı

²³³ Küçükkalay ve Efe, *a.g.m*, s. 255.

Resim 1: Atsız Karyesinde Yeralan Bir Hanenin Temettuat Kaydı

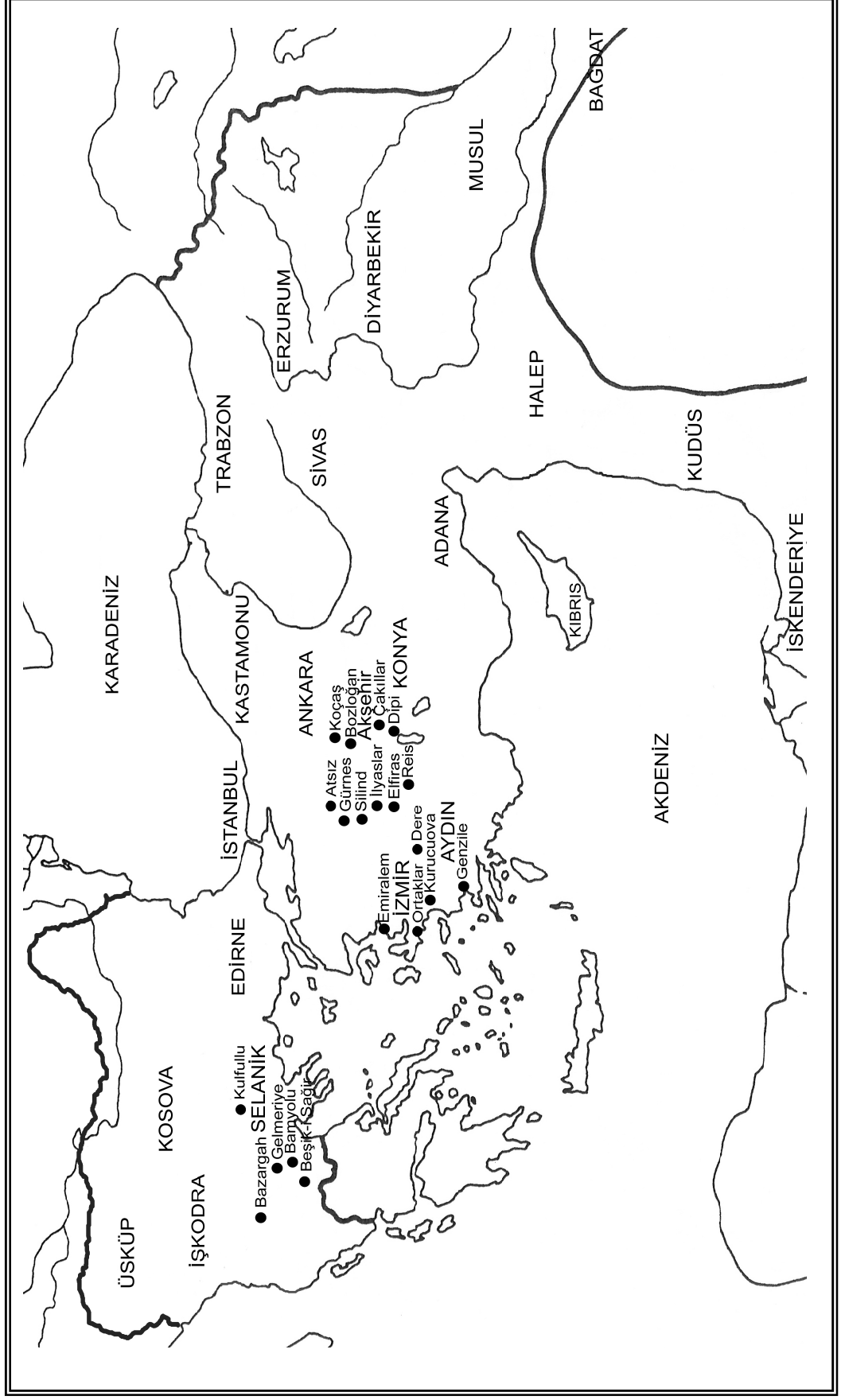

Kaynak: ML. VRD. TMT. 9588, s. 14.

(1) Hane Numarası (2) Hane İçerisinde Yaralan Vergi Mükellefi Sayısı, (3) Aile Reisinin Adı ve Mesleği (4) Vergi-i Mahsusa (5) Öşür Vergisi (6) Öşür Vergisi + Ağnam Vergisi, (7) Aile Reisini Tasviri, (8) Ailenin Toplam Mülkiyeti ve Yıllık bazı gelirleri (Arazi, bahçe, inek, koyun, at, keçi, öküz, Vd.), (9) Ekili Arazi Miktarı (10) Nadas Arazi Miktarı, (11) Ailenin Bir Yıllık Toplam Geliri.

* $4 + 5 + 6 =$ Ailenin yıllık ödediği toplam vergi miktarı

Harita 1: İç Bölge ve Ticari Bölge Örneklemlerinde Yer Alan Köyler

kırsalında, tarımsal üretim için kullanılan sermaye malları *ekilebilir arazi*,²³⁴ *çift hayvanları*²³⁵ ve *yük hayvanları*²³⁶ idi.²³⁷ Bununla beraber Osmanlı Devleti'nde hayvancılığın verimi düşük olsa dahi, kârlı bir faaliyet idi. Özellikle küçükbaş hayvan yetiştiriciliği²³⁸ daha kârlı bir sektör konumundaydı. Çünkü küçükbaş hayvanlardan elde edilen en önemli ürün dokuma sanayisinde hammadde olarak kullanılan yapağı idi.²³⁹

Bu tez çalışmasında incelenecek son unsur, örneklemelerin vergi yapılarıdır. Çünkü kapitalist dünya ekonomisine eklenmenin gerçekleştiği bölgeler ile eklenmeyi gerçekleştiremeyen bölgelerin vergi yapılarında farklılıkların ortaya çıkması beklenir. Özellikle vergileme, prekapitalist ekonomik yapılarda gelir dağılımını etkileyen temel unsurlardan biri olmuştur. Bu yüzden vergi öncesi ve vergi

²³⁴ Nitekim Faroqi'nin çalışmasında bahsedilen Müridoğlu Hacı Mehmed Ağa, bugün ki Balıkesir ilinin Edremit kazası ile Burhaniye kazası voyvodalığı yapmış ve ayrıca ömrünün sonlarında ise Mihaliç (Karacabey) voyvodalığı yapmıştır. Müridoğlu Hacı Mehmed Ağa'nın servetinin kaynakları, sahip olduğu *tahıl arazileri* ile *zeytin ağaçları* ve *üretmiş olduğu zeytinyağlarını* satarak elde etmiştir. Bununla beraber Müridoğlu'nun servetinin bir başka kaynağını ise, İzmir'in güçlü ailelerinden olan Karaosmanoğlu ailesine, zeytinyağı tüccarlarına ve ayrıca tımar yolu ile Osmanlı Devleti'ne borç vermesiyle oluşmuştur. Bir başka ifadeyle vermiş olduğu siyasi borçlar ve ticari borçlar Müridoğlu'nun servetinin meydana getirmiş olan diğer bir unsurdur. Müridoğlu'nun serveti nakit para mücevher ve gayrimenkuller hariç 1.000.000 kuruşu geçmiştir. Bkz Surayı Faroqi, "Zeytin Diyarında Güç ve Servet: Edremit Ayanından Mürizade Hacı Mehmed Ağa'nın Siyasi ve Ekonomik Faaliyetleri", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım, Editörler: Çağlar Keyder ve Faruk Tabak*, Çeviren: Zeynep Altok, Tarih Yurt Vakfı Yayınları, İkinci Baskı, Mart 2009, İstanbul, s. 83–99.

²³⁵ Paleoteknik köylülük tarımsal üretim yapısında öküz ve at gibi çift hayvanlarının saban ile beraber kullanılması, köylülerin mekanik enerjilerini arttırmıştır (bugünkü manada at ve öküz kullanımı traktör işlevi görmektedir). Bu bakımdan öküz ve at gibi çift hayvanları doğal bir makine işlevi görmüştür. Böylelikle sabanla beraber kullanılan çift hayvanları tarımdaki verimliliği artırarak tarımsal üretimin boyutlarını değiştirmiştir. Çünkü zamanla hayvanların gücü tohum ekimine ve hasat etmeye kullanılarak ürün fazlasına ve yeni tarım alanlarının açılmasına önemli bir katkı yapmıştır. Bkz Eric R Wolf, "*Köylüler*", Çeviren: Abdülkerim Sönmez, İmge Kitabevi, Birinci Baskı, 2000, s. 58–59.

²³⁶ Güran 19.Yüzyıl Osmanlı kırsalının *taşıma teknolojisinin*, Özellikle Anadolu'da at ve deve sırtında yapılmakta olduğunu. Bu yüzyılın ortalarında Anadolu ile İzmir arasında yük taşımacılığı işinde, 20 bin deve ile 50 bin attan meydana geldiğini belirtmektedir. Dolayısıyla, at ve öküz gibi büyükbaş hayvanların dağılımındaki farklılıklar ticarileşme göstergesi olarak kullanılmaktadır. Bkz Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840–1910", s. 71. Ayrıca, tarımın birincil ekonomik faaliyet alanı olduğu sanayi öncesi iktisadi yapılarda milli servetin büyük bir kısmı hayvan varlığından ibarettir. 19. yüzyıl ortalarında Çatalca'da yapılan bir sayıma göre, Çatalca kazasının maddi servet miktarı 4,2 milyon kuruş olarak tespit edilmiştir. Bu servetin üçte birlik kısmını kazanın hayvan varlığı meydana getirmektedir. Dolayısıyla hayvan varlığı bir çeşit birikmiş servettir. Bkz. Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840–1910", s. 100.

²³⁷ Linda Schlicher, "Geç Osmanlı Suriye'sinde Tahıl Ekonomisi ve Büyük Ölçekli Ticarileşebilme Sorunu", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Editörler: Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, Çeviren: Zeynep Altok, Tarih Yurt Vakfı Yayınları, II. Baskı, Mart 2009, İstanbul, s. 199.

²³⁸ Küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin kârlı bir sektör olmasının diğer bir göstergesi ise ağnam vergisidir. Çünkü Osmanlı Devleti küçükbaş hayvanlarda on hayvandan birinin devlete verilmesi suretiyle veya toplam hayvan bedelinin kırkta biri kadar vergilendirilmekteydi. Bkz. Shaw, "*Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi*", s. 935.

²³⁹ Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840–1910", s. 104–105.

sonrası gelirin dağılımı, kişilerin *vergi yüklerine*²⁴⁰ göre değişecektir.²⁴¹ Bu nedenle ortalamalar üzerinden, hanelerin gelirleri içerisinde yer alan vergi payları (vergi yükleri) serpilme diyagramları yardımıyla çizilerek bölgeler arasındaki vergi dağılımında meydana gelen farklılıklar göz önüne serilecektir. Ek olarak hanelerin ödemiş oldukları toplam vergi miktarı üzerinden, her iki bölgenin standart sapmaları hesaplanılarak bölgeler arasında meydana gelen vergi dağılımındaki adaletsizlik bulunacaktır.

Sonuç olarak bu tez çalışmasında yapılan hesaplamalar aşağıda yer alan üç sonuçtan birisini destekleyen bulgular ortaya çıkaracaktır.

(i) Bölgeler arasında farklılaşmanın olmadığı, toptan eklemelenmenin söz konusu olduğu durum: Osmanlı zirai sektörünün bölgeler arasında farklılıklar olmadan kapitalist dünya pazarlarına eklemelendiğini gösterir.

(ii) Bölgeler arasında farklılaşmanın olduğu, belirli bir bölgenin eklemelendiği durum: Büyük ticaret merkezlerinin hinterlandında yer alan kırsal bölgelerin kapitalist dünya pazarlarına eklemelendiği, ticaret merkezlerinin hinterlandından uzak olan bölgelerin kapitalist dünya pazarlarına eklemelenmediği durum.

(iii) Bölgeler arasında farklılaşmanın olmadığı toptan eklemelenmenin gerçekleştiği durum: Ne büyük ticaret merkezlerinin hinterlandında yer alan bölgelerin nede ticaret merkezlerine uzak olan bölgelerin kapitalist dünya pazarına eklemelendiği durumdur.

²⁴⁰ *Vergi yükü* kişilerin ödedikleri verginin gelirine oranını ifade eder. Devletler vergi politikalarıyla ekonomik ve sosyal hayatta etkiler meydana getirirler. Vergi yükleri ile gelir dağılımını eşitlemeye çalışırlar. Bkz İsmail Türk, “*Maliye Politikası*”, Sevinç Yayınevi, Sekizinci Baskı, Kasım 1989, Ankara, s. 67, Ayrıca, vergileme kişilerin ekonomik değişimlere cevap verme şekillerini, hayat standartlarını, gıda miktarını ve yatırım yapma gücünü de belirler. Bunun yanında piyasa ekonomisinin gelişmediği sanayi öncesi ekonomilerde vergilerin bir diğer fonksiyonu ise, aynı olarak tahsil edilen zirai fazlanın tarım dışı sektörlerle vergiler yolu ile aktarılmasıdır. Bkz Öztürk, *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, s. 173.

²⁴¹ Güran, “19.Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo Ekonomik Özellikleri”, s. 174.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KIRSALLAR ARASI REFAH KARŞILAŞTIRILMASI

3.1. İç Bölge Örnekleme İle Ticari Bölge Örnekleme

Osmanlı zirai sektörünün kapitalist dünya pazarlarına eklenmesi sürecinde, iç bölge örnekleme ile ticari bölge örnekleme kırsalları arasında ekonomik yapı açısından bir farklılaşma olup olmadığı problematiktir, dört farklı kategoride karşılaştırılma yaparak cevap verilecektir. Kategoriler sırasıyla şöyledir:

- (i) Mesleklerin dağılımı ve mesleki uzmanlaşma
- (ii) Gelir dağılımı
- (iii) Servet dağılımı
 - zirai toprakların dağılımı
 - Büyükbaş ve küçükbaş hayvanların dağılımı
- (iv) Vergi yapısı

Örneklemler arasında meydana gelecek benzerlikler ile farklılıklar, Osmanlı zirai sektörünün kapitalist dünya ekonomisine eklenmesi konusunda bölgelerin düzeyinin ne olduğunu ortaya koyacaktır.

3.1.1 Mesleklerin Dağılımı ve Uzmanlaşma

Kişi açısından önemli olan, ancak toplumda meydana gelen tekâmülü de ilgilendiren meslek, belirli düzeyde beceri, teorik bilgi, eğitim ve diploma gerektiren niteliği toplumdaki topluma değişen, yüksek statü ve gelir kazandıran bir iş-tir.²⁴² Herhangi bir toplumun ekonomik ve sosyolojik yapısı hakkında bilgi elde etmenin belli başlı yollarından biri o bölgenin mesleki yapısının incelenmesidir. Bunun için bu tez çalışmasında, çalışmanın varsayımının öngördüğü, kapitalist dünya pazarına eklenen bölgede gerçekleşmesi beklenen farklılaşmalardan birisi mesleki dağılım ve uzmanlaşmanın ortaya çıkması durumudur.

Nitekim kırsal üretim tarzının kapitalist dünya pazarlarına eklenmesinin göstergelerinden biri mesleki yapıda ve iş bölümünde uzmanlaşmanın ortaya

²⁴² Ömer Demir, Mustafa Acar, "meslek", Sosyal Bilimler Sözlüğü, Adres Yayınları, Altıncı Baskı, Ankara, Mart 2005, s. 279.

çıkmasıdır. Dolayısıyla mesleki yapıda meydana gelen bu değişim kapalı aile üretim yapısından, kapitalist dünya pazarları için üretim biçimine geçişin bir göstergesidir.²⁴³ Bir başka ifade ile kapitalist dünya pazarlarına eklenen bölgelerde çiftçilik dışında yeni mesleklerin doğması, iktisadi açıdan, dönüşüm yaşandığının göstergesidir.²⁴⁴ Bununla beraber, kırsal bölgelerde oluşan iş bölümü ve uzmanlaşma, üretim birimlerinin kapitalist dünya pazarlarının talep ettikleri mallara göre, mal arz ettiklerinin de habercisidir.²⁴⁵

Bazı durumlarda pazara eklenen bir bölgenin mesleki yapısında çeşitliliğin ortaya çıkmaması söz konusu olmayabilir. Bu durumda üretilen zirai ürünün çeşitliliğine bakmak gerekir. Çünkü kapitalist dünya pazarına eklenmenin, kırsaldaki diğer bir görünümü bir veya birkaç zirai ürün üretiminde bir köy ya da bölgenin uzmanlaşmaya gitmesi yoluyla eklenmedir. Bu durumda ise kırsal bölge ya kapitalist dünya pazarının talep ettiği kârlılığı yüksek olan ürünleri üretecektir, ya da daha önce üretmiş olduğu ürünleri üretmeye devam ederek, üretim fazlası yaratarak kapitalist dünya pazarlarına bu ürünleri satarak piyasa karı elde etme yolunu tutacaktır.

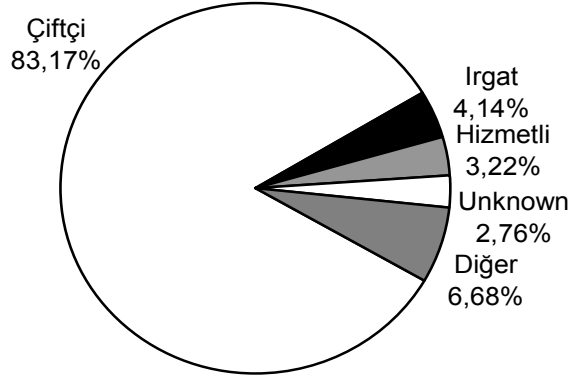
1844–45 yılı iç bölge (I. Örneklem) kırsalı ile ticari bölge (II. Örneklem) kırsalları arasındaki mesleklerin dağılımı ve uzmanlaşma çeşitliliği Grafik 1 ve 2’de gösterilmektedir. Akşehir kırsalına bağlı on köydeki 434 hane reisinin 361’i çiftçi, 18’i ırgat, 14’ü hizmetkâr, 12’sinin meslekleri ise bilinmemektedir. Geri kalan 29 hane ise sırasıyla helvacı, çoban, yetim, imam, kiracı, kiremitçi ve kaçkın olarak bilinmektedir. Bu duruma göre iç bölgenin %83,17’si tarım sektöründe üretim faaliyetinde bulunmaktadır. Bu durum açık olarak iç bölge örneğinde, kapitalist pazar mekanizmasının oluşmadığını göstermektedir. Bölge kırsalı halen kapalı aile üretim tarzını sürdürmektedir.

²⁴³ Küçükcalay ve Efe, *a.g.m.*, s. 249.

²⁴⁴ Güran, “19.Yüzyılı Ortasında Bir Kırsal Bölgede Ekonomik ve Sosyal Yapı: Filibe Sancağının Koyuntepe Nahiyesine Bağlı Dokuz Köy Üzerinde Yapılmış Bir Karşılaştırma Çalışması”, s. 189.

²⁴⁵ Küçükcalay ve Efe, *a.g.m.*, s. 249.

**Şekil 1: İç Bölge Örnekleminde
(I) Mesleki Uzmanlaşma**

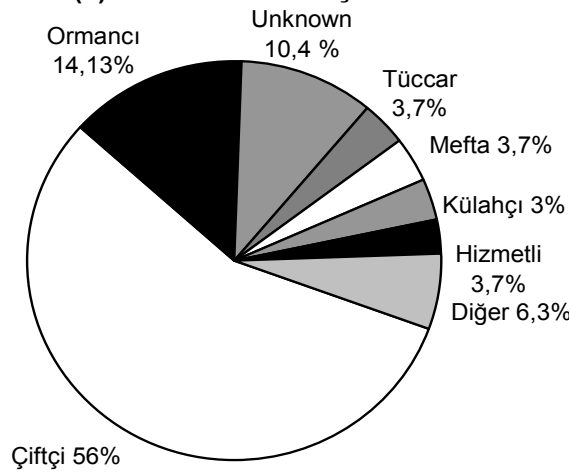

Diğer 29 (%6,68)= Helvacı 3 (%0,6), Kiracı 1 (%0,2), Çoban 7 (%1,6), Yetim 2 (% 0,4), İmam 4 (%0,9), Kiremitçi 3 (%0,6), Kaçkın 9 (%2).

Çalışmanın ikinci örneklemini olan ticari bölge kırsalında yer alan 375 hane reisinin meslekleri sırasıyla, 210'u çiftçi, 53'ü ormancı, 39'u bilinmemekte, 14'ü ise tüccar, 13'ü hizmetkâr, 13'ü vefat etmiş, 10'u külahçı ve 7 hane reisi ise ırgat olarak dağılmaktadır. Geriye kalan 16 hane reisi, imam, yaşlı, eskici, çoban, emekli ve cami kapıcısıdır. Buna göre hane reislerinin %56'sı ziraat sektöründen, %4,5'i ücretli olarak bir başka iş kolundan, %7,2'si zanaat ve ticaretle, 14,3'ü ise ormancılık ile geçimlerini sağlamaktadır. İç bölge örneklemini ile ticari bölge örneklemini arasında mesleki uzmanlaşma ve iş bölümü açısından çok fazla bir farklılaşma yok gibi görünmektedir. Ancak buna ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. İç bölge ve ticari bölge örneklemlerine bağlı olarak ortaya çıkan, çoban, ırgat, gibi ücretli mesleklerle bakıldığında iç bölge kırsalında bu oran %5,74 iken, ticari bölge kırsalında bu oran sadece %0,5'tir. Ancak burada şu noktayı göz ardı etmemek gerekir, örneklemler arasında çok fazla mesleki bir farklılık olmamasına rağmen, köylerde üretilen ürünler incelendiğinde ticaret bölge örnekleminde yer alan köylerde ürün çeşitliliği daha fazladır. İç bölge örnekleminde buğday, arpa ve yulafın yanında bir dönümü dahi bulmayan haşhaş tarlaları var iken, ticaret bölgesi örnekleminde yer alan köylerde, buğday, tütün, zeytin pamuk, üzüm, pirinç ve palamut üretilmektedir. Bu duruma bakıldığında, her ne kadar mesleki uzmanlaşma farklılığı yok gibi gözükse de, sahil köyleri örnekleminde, köylerin pazar mekanizmasına yönelik

zirai mallar ürettiğine işaret etmektedir. Hatta bazı durumlarda tek bir köyün tek bir malın üretiminde uzmanlaşarak, buğday ve yulaf gibi hayati ürünleri üretmeyi öteledikleri görülmektedir. Anlaşılmaktadır ki; bu tür köyler pazar talebi olan ve fiyatı yüksek zirai ürünleri üretmekte ve diğer zorunlu ihtiyaçlarını bu ürünlerin satışından elde ettikleri kazanç ile yine pazar mekanizması içinden temin etmektedirler.

**Şekil 2: Ticaret Bölgesi Örnekleminde
(II) Mesleki Uzmanlaşma**

Diğer 23 (%6,13)=Muhtaç 1 (%0,2), İmam 1 (%0,2), Yaşlı 2 (%0,5), Eskici 2 (%0,5), Çoban 2 (%0,5), Emekli 1 (%0,2), Cami Kapıcısı 1 (%0,1).

İç bölge ve ticari bölge kırsalları ile merkezleri üzerine 1844–45 temettuat belgeleri kullanılarak yapılmış olan diğer çalışmalar incelendiğinde, ticari bölge kırsallarının ve merkezlerinin iç bölgeye oranla daha fazla mesleki uzmanlaşmaya sahip olduğu dikkati çeker.

Bu çalışmalardan, Eskişehir'e bağlı Çukurhisar köyünde bulunan 54 hane reisinin meslekleri %76'sı (39 hane) çiftçi, %16'sı (8 hane) hizmetkâr, geriye kalan 8 hane reisinin meslekleri ise öğretmen, işsiz ve bakkaldır.²⁴⁶ Yine iç bölge kırsalında yer alan, Eskişehir'e bağlı 199 hanelik Alpu Köyü'nün meslek dağılımı ise şöyledir; hane reislerinin 139'u (%76,88) çiftçi, 13'ü (%6,53) hizmetkâr, 12'si (%6,03) çoban, 9'u (%4,53) amele, geriye kalan 12'sinin (%6,03) meslekleri ise

²⁴⁶ Efe, "1844–45 Temettuat Sayımı Işığında Çukurhisar Köyünün Ekonomik ve Sosyal Görünümü", Anadolu Üniversitesi Sosyal. Bilimler Dergisi, a.g.m, s. 280'deki tablodan derlenmiştir.

imam, tüccar, yaşlı, yetim ve bilinmiyor olarak kayda geçilmiştir.²⁴⁷ Diğer bir çalışmada ise hem İç Anadolu Bölgesi'nden 3 köy hem de doğu Trakya'dan 3'er köy alınmış ve çalışmanın neticesinde ortaya çıkan bulgular söz konusu durumu destekler niteliktedir Doğu Trakya'da yer alan Edirne'ye bağlı üç köyün 48 hanesinden, 34 (%70) hane reisi çiftçi, 9'u (%18,75) ise tarım işçisi, geriye kalan 5'i (12,75) ise semerci, korucu, asker, emekli ve işsizdir. Bununla beraber, bu çalışmada İç Anadolu bölgesinde yer alan Sivas'a bağlı olan 3 köyde toplam 34 hane vardır. Bu köylerin hane reislerinin 27'si (%79) çiftçi, 5'i (%14) tarım işçisidir.²⁴⁸ Konya vilayetine bağlı bir köy olan Çumra üzerine yapılan çalışmada ise 160 hanenin bulunduğu köyde, hane reislerinin 107'si (%66,88) çiftçi, 27'si (16,88) tarım işçisi, 7'si (%4,30) çoban, geriye kalan 19 hane reisi ise (%11,86) yetim ve iş görmezdir.²⁴⁹

Ne var ki İç bölgelerde yer alan kasaba merkezleri ile ilgili, 1844–45 temettuat belgeleri esas alınarak yapılmış olan çalışmalarda ise durum iç bölge kırsallarına göre daha farklıdır. Mesela Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan, Erzurum iline bağlı Pasinler (Hasankale) Kasabası'nda 275 hane bulunmaktadır. 275 hane reisinden 105'i (%38,18) çiftçi iken, 87'si (%31,63) işçi, 70'i (%25,45) esnaf ve ticaret, 13'ü (%4,72) hane reisi ise görevlidir (imam, hizmetkâr, sığırtmaç ve amele).²⁵⁰ 1844–45 yılının Akşehir merkezine dair yapılan bir başka çalışmada, İç Anadolu Bölgesi'nde yer alan Akşehir merkezi, yanı başında yer alan kırsallarına göre oldukça farklı bir durum göstermektedir. Buna göre Akşehir merkezde 752 hane mevcuttur. Bu hanelerin sadece 90'ı (%12) çiftçidir. Geriye kalan 662 hanenin 81'i (%10,72) görevli (imam, müderris, müezzin, müftü, hattat, asker, kâtip, muallim, vb.), 225 (%30,62) hane reisi esnaf, tüccar, imalatçı ve işletmecisi, 284'ü (%30,62) ücretli (ırgat, hizmetkâr, çırak, kalfa, hamal, dülger,

²⁴⁷ Küçükkalay ve Efe, *a.g.m.*, s. 250'de yer alan grafikten derlenmiştir.

²⁴⁸ Şener, "19.Yüzyılda Osmanlı Kırsalında Ekonomik ve Sosyal Yapı", *a.g.m.*, s.125, Tablo 3,3 ve 3,4'den derlenmiştir.

²⁴⁹ Hüseyin Muşmal, "XIX Yüzyıl Ortasında Çumra'nın Sosyo-Ekonomik Görüntüsü (10353 Numaralı Temettuat Defterine Göre)" (Güz 2008), Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı. 24, s. 259, Tablo' 2 den derlenmiştir.

²⁵⁰ Abdulkadir Gül, "Temettuat Defterlerine Göre Pasinler'in (Hasankale) Sosyal ve Ekonomik Yapısı", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* (Güz 2009), Cilt. 6, Sayı. 23, s. 88, Tablo 3'den derlenmiştir

sürücü, tellak, bahçıvan, bekçi, çoban, vb.) olarak çalışmaktadır. Kalan 72 (%8,72) hane ise yetim, çocuk, yaşlı ve işsizlerden oluşmaktadır.²⁵¹

Bilecik merkezini ve kırsallarını inceleyen diğer bir çalışmada ise Akşehir'de elde edilen bulguların bir benzeriyle karşı karşıya kalınmaktadır. Bilecik merkezde yer alan 899 hane reisinin 558'i (%62) esnaf, tüccar, imalatçı ve zanaatkârdan oluşmaktadır. 195 (%21,69) hane reisi ücretli (imam müezzin, papaz, memur, vb.) olarak çalışmakta iken; 146 hane reisi ise (ev hanımı, işsiz, gelir getirmeyen olarak kayıt altına alınmıştır. Bilecik kırsalında yer alan 2413 hanenin, 1322'si (%54,7) çiftçi iken, 493 (%20,4) hane reisinin mesleği esnaf ve tüccar, 400'ü (%16,57) ücretli, 95'i (%8,4) ise görevli, kadın ve çocuktur.²⁵²

İç Batı Anadolu'da yer alan Tavşanlı'nın hem merkezi hem de kırsalında iş bölümü ve uzmanlaşma diğer iç bölge merkez ve kırsallarına göre oldukça gelişmiştir. Tavşanlı'nın İzmir gibi bir liman şehrine diğer iç bölge kasabalarına nispeten daha yakın olması bu gelişmişliğin sebebidir. Bunun yanı sıra Tavşanlı'nın Bursa'ya ve Kütahya'ya yakın olması da pazara yönelmesinde bir diğer etkidir. Çalışmada Tavşanlı merkezde toplam 735 hane vardır. Bu hanelerden, 312 hane reisi (%42,44) esnaf ve tüccar, 132'si (%17,95) kalfa ve çırak, 44 (%5,98) hane reisi ise görevlidir (imam, müderris, papaz, vb.), sadece 40 (5,98) hane reisi çiftçidir. Geriye kalan 54 hane reisinin 31'i (%4,24) taşımacılık sektöründe çalışmakta, 23'ü (%3,12) tarımda ücretli işçidir. Tavşanlı kırsalında ise diğer iç bölge kırsallarına göre mesleki uzmanlaşma ve iş bölümü oldukça gelişmiştir. Tavşanlı'ya bağlı 23 köyde ise toplam 1306 hane vardır. Bunların 554'ü (%42,41) çiftçi, 308'i (%24,33) esnaf ve sanatkâr, 85'i (%6,05) tarım işçisi, 76'sı (%5,81) taşımacılık sektöründe çalışmakta, geri kalan 273'ü (%13,37) ise, yaşlı, çocuk, emekli, imam, papaz kalfa ve çıraktan oluşmaktadır.²⁵³ Doğu Anadolu'dan Batı Anadolu'ya, İzmir, Manisa ve Aydın gibi ticaret merkezlerine daha yakın yerleşim birimlerine gidildikçe mesleki uzmanlaşma ve iş bölümünün artmakta olduğu görülmektedir. Bu durum Batı Trakya Bölgesi için de söz konusudur.

²⁵¹ Tuş, a.g.m, s.114, 115, 116, 117'de yer alan tablolardan derlenmiştir.

²⁵² Öztürk, "Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik", s. .88'de yer alan Tablo 34 ile s. 170'de yer alan Tablo 82'den derlenmiştir.

²⁵³ Atar, a.g.t, s. 47'de yer alan Tablo II C.1'den, derlenmiştir.

Ticari bölgeye gidildikçe mesleki uzmanlaşma ve iş bölümündeki meydana gelen artış, Ege bölgesi kırsalında yer alan bazı köylerle ilgili yapılan çalışmalar tarafından da doğrulanmamaktadır. Ancak bu köylerdeki üretim yapısı incelendiğinde bireysel uzmanlaşma yerine köylerin bir bütün şeklinde üretimde uzmanlaştığı görülmektedir. Nitekim Gürpınarlı'nın yedi çiftlik köyü üzerine yapmış olduğu çalışmada 565 hane reisinin neredeyse tamamının mesleği çiftçiliktir. Diğer meslek grupları ise zirai sektöre bağlı olarak istihdam edilen tarım işçileridir. Yine bu çiftlik köylerinde hizmetkâr ve din adamları da mevcuttur. 16. yüzyılda tımar ve vakıf köyleri olan bu köyler 17. yüzyıldan itibaren çiftlik köyelerine dönüşmüşlerdir. Bu köyler İstanbul'un ve ordunun iaşesini sağlamak ile sorumlu olan köylerdir. Dolayısıyla mesleki yapısında gerçekleşen durum, bu köylerin kapitalist dünya ekonomisine eklemlenmediğinin göstergesi değildir. Çünkü söz konusu çiftlik köyleri, meydana getirdikleri ürün çeşitliliği ve ürün fazlası ile tarımsal üretimde uzmanlaşarak eklemlenmeyi gerçekleştirmişlerdir. Özellikle pamuk, tütün, üzüm, incir, palamut, susam gibi endüstriyel ve pazara yönelik ürünler üretmeleri güçlü bir biçimde bunu düşündürmektedir.²⁵⁴

Bununla beraber Buldan'a bağlı 2'si çiftlik köyü olmak üzere toplam 8 köyün 7'sinde de söz konusu durum geçerlidir. Bu köylerden sadece Direbol Köyü mesleki çeşitlilik göstermektedir (çiftçilik ve ırgatlık dışında; çulhacı, oduncu, değirmenci, dikici, eskici ve kahveci gibi meslekler vardır). Diğer 7 köyde ise hâkim olan meslek grubu çiftçiliktir. Ancak Direbol'un da dâhil edilmesiyle beraber Buldan'ın 8 köyünde dikkat çeken husus, bu köylerin üretim yapısında uzmanlaşması, bir başka ifade ile köylerin hububat ve pamuk ağırlıklı ürünler arz etmesidir. Dolayısıyla Buldan kırsalında tarımsal üretimde gerçekleşen bu durum bölgenin ticaret bölgesinden gelen talebe göre tarımsal üretimini şekillendirdiğinin göstergesidir.²⁵⁵

Nitekim ticari bölge örneklemleri olarak seçilen İzmir ve Selanik kırsallarının aksine, İzmir'e bağlı olan Ödemiş kasabasında ve Selanik merkezde durum oldukça farklıdır. Güran'ın Ödemiş merkezini kapsayan çalışmasında, 594 hane-

²⁵⁴ H. Ortaç Gürpınarlı, "Manisa Kazası'nda Bulunan Bazı Çiftlik Köylerinin XIX. Yüzyıl Ortalarındaki Durumu", *CIEPO XIV. Sempozyumu Bildiriler* (18–22 Eylül 2000), TTK. Yayınları, Çeşme–2004, s. 491 ve 525'den derlenmiştir.

²⁵⁵ Selahattin Özçelik, Ayhan Bayoğlu, "19. Yüzyıl Ortalarında Buldan Kazasının Sosyo Ekonomik Yapısında Gözlemler", *Buldan Sempozyumu (23–24 Kasım 2006)*, Bildiri Metinleri, Editörler: İrfan Ertuğrul, Turgut TOK, Pamukkale Üniversitesi Denizli, s. 500–505.

den 255 (%42,9) hane reisi sanayi ve ticaret ile ilgili meslek kollarında çalışırken, 143'ü (%24,1) tarım işçisi, 84 (%14,1) hane reisi ise çiftçilikle uğraşmaktadır. Kalan 112 hane ise imam, müezzin, talebe, muallim, asker, sekban, yaşlı ve çocuktur.²⁵⁶ Yine Selanik merkezini kapsayan çalışmada 1844–45 Selanik merkezinde yer alan 6294 hanenin 4225'i (%62) esnaf, tüccar ve imalatçı iken, 1423'ü (%22) işsiz, 856'sı (%12) ücretli, 284'ü (%4) rantiyer, geriye kalan 122 (%2) hane reisi ise çiftçidir.²⁵⁷ Ticaret bölgesi hinterlandında yer alan Buldan kasaba merkezi mesleki yapısı açısından oldukça farklı bir durum arz etmektedir. Kasabada yer alan 811 hanenin, 800'ünün meslekleri bilinmektedir. Meslekleri bilinen 800 haneden 487'si (%60,1) çulhacı, 57'si (%7) oduncu, 45 (%5,6) hane reisi ırgat, 39'u (%4,8) bohçacı, 28 (%3,5) hane reisi yapıcıdır. Buldan merkezde sadece 12 (%1,5) hane reisi çiftçilikle iştigal etmektedir. Geriye kalan 142 (%17) hane reisi ise tüccar, imam, berber, kasap, demirci, hizmetkâr, helvacı, kiracı, talebe, semerci, yolcu esnafı, tabip, muallim müdürü, nalbant, bardakçı, aktar, müezzin ve sabuncudur. Aslında Çulhacılık mesleğine bohçacılık, tarakçılık, çıkırıkçılık, çerçi ve keçeci gibi meslekleri de ilave edersek bu oran %70'leri bulmaktadır.²⁵⁸

Sonuç olarak, mesleki uzmanlaşma ve iş bölümü çeşitliliğine bakılarak Batı Anadolu ve Selanik gibi ticaret merkezlerinin hinterlandına yakın olan kırsalların, iç bölge kırsallarına göre, kapitalist dünya ekonomisine daha fazla eklemendiği söylenebilir. Ancak bunun başka bulgular etrafında desteklenmesi gerektiği ortadadır.

3.1.2. Gelir Dağılımı Karşılaştırması

Bireylerin veya hanelerin gelir dağılımını belirleyen ya da etkileyen gelir temel etken üretim faktörlerinin gelirden aldıkları paydır. Bir başka deyişle, gelir dağılımı gelirin ücret faiz ve rant arasındaki dağılımını yansıtır.²⁵⁹ Bu çalışmada gerçekleştirilen gelir dağılımı analizi iktisat teorisinin temel gelir dağılımı yöntemi

²⁵⁶ Güran, "19. Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo Ekonomik Özellikleri", s. 165'de yer alan Tablo V:1 'den derlenmiştir.

²⁵⁷ Gökaçtı, "a.g.m", s.18 Tablo 2'den derlenmiştir.

²⁵⁸ Özçelik ve Bayoğlu, a.g.b, s. 499'da yer alan tablodan derlenmiştir.

²⁵⁹ Michael Parkin, *Economics*, Addison-Wesley Publishing Company, April 1990, First Edition, New York, s. 469.

olan Gini katsayısı hesaplanarak ortaya koyularak, buna ilişkin olarak Lorenz eğrileri de çizilecektir.

1844–45 temettuat sayımlarına gelene kadar Osmanlı Devleti'nin hemen hemen hiçbir döneminde gelir dağılımını hesaplamak için gerekli olan verileri elde etmek mümkün değildir. Bunun yanında, bu döneme gelene kadar Osmanlı Arşivleri'nde hanelere ait detaylı ve düzenli bir arşiv belgesine rastlanmamaktadır. Bu çalışmanın temel kaynağını teşkil eden temettuat sayımları gerçekleştirilmiş olduğu yer ile ilgili olarak bünyesinde gelir, servet ve vergi ile ilgili verileri barındırmaktadır. Dolayısıyla bu belgeler gelir dağılımı analizi yapabilmek için gerekli olan imkânı sunmaktadır.

İç bölge örnekleme ile ticari bölge örnekleminde ortaya çıkan gelir dağılımı farklılaşmasının oluşum nedeni, ticaret bölgesi kırsallarında mülkiyet, pazar, borç ve üretim ilişkilerinin iç bölge kırsallarına göre farklı olmasının göstergesidir, bir başka ifade ile ticari bölgenin kapitalist dünya pazarlarına dâhil olması ile açıklanabilir.

Kapalı aile üretim yapısından piyasa koşullarına tepki veren üretim yapısına dönüşen herhangi bir bölgede aileler arasındaki gelir dağılımı farklılaşacaktır. Çünkü kapalı aile tarzında üretim yapan aileler gereksinimlerini karşılamak için üretirler ve bünyelerinde risk barındırmazlar. Bunun için de kapalı aile üretim tarzında eşitlikçi bir sosyo-ekonomik yapı meydana gelir.²⁶⁰ Ancak piyasa için üretim yapanlar bünyesinde riski barındırırlar ve temel amaçları kâr elde etmektir. Bu yüzden bu kişiler kârlılığı yüksek olan ürünleri üretmeyi tercih ederek, ihtiyaçları için gerekli olan diğer ürünleri pazardan temin etme yolunu seçecektir. Bunun yanında, üretimde meydana gelen farklılaşma ile beraber vergi yapısında bozulmalar ortaya çıkacak ve bu bozulma gelir dağılımında adaletsizliğe sebep olacaktır.

İç bölge örnekleme ile ticaret bölgesi örnekleminin gelir dağılımları arasında adaletin olup olmadığını gösterebilmek için çizilen, örneklemlerin toplam gelir ve kullanılabilir gelirlerinin, bir başka ifadeyle vergi öncesi ve vergi sonrası gelirlerinin, çizilen Lorenz eğrileri²⁶¹ şekil 3'de iç bölge ve ticari bölge örnekleminde

²⁶⁰ Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi 1840–1910", s. 113.

²⁶¹ Lorenz Eğrisi gelir birimlerinden en düşük p.inci kesimin elde ettiği gelirin toplam gelir içindeki payının bir fonksiyonu [L(p)] olarak değerlendirilir.

gösterilmektedir. Şekil 4’de ise örneklerin vergi sonrası, başka bir ifadeyle kullanılabilir gelirlerinin Lorenz eğrisi gösterilmektedir. Tablo1’de iç bölgenin ve ticari bölgenin vergi öncesi ve sonrası gelirleri her bir örneğin nüfusu %20’lik gruplara ayrılarak, en yüksek gelire sahip olan %20’lik kesimden, en düşük gelir grubunda yer alan %20’lik kesime doğru sıralanmıştır. Vergi öncesi gelire göre iç bölgede, gelirden en fazla pay alan nüfusun %20’lik kesimi gelirin %39’unu alırken; ticari bölge örneğinde bu oran %48’dir. İç bölge örneğinde vergi sonrası gelirden (kullanılabilir gelirden) gelirden en fazla pay alan nüfusun %20’lik dilimi gelirin %42’sini almakta iken, ticari bölge örneğinde gelirden en fazla pay alan %20’lik kesim, gelirin %49’unu almaktadır. Buna göre iç bölge kırsalının gelir dağılımı hem vergi öncesi, hem de vergi sonrasında ticari bölge örneğine göre daha adaletlidir. Ne var ki vergi sonrası gelir dağılımı dikkatli incelenecek olursa iç bölgede vergilerin gelir dağılımını bozucu bir etkiye sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 1: Vergi Öncesi ve Vergi Sonrası Gelirin Dağılımı

Gelir Dilimi	Nüfus Yüzde		Vergi Öncesi Gelir		Vergi Sonrası Gelir	
	İç Bölge (%)	Ticari Bölge (%)	İç Bölge (%)	Ticari Bölge (%)		
I	39	48	42	49		
II	34	22	23	22		
III	18	16	17	15		
IV	13	10	13	10		
V	6	4	5	4		

$$L(p) = \frac{1}{\mu} \int_0^x yf(y)dy$$

'dir.

En düşük gelir grubunu temsil eden p ise,

$$p = \int_0^x f(y)dy$$

'dir.

μ Toplumsal gelirin ortalamasını, y kişisel geliri ve $f(y)$ ise kişisel gelirin olasılık yoğunluk fonksiyonunu göstermektedir. Bkz. Hyun Hwa Son, "A note on pro-poor growth", *Economic Letters*, 82 (2004), s. 308. Lorenz Eğrisi şu özellikleri içermektedir:

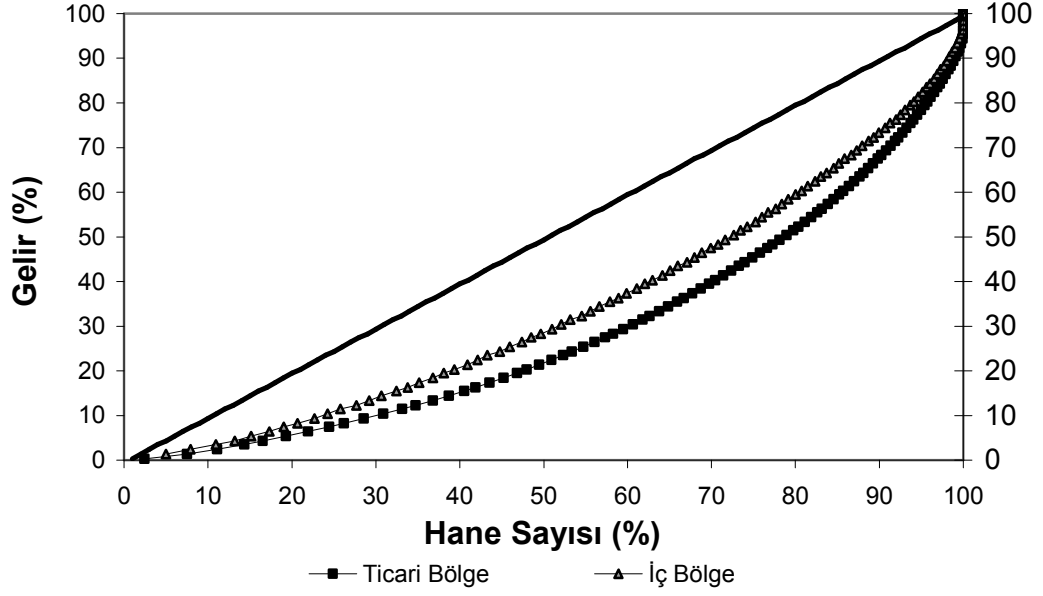
$$p = 0 \text{ ise } L(p) = 0 \text{ 'dir.}$$

$$p = 1 \text{ ise } L(p) = 1 \text{ 'dir.}$$

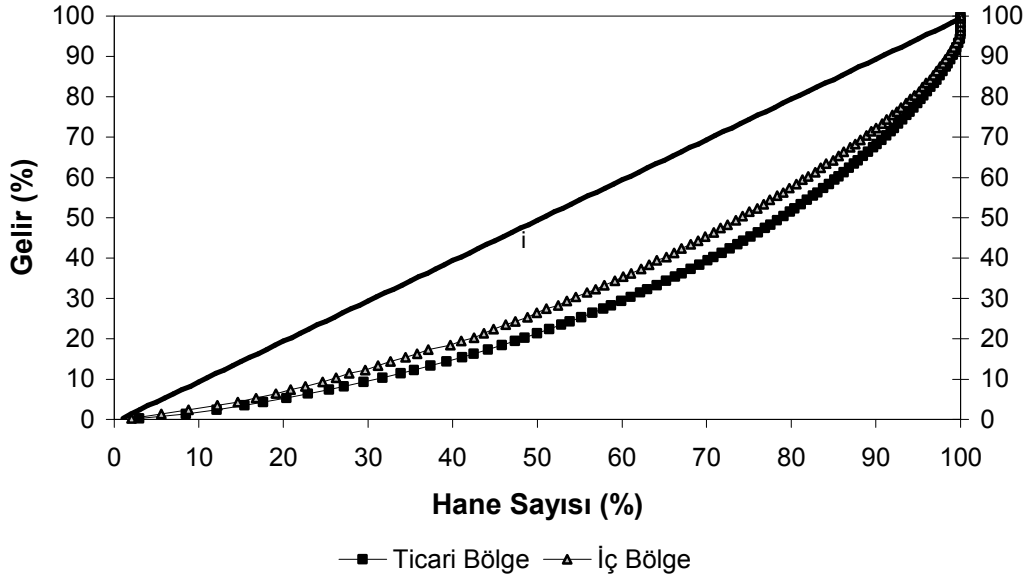
$$L'(p) = (x / \mu) \geq 0 \text{ ve } L''(p) = (1 / \mu f(x)) > 0 \text{ 'dir.}$$

$$L(p) \geq p \text{ 'dir.}$$

Şekil 3 : Vergi Öncesi Lorenz Eğrisi

Şekil 4: Vergi Sonrası Lorenz Eğrisi

İç bölge örnekleminde yer alan 10 köy ile ticari bölge kırsalında yer alan 10 köyün; toplam gelirlerinin, kullanılabilir gelirlerinin, toplam gelirden öşür ile ağnam vergilerinin çıkarılmasıyla elde edilen gelirlerinin ve toplam gelirden ver-

giyi mahsusanın çıkarılmasıyla hesaplanan gelirlerinin Gini katsayılarını²⁶² hesaplamak, gelir dağılımında matematiksel bir kesinlik görülebilmesi için gereklidir.

Hesaplamaların sonucunda iç bölge köylerinde toplam gelirin Gini katsayısı 0,33; ticari bölge örnekleminde ise 0,42 olarak hesaplanmıştır. Kullanılabilir gelir üzerinden Gini katsayıları ise iç bölge örnekleminde 0,34; ticari bölge örnekleminde 0,43 olarak bulunmuştur. Vergi sonrası gelir dağılımında çok büyük bir değişiklik ortaya çıkmamıştır. Elde edilen Gini katsayıları göstermektedir ki ticaret bölgesi köylerinde gelir dağılımı iç bölge köylerine göre 1/4 oranında daha bozuktur. Atar, Tavşanlı merkezi ve köyleri dâhil olmak üzere 2041 hanenin toplam geliri üzerine yaptığı çalışmada Gini katsayısını 0,45 olarak bulmuştur.²⁶³ Gini katsayısının hesaplandığı bir başka çalışma Küçükkalay ve Efe'nin 199 hanelik Alpu Köyü'nün toplam geliri üzerinden hesapladıkları ve 0,46 buldukları katsayıdır.²⁶⁴

Her bir hanenin brüt gelirinden, zirai ürün üzerinden alınan aşar (öşür) vergisi ve küçükbaş hayvanlardan alınan ağnam vergisinin (değişiklik göstermekle birlikte 1/20 oranında alınmaktadır.) çıkarılmasıyla elde edilen Gini katsayısı iç bölge örnekleminde 0,32; ticari bölge örnekleminde ise 0,43 olarak hesaplanmıştır. Alpu Köyü'nde 199 hanenden alınan Öşür ve ağnam vergilerinin toplam gelirden çıkarılmasıyla elde edilen gelirin Gini katsayısı 0,27'dir.²⁶⁵ Öşür ve ağnam vergileri iç bölge hinterlandında yer alan hem Akşehir'e bağlı 10 köyde (474 hane) hem de Alpu Köyü'nde (199 hane) öşür ve ağnam vergileri gelir dağı-

²⁶² Gelir dağılımında adaletsizliğin ölçülmesinde önemli bir yöntem olan Corrado Gini tarafından bulunan Gini katsayısı, herhangi bir bölge için gelir dağılımının mutlak eşitlik ya da eşitsizliğin ne kadar olduğunu göstermeye yarar. Gini katsayısı, sıfıra yaklaştıkça gelir dağılımında mutlak eşitlik sağlanmış olur. Tam tersi durumda ise katsayı bire yaklaştıkça gelir dağılımında mutlak eşitsizlik geçerli olur. Bkz Halil SEYİTOĞLU, *Ekonomik Terimler: Ansiklopedik Sözlük*, Güzem Can Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 2002, s. 231. Hane gelirlerine ilişkin olarak hem

vergi öncesinde hem de vergi sonrasında Gini katsayısı,
$$G = \frac{1}{n} \left[n+1 - 2 \frac{\sum_{i=1}^n (n+1-i) Y_i}{\sum_{i=1}^n Y_i} \right]$$
 formülü

ile hesaplanmıştır. Formülde yer alan seriler Ek 1 ve Ek 2'den alınmıştır.

²⁶³ Atar, *a.g.t.*, s. 119.

²⁶⁴ Küçükkalay ve Efe, *a.g.m.*, s. 257.

²⁶⁵ Küçükkalay ve Efe, *a.g.m.*, s. 257.

lımında düzenleyici bir etkide bulunurken; ticaret bölgesi örnekleminde çok azda olsa gelir dağılımında bozucu etkisi olmuştur.

Yine vergi tarhının gelir dağılımı üzerindeki etkisini gösterebilmek için örneklemlerin toplam gelirlerinden sadece vergiyi mahsusanın çıkarılmasıyla elde edilen gelirlerin, Gini katsayıları hesaplanmıştır. Buna göre iç bölge örnekleminde Gini katsayısı 0,35; ticari bölge örnekleminde ise 0,42 olarak bulunmuştur. Vergiyi mahsusa iç bölge örnekleminde gelir dağılımında bozucu bir etkide bulunurken; servet üzerinden alınan öşür ve ağnam vergileri gelir dağılımı üzerinde düzenleyici bir etkide bulunmaktadır. Oysa ticaret bölgesi kırsalında vergiyi mahsusa gelir dağılımına ne olumlu ne de olumsuz bir etkide bulunmuştur.

Gelir dağılımına öşür ve ağnam vergileriyle beraber vergiyi mahsusanın etkisinin farklı olması konusunda şu yorumlar yapılabilir. Öşür ve ağnam vergileri iç bölge kırsallarının gelir dağılımında düzenleyici bir etkiye sahipken, ticari bölge örnekleminin gelir dağılımını bozmaktadır. Bunun nedeni, iç bölgede ticarileşmenin etkili olmamasından dolayı, buradaki üreticilerin öşür ve ağnam vergilerine konu olan mallarını, kısa bir süre içerisinde pazara götürüp nakde çevirme imkânına sahip olmamalarıdır. Buna karşın ticaret bölgesi köylerinde yaşayan üreticiler belirli bir pazar imkânına sahip oldukları için öşür ve ağnam vergisine konu olan mallarını, satarak nakde veya başka bir mala çevirebilmekteydiler. Bu nedenden dolayı ticari bölge kırsalında öşür ve ağnam vergileri, iç bölge kırsallarına göre gelir üzerinde fazla bir etkide bulunamamıştır. Bu konu ile ilgili bir başka tespit ise Küçükkalay ve Efe'nin çalışmasında yapılmıştır. Bu çalışmada Alpu köyünün gelir dağılımı üzerinde Öşür ve ağnam vergilerinin düzenleyici bir etkide bulunmasının nedeni olarak; devletin klasik dönem zihni esaslarından olan ve Tanzimat sonrası da devam eden, sermayenin belirli ellerde birikimin önlemek için devletin, servet üzerinden alınan vergileri yüksek tutması başka bir neden olarak belirtilmiştir.²⁶⁶

Vergiyi mahsusanın gelir dağılımı üzerinde meydana getirdiği etkinin örneklemeler arasında farklı olmasının nedenleri şu şekilde açıklanabilir. İlk olarak vergiyi mahsusanın adaletli tahsil edilmediği ya da bazı din adamları ile yöneticilerin vergiyi mahsusa vermemesinden kaynaklandığı ifade edilebilir. Çünkü 1844–45 sayımlarında vergiyi mahsusa, liva ölçeğinde belirlenerek toplam vergi

²⁶⁶ Küçükkalay ve Efe, *a.g.m*, s 257.

miktarı, belirli miktarlarda eyaletlere, eyaletlerden kazalara, kazalardan da köylere dağıtılmıştır. Bu vergiyi tahsil eden kişilerin imam kocabaş, papaz ve muhtar olduğu göz önünde tutulursa, bu kişilerin kendi paylarına düşen vergiyi mahsusa miktarını düşük tuttukları ya da ödemedikleri anlaşılmaktadır.²⁶⁷ Nitekim literatürde yer alan diğer çalışmaların bulguları da yukarıda ifade edilen durumu desteklemektedir. Özer'in çalışmasında 1844–45 Darende Kasabası'nın Hıdırlık mahallesinde yaşamış olan Somuncu Babanın nesebi olan 36 haneye Osmanlı Padişahları tarafından vergi muafiyeti verildiği belirtilmiştir.²⁶⁸ Yine Alpu Köyü'nde imam ve muhtarın yeteri kadar gelirleri olmasına rağmen, bu kişilerden vergiyi mahsusanın alınmadığı belirtilmiştir.²⁶⁹ Ek 1 ve Ek 2 de yer alan tablolar incelendiğinde iç bölgede din adamlarından vergiyi mahsusa alınmazken, ticaret bölgesindeki din adamlarından ve muhtarlardan vergiyi mahsusa tahsil edilmiştir.

Grafik 1, 2, 3 ve 4'de gösterilen serpilme diyagramları, iç bölge örneklemini ile ticari bölge örnekleminin toplam gelir ve kullanılabilir gelir dağılımlarını göstermektedir. Serpilme diyagramları yardımıyla gösterilen gelir dağılımları arasındaki farklılıklar, aynı zamanda örneklemelerin toplam gelir ve kullanılabilir gelirlerinin standart sapmaları²⁷⁰ hesaplanılarak istatistikî olarak da hesaplanmıştır.

²⁶⁷ Öztürk, "Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik", s. 174–175.

²⁶⁸ Özer, *a.g.m.*, s. 594.

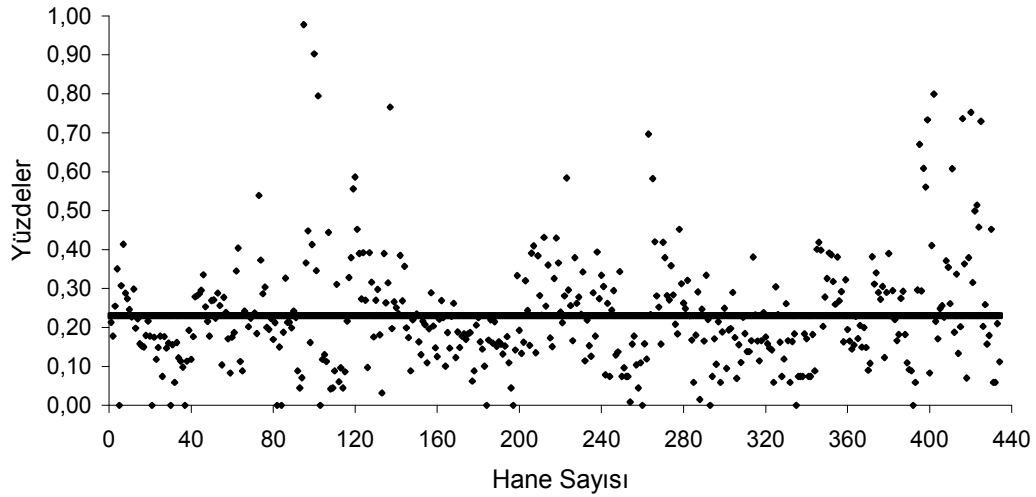
²⁶⁹ Küçükcalay ve Efe, *a.g.m.*, s. 258.

²⁷⁰ Standart sapma terimlerin aritmetik ortalamadan cebirsel sapmalarının karesi olarak tanımlanabilir. Standart sapma herhangi bir seride yer alan değişkenlerin aldığı farklı değerlerin ortalamadan ne kadar farklı büyüklüklerle sapma gösterdiğini ifade etmek için hesaplanan bir de-

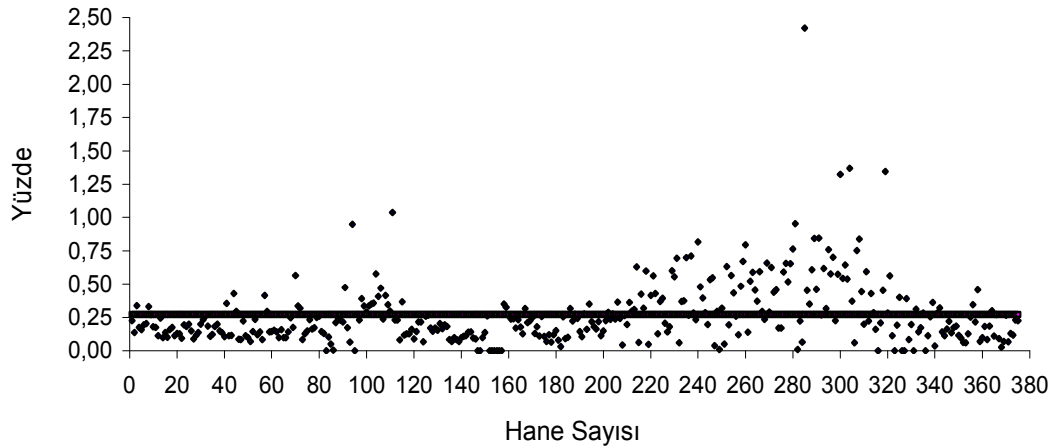
ğerdir. Her iki örneklem için elde edilen standart sapmalar $S = \frac{\sqrt{(xi - \bar{x})^2}}{n}$ formülü ile hesaplanmıştır.

Bkz Şahamet Bülbül, *Tanımlayıcı İstatistik*, Der Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 2000, s. 206–208 Hesaplama için gerekli olan seriler Ek 1 ve Ek 2'den elde edilmiştir.

**Grafik 1: İç Bölge Örnekleminde (I)
Toplam Gelirde Hane Payları (%)**

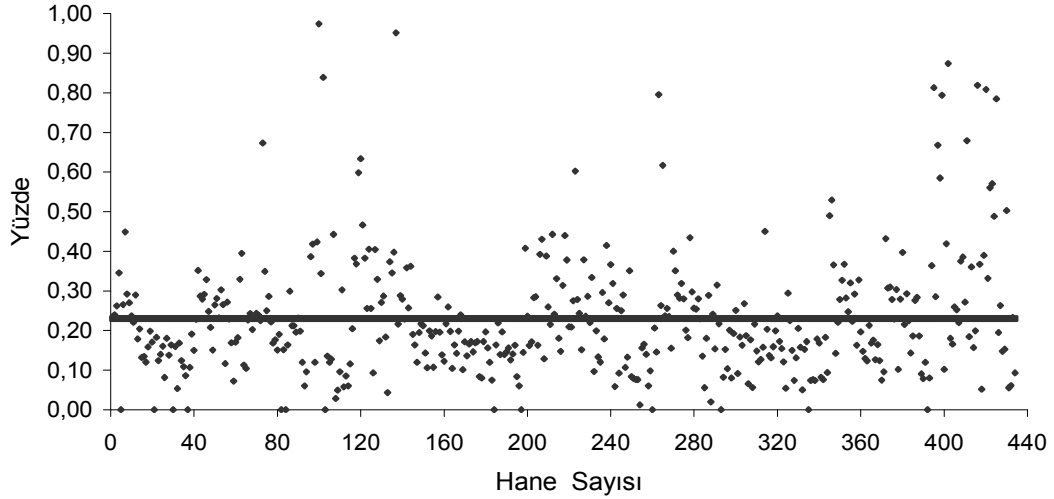

**Grafik 2 : Ticari Bölge Örnekleminde (II)
Toplam Gelirde Hane Payı (%)**

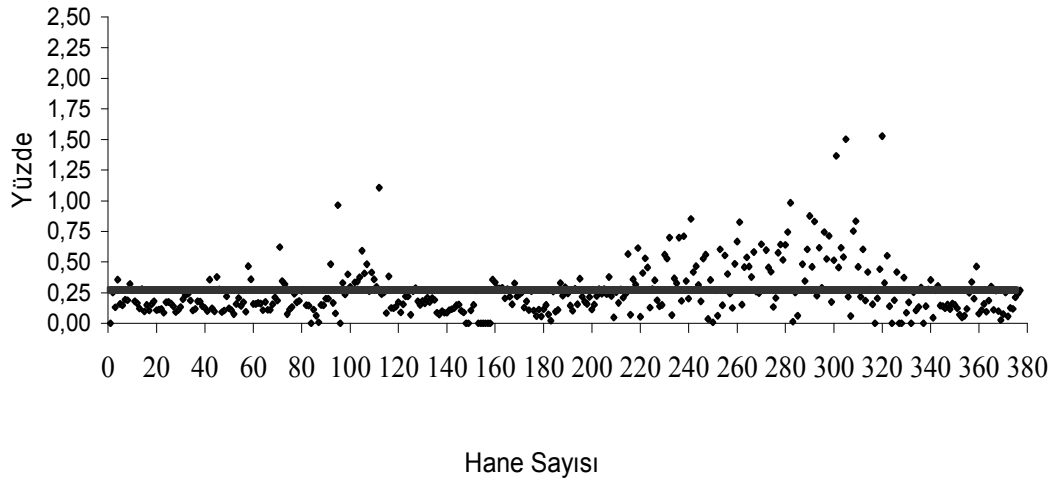

İç bölge örnekleminin toplam geliri üzerinden hesaplanan gelir dağılımının standart sapması 491,120 iken; ticaret bölgesi köylerinin toplam gelir dağılımının standart sapması 856,920'dir. Kullanılabilir gelir dağılımının standart sapması ise iç bölgede 400,382; ticari bölge örnekleminde 752,646 olarak hesaplanmıştır.

**Grafik 3: İç Bölge Örnekleminde (I)
Kullanılabilir Toplam Gelirde Hane Payı (%)**

**Grafik 4: Ticari Bölge Örnekleminde (II)
Kullanılabilir Gelirde Hane Payı (%)**

İç bölge örnekleminin standart sapma katsayıları ile ticaret bölgesi örnekleminin standart sapma katsayıları arasındaki farklılık Gini katsayıları arasında ortaya çıkan farklılıkları doğrulamaktadır. Dolayısıyla iç bölge örnekleminde yer alan kırsallarda gelir, hem toplam gelir dağılımı açısından hem de kullanılabilir gelir dağılımı açısından ticari bölge örnekleminde göre daha adil dağılmaktadır. Ancak iç bölgede gelir daha adil dağılmasına rağmen, ticari bölge örnekleminde hane başına ve kişi başına düşen gelir daha yüksektir (Bk. Ek3). Bu durum ekonomik refahın ticari bölge köylerinde, iç bölge köylerine nazaran daha ileride

olduğunun bir göstergesidir. Bununla beraber ticari bölge köylerinde gelir gibi servet de adaletsiz bir dağılım göstermektedir. Özellikle örneklerin büyükbaş hayvan ve küçükbaş hayvan dağılımı ile toprak dağılımları arasındaki adaletsizlik (Bkz. Ek3 ve Ek5) gelire yansımış olmalıdır. Oysa servetin kişi başına düşen oranı iki bölgede birbirine yakındır.

Bu çalışmada gelir dağılımında dikkat çeken bir başka husus hane başına düşen gelir ile vergi yükleri arasında ters yönlü bir ilişkinin olmasıdır. İç bölge örneğinde hane başına düşen toplam gelir 777,85 kuruş iken, ticari bölge örneğinde 944,26 kuruştur. Hane başına düşen gelir ticaret bölgesinde daha yüksek olmasına rağmen, iç bölgede hane başına düşen vergi yükü %25,75, ticaret bölgesinde ise hane başına düşen vergi yükü %18,25 olarak hesaplanmıştır.

3.1.3. Servet Dağılımı Karşılaştırması

Servet belirli bir zamanda sahip olunan ekonomik varlıkların net değerini ifade eder. Bu tanımın kapsamı biraz daha genişletilirse bir kimsenin serveti, sahip olduğu ev, araba, arsa, tarla, fabrika, gibi gayrimenkullerle, nakit para, döviz, banka tasarruf hesabı, tahvil, bono, hisse senedi gibi menkul kıymetlerden oluşmaktadır. Kısaca stok bir kavram olan servet, herhangi bir kimsenin sahip olduğu piyasa değeri olan taşınabilir veya taşınamayan varlıkların toplamına denir.²⁷¹ Servet kişilerin sahip olduğu mülk ve sermayeyi ifade ettiği için, servet dağılımında ortaya çıkan adaletsizlikler rant, faiz, ve temettü gelirlerinde farklılık yaratır. Bu yüzden servet dağılımı gelir dağılımını doğrudan etkilemektedir.²⁷²

Osmanlı kırsalında yaşayan köylülerin en büyük servetleri sahip oldukları toprak miktarı ile büyükbaş ve küçükbaş hayvanlardır. 19. yüzyıl Osmanlı tarımında üretimi etkileyen iki unsur göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki büyükbaş hayvan sayısıdır. Çünkü çift sürme ve taşımacılık teknolojisinin geri olmasından dolayı sahip olunan büyükbaş hayvanlar²⁷³ verimliliği doğrudan etkilemekteydi.

²⁷¹ Halil Seyitoğlu, *İktisat Biliminin Temelleri*, Güzem Can Yayınları, İstanbul, 2006, s. 292.

²⁷² Seyitoğlu, *İktisat Biliminin Temelleri*, s. 488.

²⁷³ Bu konu ile ilgili, sıradan bir at'ın taşıma gücü ile insanın taşıma gücü arasındaki farklılıklar örnek olarak verilirse daha açıklayıcı olur. Sıradan bir at 55. kilogram yük ile saniyede 1,10 metre yol alırken, insan 8 kg yük ile saniyede 0,76 metre yol almaktadır. Bkz Jean Gimpel, *Ortaçağda Endüstri Devrimi*, Çeviri: Nazım Özüaydın, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Beşinci baskı, Ankara, 2004, s. 35'de yer alan çizelge 1'den derlemiştir.

İkincisi ise sahip olunan arazi miktarı ve bu arazinin yapısı, yani üretimde yer alış oranı idi. Yine sulama imkânlarının kısıtlı olduğu zamanlarda sulu araziye sahip olmanın avantajları, susuz araziye sahip olmaya göre oldukça fazlaydı. Sonuç olarak, Osmanlı kırsalında servet, üretim ve refah düzeyinin bir göstergesi olarak ortaya çıkıyordu.

Bu çalışmada yer alan örneklerin servet unsurları karşılaştırılarak, örneklerin kapitalist dünya pazarlarına eklenme süreçleri hakkında sonuçlar ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Özellikle servet dağılımındaki dönüşüm; Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde var olan ekonomik koşulların, üretim ve mülkiyet ilişkileri açısından değişmesi sonucunda ortaya çıkmıştır.

Bu değişim, Osmanlı kırsalında yer alan küçük üreticilerin yerlerini, büyük toprak sahibi üreticilere bırakmasından ziyade, Osmanlı köylüsünün kapitalist dünya pazarından gelen zirai ürün talebine tepki vermesiyle meydana gelmiştir.²⁷⁴ Örneğin tarımsal üretim maliyetlerinin yüksek olduğu bazı yerleşim yerlerindeki çiftlik sahipleri, çiftliklerini hem çevre köylerdeki çiftçilerin ve çiftlik sahiplerinin öküz ihtiyacını karşılayan çiftliklere, hem de bu çiftliklerin yakınlarında yer alan kasabalara süt ve süt ürünlerini satan sığır çiftliklerine ya da mandıralara dönüştürmüşlerdir.²⁷⁵ Dahası Batı Anadolu'da yer alan üreticiler üretimde genel bir artış sağlamak yerine pazar için üretilen ticari ürün çeşidinde önemli bir artış meydana getirmişler ipek, tütün, incir kuru üzüm, zeytin ve tahıl üretimini yaygınlaştırmışlardır.²⁷⁶ Son olarak Osmanlı kırsalında gerçekleşen dönüşüm daha çok geleneksel üretim tarzından kopan ve piyasa kurallarına uyum sağlayan Osmanlı Köylüsü'nün, piyasa ekonomisinin getirmiş olduğu üretim ilişkilerine dâhil olmasıyla gerçekleşmiştir.

Grafik 5, 6, 7 ve 8'de her iki örnekte yer alan büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar ile ekilebilir zirai arazinin haneler bazında dağılımları gösterilmektedir. Ancak söz konusu unsurların karşılaştırılabilmesi için, serpilme diyagramlarında yer alan dağılımların standart sapmalarını bularak kesin sonuçlara ulaşmak gerekir.

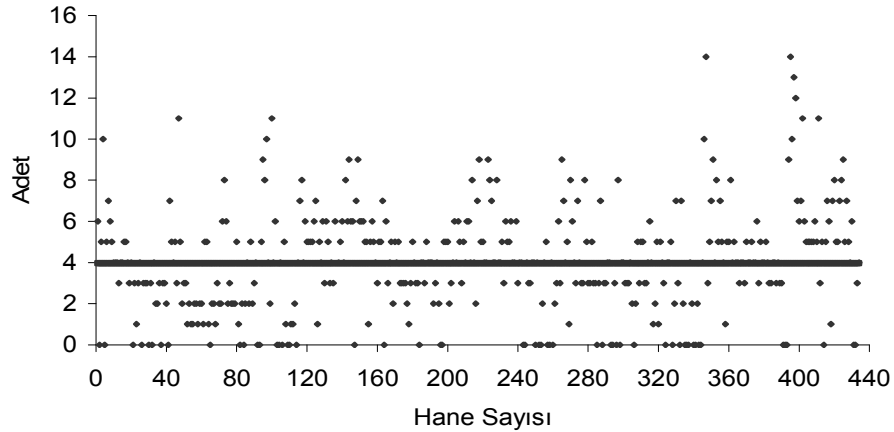
²⁷⁴ Tosun Arıcalı "19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Toprak ve Emek", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Editörler: Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, Çeviren: Zeynep Altok, Tarih Yurt Vakfı Yayınları, II. Baskı, İstanbul, Mart 2009, s. 140.

²⁷⁵ İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet Toprak Sahipleri ve Kiracılar", s. 27.

²⁷⁶ Arıcalı, *a.g.e.*, s.136.

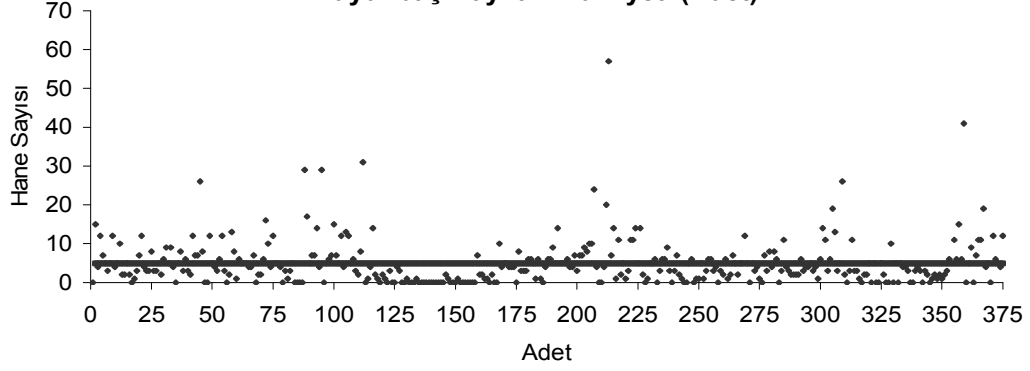
İç bölge örnekleminde büyükbaş hayvan sayısı toplamı 1721 iken, ticari bölge örnekleminde bu rakam 1850'dir. 434 hanenin yer aldığı iç bölge örnekleminde hane başına 3,96 adet, 375 hanenin yer aldığı ticari bölge köylerinde hane başına 4,93 adet büyükbaş hayvan düşmektedir. Örneklemler arasında kişi başına düşen²⁷⁷ büyükbaş hayvan sayıları, iç bölgede 0,79, ticari bölge kırsalında ise, 0,98'dir. Örneklemlerin hesaplanan bir diğer unsuru da büyükbaş, küçükbaş hayvan sayılarıdır. İç bölge örnekleminde toplam 2881 adet küçükbaş hayvan var iken ticari bölge örnekleminde bu sayı 2854'tür. İç bölge örnekleminde hane başına düşen küçükbaş hayvan sayısı 6,63, ticari bölge örnekleminde 7,61'dir. Kişi başına düşen küçükbaş hayvan sayısı iç bölge örnekleminde 1,32 iken; ticari bölge örneklemini için bu rakam 1,52'dir. Sonuç olarak, örneklemlerin toplam büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayıları ile birlikte hane başına ve kişi başına düşen büyükbaş ve küçükbaş hayvan miktarları birbirlerine çok yakındır.

**Grafik 5: İç Bölge Örnekleminde (I)
Büyükbaş Hayvan Mülkiyeti (Adet)**

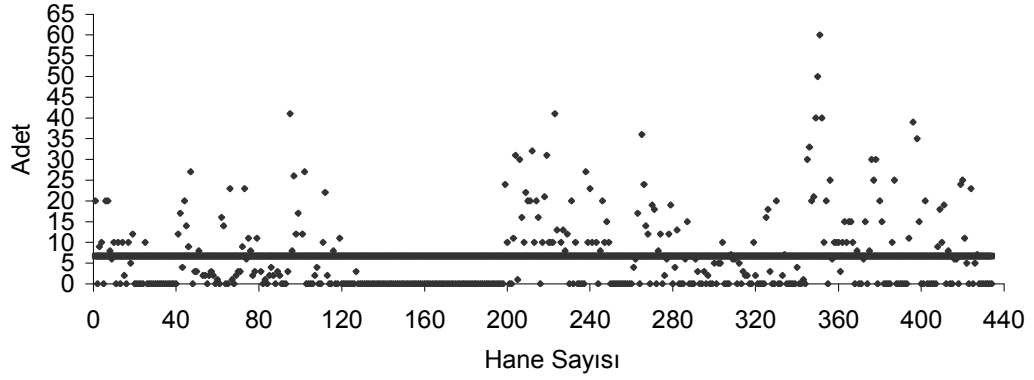

²⁷⁷ Kişi başına düşen büyük baş ve küçükbaş hayvan sayıları, *hayvan sayısı / toplam nüfus* şeklinde hesaplanılarak bulunmaktadır. Örneklemlerin nüfusları ise, *hane sayısı 5 ile çarpılması* şeklinde hesaplanmaktadır. Barkan'a göre Osmanlı Devletinde her bir hane ortalama beş kişiden oluşmaktaydı. Bkz, Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi, *Türkiyat Mecmuası* (1953), Cilt. X, İstanbul, s. 12.

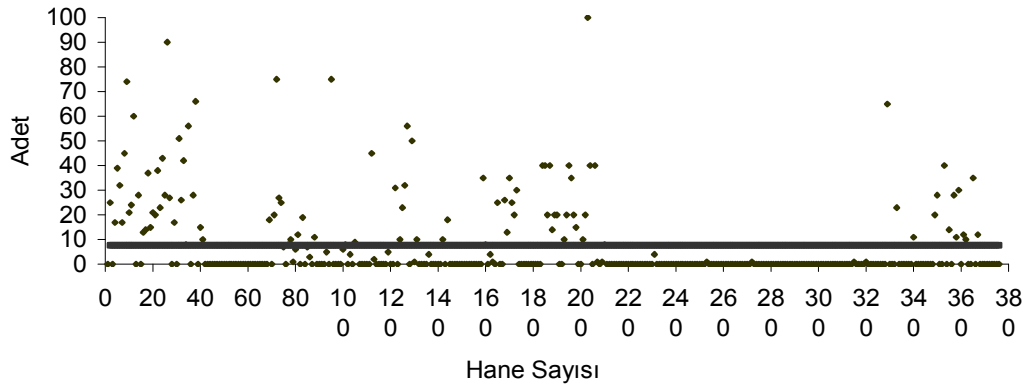
**Grafik 6: Ticari Bölge Örnekleminde (II)
Büyükbaş Hayvan Mülkiyeti (Adet)**

**Grafik 7: İç Bölge Örnekleminde (I)
Küçükbaş Hayvan Mülkiyeti (Adet)**

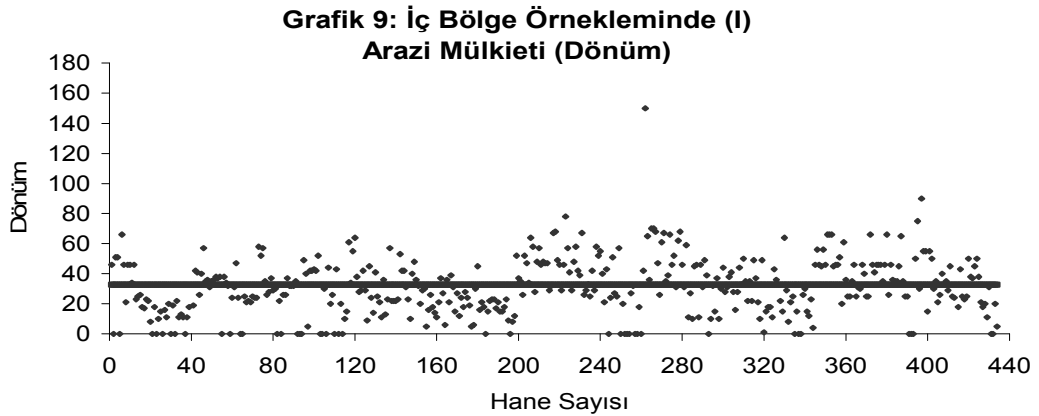

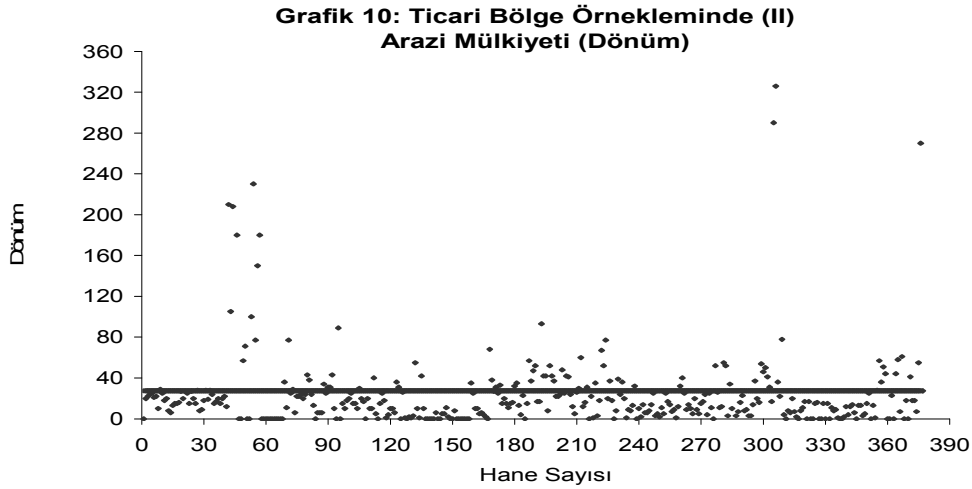
**Grafik 8: Ticari Bölge Örnekleminde (II)
Küçükbaş Hayvan Mülkiyeti (Adet)**

Ne var ki söz konusu servet dağılımı olarak incelendiğinde, örneklemelerin standart sapma değerleri durumun farklı olduğunu göstermektedir. Büyükbaş hayvan dağılımında iç bölge örnekleminin standart sapması 2,626 iken, ticari bölge örnekleminin standart sapması 5,946 olarak bulunmuştur. Küçükbaş hayvan dağılımının standart sapmaları ise iç bölge örnekleminde 11,374, ticari bölge örnekleminde 15,657 olarak hesaplanmıştır. Bu değerler, servetin konusu olan büyükbaş ve küçükbaş hayvan mülkiyetinin, ticari bölge kırsalında iç bölge kırsalına göre daha adaletsiz bir dağılım sergilediğinin ve bu konudaki matematiksel kesinliğin göstergesidir.

Osmanlı kırsalında servetin konusu olan bir diğer unsur tarımsal arazidir. İç bölge örnekleminde toplam 13.305 dönüm arazi var iken; ticari bölge örnekleminde toplam 10.294 dönüm arazi mevcuttur. İç bölge örnekleminde hane başına düşen toplam arazi 30,65 dönüm, ticari bölgede bu rakam 27,45 dönümdür. Kişi başına düşen arazi miktarı iç bölgede 6,13 dönüm, ticari bölge örnekleminde ise 5,49 dönümdür. İç bölgede yer alan köylerin, toplam arazi miktarı ticari bölge köylerine göre daha fazla olmasına rağmen, örneklemelerin arazi mülkiyetleri servet olarak incelendiğinde durum farklılaşmaktadır. Bir başka ifade ile iç bölge örnekleminin arazi mülkiyetlerinin standart sapma katsayıları karşılaştırıldığında iç bölge standart sapma katsayısı 41951 iken; ticari bölge örnekleminin standart sapma katsayısı 69292'dir. Buna göre iç bölge örnekleminin arazi mülkiyeti dağılımı, ticari bölgeye göre daha adil dağılmıştır (Bkz. Ek. 3).

Kapitalist dünya pazarlarına eklenme hususunda yer alan diğer bir gösterge, bölgelerin nadas arazileri ile buğday rekoltelerinin ihtiyaç fazlası ürün oluşmasına imkân verip vermeyeceği konusudur. Nitekim kapitalist dünya pazarlarına eklenmenin en önemli göstergelerinden birisi mevcut zirai arazilerin kullanım oranlarının artması ve özellikle buğday üretiminde satışa konu olabilecek ihtiyaç fazlası üretimin yapılmasıdır.

İç bölge örnekleminde (I. Örneklem) yer alan Akşehir'e bağlı 10 köyün zirai arazi toplamı 13,305 dönümdür. Arazilerin 6149 (%48,22) dönümü ekilirken, 7156 (%53,78) dönümü nadasa bırakılmaktadır. İç bölge örnekleminde ekilebilir arazilerin 362 (%2,73) dönümlük kısmı üzüm, afyon ve sebze yetiştirmeye ayrılmış, geriye kalan 5787 (%40,7) dönümlük araziye ise buğday, yulaf ve arpa ekilmiştir. Ticaret bölgesi kırsalında ise toplam arazi miktarı 10,294 dönümdür. Toplam arazinin 6681 (%64,91) dönümü ekilirken, 3613 (%35,09) dönümü nadasa bırakılmıştır. Ekili arazilerden 1704 (%25,65) dönümlük kısmı tütün, incir, pamuk, pirinç, zeytin, üzüm gibi pazar talebi yüksek olan malların üretimine ayrılmıştır (Bk. Ek.3).

Ticari bölge kırsallarının zirai arazilerinin %64'nün üretimde kullanılıyor olması ve yetiştirilen ürünler içinde pamuk, tütün, pirinç, zeytin, palamut ve üzüm gibi endüstriyel ürünlerin bulunması, açık bir biçimde ticari bölge kırsallarındaki üreticilerin ticari amaçlı tarım yaptıklarının ya da tarımsal üretimde ihtiyaç dışı üretim yapma amacıyla olduklarının göstergesidir. İkili rotasyon uygulanan iç bölgelerde ise bu iki gelişmeden de bahsetmek mümkün değildir. Bu farklılığın nüfus yoğunluğu ile açıklanması mümkün değildir. Çünkü her iki örnekleme

ekili arazi / nüfus oranı, 2,66 ve 2,65 gibi birbirlerine çok yakın değerler bulunmuştur. Avrupa'da 13. Yüzyıldan beri uygulanan üçlü rotasyonun²⁷⁸ 19. Yüzyılın ortasında Anadolu'da uygulanmıyor oluşu zirai sektörün ticarileşmemesinin ve tarımda, diğer sektörleri besleyecek ürün fazlası oluşmamasının en önemli nedeni olarak ortaya çıkmaktadır.

Örneklemelerin arazi yapılarına dair elde edilen bulgular, farklı kırsallar için yapılmış başka çalışmalar tarafından da desteklenir niteliktedir. Nitekim Eskişehir'e bağlı 5 köyün Bozan, Lâçin, Gündüzler, Muttalıp ve Sepetçi köylerine ait toplam zirai arazi miktarı 16916 dönümdür. Köylerde ekili olan zirai arazi toplamı 8602 (%50,85) iken; nadas arazi miktarı 8314 (%49,15) dönümdür.²⁷⁹ Eskişehir'e bağlı bir başka köy olan Çukurhisar Köyü'nde toplam 3576 dönümlük zirai arazinin 1858 (%51,95) dönümü ekilmiş, 1718 (%48,05) dönümü ise nadasa bırakılmıştır.²⁸⁰ Yine Eskişehir'e bağlı Alpu Köyü'nde toplam 8523 dönümlük arazinin 4162 (%48,83) dönümü ekilirken; 4361 (%51,16) dönümü nadasa bırakılmıştır.²⁸¹ Bilecik'e bağlı 37 köyün toplam ekilebilir arazi miktarı 40776 dönümdür. Bilecik kırsalında toplam arazinin 25869'u (%65,45) ekilirken; 14907 (%36,55), dönümü nadasa bırakılmıştır.²⁸² Konya'ya bağlı Çumra Köyü'nde toplam 7405 dönümlük zirai arazinin 3322 (%44,86) dönümü ekilirken; 3907 (%52,26) ise nadasa bırakılmıştır.²⁸³ Sivas'a bağlı Kangal Köyü'nde 1920 dönümlük ekilebilir arazinin, 952 (%49,58) dönümü ekilmekte iken, 968 (%50,422) dönümlük arazi nadasa bırakılmıştır.²⁸⁴ Amasya'ya bağlı 3 köyün toplam arazi miktarı 1587 dönümdür. Bunların 982,5 (%63) dönümü ekili arazi iken; 582

²⁷⁸ Ortaçağ Avrupa'sında tarım için devrim olan üçlü rotasyon uygulaması, ortaçağ Avrupa'sı için önemli bir teknolojik atılım olmuştur. İkili rotasyon şeklinde toprağın %50 si nadasa bırakılır, bir başka ifade ile tarlanın yarısı iki yılda bir ekilmiş olurdu. Üçlü rotasyon şeklinde ise toprak 3 eşit parçaya ayrılarak ekilirdi. Bu ekim işleminin ilk yılında üç parçaya ayrılan tarlanın birinci kısmına kış ürünü, ikinci kısmına ilkyaz ürünü, üçünü kısmı ise nadasa bırakılırdı. Ertesi yıl ise bir önceki sene nadasa bırakılan tarlaya kışlık ürün, bir önceki yıl kışlık ürün ekilen tarlaya ise ilkyazlık ürün, tarlanın kalan son parçası bir önceki sene ilkyazlık ürün ekildiği için nadasa bırakılırdı. Yapılan hesaplamalar, ikili rotasyonda %50'li ekilebilir arazinin nadasa bırakıldığını, üç rotasyonda ise bu miktarın %30'a olduğudur. Bkz. Gimpel, *a.g.e*, s. 39-40.

²⁷⁹ Halil Şahin, "*Eskişehir Kırsalında Ekonomik ve Sosyal Yapı: 1844-45*", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2009, s. 24' de yer alan şekil 4'den derlenmiştir.

²⁸⁰ Efe, *a.g.m*, s. 28.

²⁸¹ Küçükkalay ve Efe, *a.g.m*, s. 253.

²⁸² Öztürk, *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, s. 205'de yer alan Tablo: 99'dan derlenmiştir.

²⁸³ Muşmal, *a.g.m*, s. 267' de yer alan Tablo: 12'den derlenmiştir.

²⁸⁴ Galip Eken, "19. Yüzyılda Kangal Kazası'nın Sosyo- Ekonomik Yapısına Dair", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (Bahar 2008), Sayı. 23, s. 279.

(%37) dönümü nadas arazidir. Babaeski'ye bağlı 3 köyde ise 2604,5 dönümlük arazinin 1077'si (%41) ekili iken; 1527 (%59) dönümü nadasa bırakılmıştır.²⁸⁵ Filibe sancağına bağlı Koyuntepe Nahiyesi'ndeki 9 köyün toplam 10598 dönümlük arazisinin 5288 (%49,94) dönümü ekili iken, 5300 (%50,06) dönümü nadasa bırakılmıştır.²⁸⁶

Amasya'ya bağlı 3 köy ve Bilecik'e bağlı 37 köyün dışında, iç bölgede yer alan kırsallarla ilgili yapılmış diğer çalışmalarda kırsalların ekili arazi miktarları birbirlerine yakındır. Nitekim Amasya ve Bilecik kırsallarında yer alan köylerde ekili arazi oranının nadas arazi oranından büyük olması buralarda toprak verimliliğinin diğer iç bölge köyelerine göre daha yüksek olduğunun göstergesidir. Buna karşın Amasya ve Bilecik köyleri de dâhil edilmek suretiyle 1844–45 Osmanlı iç bölge kırsallarında üçlü rotasyon uygulanmasına dair kesin bir bilgi yoktur.

Anadolu'nun iç bölge kırsallarından batı kesimlerine doğru gidildikçe ekili arazi miktarı artmakta, nadasa bırakılan arazi miktarının azalmakta olduğu, Batı Anadolu kırsalları ile ilgili yapılan diğer çalışmaların bulgularından anlaşılmaktadır. Batı Anadolu'da yer alan Denizli'ye bağlı Buldan kasabası kırsalında yer alan 8 köyün toplam arazi miktarı 9498 dönümdür. 9498 dönüm arazinin 6757 (%71,85) dönümü ekili arazi iken; 2741 (%28,15) dönümü nadas arazidir.²⁸⁷ Batı Anadolu'da yer alan Marmara kasabasının 10149 dönümlük arazisinin 9381 (%92,43) dönümü ekili, 769 (%7,56) dönümü ise nadas arazidir.²⁸⁸ Batı Anadolu'da yer alan çiftlik köylerinde de nadasa bırakılma oranı iç bölge köyelerine göre oldukça düşüktür. Bu bağlamda Manisa'ya bağlı 7 çiftlik köyüne ilişkin yapılan çalışmada köylerin toplam ekilebilir arazi miktarı 38192 dönümdür. Bu köylere ilişkin arazilerin, 31951 (%83,65) dönümü ekili iken; 6241 (%16,35) dönümlük arazi nadasa bırakılmıştır.²⁸⁹

Örneklemlerin nadas ve ekili arazi oranlarının yanı sıra, üretilen ürün çeşitliliğine ya da buğday üretim miktarlarına bakarak pazar için üretim yapıp yapmadıkları hakkında yorum geliştirilebilir.

²⁸⁵ Şener, *a.g.m*, s. 127 Tablo. 3,7 ve 3,8'den derlenmiştir.

²⁸⁶ Güran, "19.Yüzyılı Ortasında Bir Kırsal Bölgede Ekonomik ve Sosyal Yapı: Filibe Sancağının Koyuntepe Nahiyesine Bağlı Dokuz Köy Üzerinde Yapılmış Bir Karşılaştırma Çalışması", s. 213 Tablo VI: 3,3'den derlenmiştir.

²⁸⁷ Özçelik ve Bayoğlu, *a.g.b*, s. 517 ürün türleri ve arazi kullanımına göre toprak dağılımı isimli tablodan derlenmiştir.

²⁸⁸ Bilgi, *a.g.m*, s. 73 Tablo: 5'den derlenmiştir.

²⁸⁹ Gürpınarlı, *a.g.b*, s. 491-525'den derlenmiştir.

Buna göre örneklemelerin ürün çeşitliliği incelendiğinde, iç bölge köylerinde üretilen ürünlerin buğday, arpa, afyon ve yulaf gibi ürünlerle sınırlı olduğunu ortaya çıkmaktadır. Oysa ticari bölge köylerinde arpa, buğday, yulaf, pirinç, tütün, pamuk, palamut, üzüm, incir ve zeytin gibi ürünlerin üretildiği dikkat çekmektedir.

Örneklemeler, üretilen buğday rekolte ve köy nüfusunun ihtiyacı olan buğday miktarı açısından karşılaştırıldığında her iki örnekte de buğday üretimi açısından üretim eksikliği göze çarpmaktadır. İç bölgede 434 hane, ticaret bölgesi örneğinde 375 hane vardır. Her hanede beş kişinin yaşadığı²⁹⁰ hesabıyla örneklem nüfusları iç bölgede 2.170 ve ticaret bölgesinde 1.875 olarak bulunur. Bir kişinin bir yıllık buğday tüketiminin asgari 205 kg olduğu bilindiğine göre,²⁹¹ iç bölge örneğinin bir yıllık buğday ihtiyacı 444.850 kg; ticaret bölgesi örneğinin bir yıllık buğday ihtiyacı ise 384.375 kg'dır. Bölgelerdeki üretim miktarı sırasıyla 238.080 kg ve 92.672 kg'dır. Şu durumda I. Örneklem köylerinin buğday açığı 206.777 kg; II. Örneklem köylerinin ise 291.703 kg'dır.

Bölgelerdeki buğday açıklarını farklı değerlendirmek gerekir. I. Örneklem köylerindeki açık, bir tür üretim ve verim düşüklüğü, II. Örneklem köylerinde ise başka ürünlerde pazara yönelik üretim yapma nedeniyle oluşmaktadır. Çünkü iç bölge köylerinde buğdaya ek olarak, üretilen başka ürünler de bulunmakla birlikte bunların çeşidi ve üretim miktarı son derece azdır. Oysa II. Örneklem köylerinde buğdayla birlikte yulaf, arpa ve burçak gibi hububat ürünlerinin yanında pirinç, üzüm, pamuk, tütün ve palamut gibi ürünlerin de çoğu zaman buğday miktarından daha fazla miktarda üretiliyor olması buğday üretim açığının ürün uzmanlaşmasından kaynaklandığını göstermektedir.

Örneklemelerden buğday üretimine dair elde edilen bulgular, farklı kırsallar için yapılmış başka çalışmalar tarafından da desteklenir niteliktedir. Nitekim yapılan diğer çalışmalar incelendiğinde, iç bölge kırsallarında istisnai durumlar dışında²⁹², üretilen ürünlerin buğday, arpa ve yulaf ağırlıklı olduğu düşünülmektedir. Ayrıca iç bölge örneğinde yer alan köylerde üretilen buğday miktarı ya köylerin ihtiyacını karşılayacak miktardadır ya da ihtiyacını karşılayamamaktadır. Me-

²⁹⁰ Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Türkiye'si", s. 12.

²⁹¹ Güran, "İstanbul'un İfaşesinde Devletin Rolü", s. 16.

²⁹² Eskişehir'e bağlı Lâçin köyünde çok az miktarda penbe (pamuk) üretiminin varlığı söz konusudur. Bkz Şahin, a.g.t, s. 41; Bununla birlikte Akşehir'e bağlı on köyde de haşhaş üretimi mevcuttur.

sela Eskişehir'e bağlı Alpu köyünde bir yılda üretilen buğday miktarı 198.223 kg. iken; talep edilen buğday miktarı 203.975 kg'dır. 199 hanenin yaşadığı Alpu'da 5752 kg'lık buğday açığı söz konusudur.²⁹³ Yine Eskişehir'e bağlı Bozan, Gündüzler, Lâçin, Muttalip ve Sepetçi köylerinde arz edilen buğday ve arpa toplamı 775.168 kg'dır. Toplamda 561 hanenin yer aldığı beş köyde sadece talep edilen buğday miktarı 773.220 kg'dır. Oysa Eskişehir'e bağlı 5 köyde toplam 1948 kg'lık fazla üretimin gerçekleşmesine rağmen üretimin tamamının buğday olmadığı, dolayısıyla muazzam bir buğday açığının söz konusu olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu çalışmada beş köyden yalnızca Bozan Köyü'nün buğday üretimi ayrı ayrı verilmiştir. Bu yüzden sadece Bozan Köyü'nün bir yıllık buğday üretimi incelenirse şu durumla karşılaşılar. Bozan Köyü'nün yıllık buğday üretimi 238.287 kg iken köyün ihtiyacı olan buğday miktarı 300.853 kg'dır. Buna göre Bozan Köyü'nde 62.544 kg'lık buğday açığı söz konusudur. Bu rakam Eskişehir'e bağlı diğer 4 köyün buğday açığı hakkında genel bir bilgi vermektedir.²⁹⁴ Bilecik'e bağlı 37 köyün yıllık buğday üretimi 1.881.472 kg iken 37 köyün buğday gereksinimi ise 2.471.526,4 kg'dır. Bu rakamlara göre Bilecik'e bağlı 37 köyde 590.054,4 kg'lık buğday açığı vardır.²⁹⁵ Eskişehir'e bağlı bir başka köy olan Çukurhisar Köyü'nün yıllık buğday üretim miktarı ise 186.624 kg; tüketimi 51.200 kg'dır. 250 nüfusu (50 hane) olan Çukurhisar Köyü'nde 135.424 kg'lık ürün fazlası meydana gelmiştir.²⁹⁶ Konya'ya bağlı Çumra Köyü'nün bir yıllık buğday rekoltesi 44.416 kg iken; bir yıllık buğday talebi ise 163.840 kg'dır. Buna göre Çumra'da meydana gelen buğday açığı 119.424 kg'dır. Ayrıca çalışmada Çumra'nın buğday üretiminin yanı sıra arpa ve yulaf üretiminin miktarları da verilmiştir. Şayet bu açık arpa ve yulaf ile kapatıldığı varsayılırsa, Çumra'daki buğday açığı 17.920 kg'a düşmektedir.²⁹⁷

İç bölge kırsallarından farklı olarak ticari bölge kırsallarında iki farklı durum ortaya çıkmaktadır. Birinci durum ürün çeşitliliğinin olduğu köylerdedir. Bu köylerin buğday üretimi incelendiğinde, üretilen miktarın ihtiyacı karşılamadığı görülmektedir. Oysa buğday dışında üretilen arpa, mısır, yulaf ve susam gibi ürünlerin miktarları buğday cinsinden toplandığında, bir yıllık buğday ihtiyacın-

²⁹³ Küçükcalay ve Efe, *a.g.m.*, s. 252.

²⁹⁴ Şahin, *a.g.t.*, s. 40–43.

²⁹⁵ Öztürk, *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, s. 146 Tablo 70'den derlenmiştir.

²⁹⁶ Efe, *a.g.m.*, s.44.

²⁹⁷ Muşmal, *a.g.m.*, s. 271 Tablo: 16'dan derlenmiştir.

dan daha fazla ürün üretildiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu köylerde pamuk, üzüm, tütün, zeytin gibi fiyatları yüksek olan, endüstriyel tarım ürünleri üretilmektedir. İkinci durumun söz konusu olduğu köyler ise ürün çeşitliliğinin olmadığı, ancak üretilen ürün miktarının köylerin ihtiyaç duyduğu ürün miktarından daha fazla olduğu, bir başka deyişle üretim fazlasının olduğu köylerdir.

Ticari bölge kırsalları ile ilgili yapılan diğer çalışmaların bulguları, yukarıda bahsedilen iki farklı durumu destekler niteliktedir. Manisa'ya bağlı olan Marmara Kasabası'nda yıllık buğday üretim miktarı 313.731,99 kg iken; kasaba'nın bir yıllık buğday tüketimi 281.600 kg'dır. Bu durum kasabada 32.131,99 kg'lık bir üretim fazlası olduğunun göstergesidir. Yine bu kasabada buğday dışında arpa, pamuk, susam, üzüm, mısır, burçak, tütün, zeytin ve börülce gibi ürünler üretilmektedir. Pamuk, Marmara Kasabası'nda 302.762,34 kg yıllık rekolte ile buğdaydan sonra en fazla üretilen üründür.²⁹⁸ Buldan Kasabası'na bağlı 6'sı köy ve 2'si çiftlik köyü olmak üzere toplam 8 köye ait buğday üretimi şöyledir. Köylerin bir yıllık toplam buğday üretimi 153.472 kg iken; 419 hanenin yaşadığı köylerin yıllık buğday talep miktarı ise 429.056 kg'dır. Buna göre Buldan'a bağlı 8 köyde 275.584 kg'lık bir açık mevcuttur. Fakat söz konusu köylerde buğday üretimi dışında arpa, pamuk, susam, üzüm, mısır, burçak, tütün, zeytin ve meyve üretimi gerçekleştirilmektedir. Köylerin buğday üretimine arpa üretimi ilave edildiğinde bu açık 51.840 kg'a düşmektedir. Ayrıca bu köylerde tarım sektörü dışında yer alan diğer üretim faaliyetinin dokumacılık sektörü olduğu hesaba katılırsa, dokumacılık sektöründe yer alan hanelerin ihtiyaçları olan ürünleri pazardan karşılamış oldukları söylenebilir.²⁹⁹ Yine ticaret bölgesi hinterlandında yer alan Manisa'ya bağlı 7 çiftlik köyünün üzerine yapılan bir diğer çalışmada ise ürün çeşitliliği yerine, üretimde ürün fazlası olduğu bulgusuna rastlanılmaktadır. Toplamda 532 hanenin bulunduğu 7 çiftlik köyünün bir yıllık toplam buğday talebi 666.785 kg iken, 1.840.842 kg'lık buğday arz edilmiştir. Buna göre 7 çiftlik köyünde buğday arzı lehine 1.174.057 kg'lık bir fazla oluşmuştur. Bunun yanında köylerde buğday dışında susam, arpa, nohut, burçak, mısır ve koza üretimi de gerçekleştirilmiştir.³⁰⁰

²⁹⁸ Bilgi, *a.g.b.*, s. 77 Tablo: VIII'den derlenmiştir.

²⁹⁹ Özçelik ve Bayoğlu, *a.g.b.*, s. 517-518, 539' da yer alan Buldan Kazası tahmini hububat üretimi isimli tablodan derlenmiştir.

³⁰⁰ Gürpınarlı, *a.g.b.*, s. 497-521.

Son olarak örneklemelerin servet dağılımları karşılaştırıldığında, ticari bölge kırsallarının hem arazi ile hayvan mülkiyeti dağılımı açısından hem de üretim yapısı açısından, kapitalist dünya pazarlarından gelen ürün talebinin etkisinde olduğu gözlemlenmektedir. Özellikle ticaret bölgesi köylülerinin ürün çeşitliliğini artırması ve köylülerin ihtiyaç dışı üretim gerçekleştirmesi, ticaret bölgesi köylülerinin kapitalist dünya pazarlarından gelen ürün talebine kayıtsız kalmadığının göstergesidir.

3.1.4. Vergi Yapıları Karşılaştırması

Vergi, devletin milli gelirden zorla almış olduğu parasal paydır. 19. yüzyılın başlarında D. Ricardo vergiyi “bir ülkenin sanayisinden ve toprağından sağlanan hâsılanın devlet emrine verilen kısmı” olarak tanımlamıştır.³⁰¹ Devletin, hukuki varlığının ana göstergelerinden birisi olan verginin, en önemli işlevlerinden biri milli gelirin yeniden dağılımının sağlanması ilkesidir.³⁰² Bu ilkeye göre vergiler, gelir dağılımında adaleti gerçekleştirmek amacıyla, yükümlülerin ellerinde daha az para bırakmak suretiyle gelir dağılımında adaleti sağlama fonksiyonuna sahiptir.³⁰³

Bu kısımda son olarak örneklemelerin vergi yapıları karşılaştırılarak, kapitalist dünya pazarları ile ilişkiye girmeyi mümkün kılacak bir ekonomik yapılanmanın var olup olmadığı konusunda elde edilen bulgular sunulacaktır.

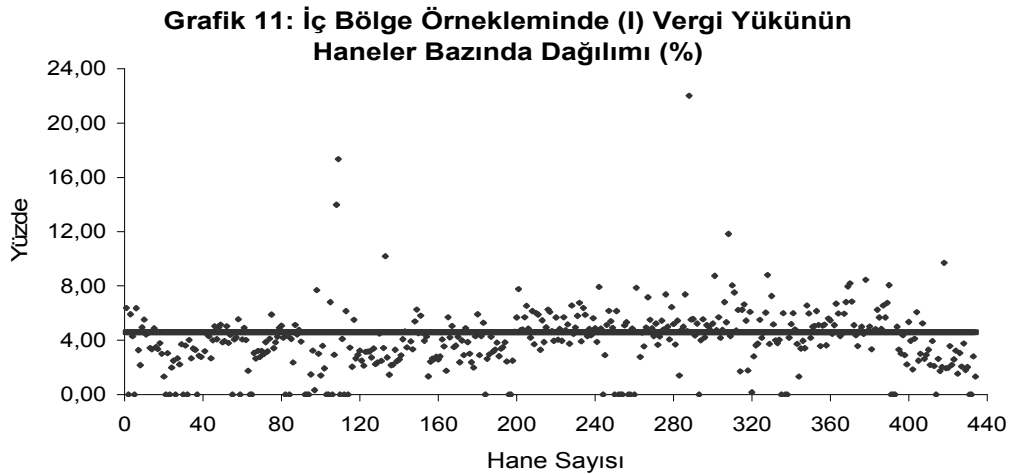
Örneklemelerin kişi başına vergi yükü iç bölgede %24,65 iken; ticaret bölgesi köylerinde %18,26 olarak bulunmaktadır. Yine örneklerde kişi başına düşen vergi miktarı iç bölgede 39,89 kuruş, ticaret bölgesinde 34,48 kuruştur. Bununla beraber örneklemelerin hane başına düşen vergi miktarı iç bölgede 199,49 kuruş iken, ticari bölgede bu rakam 172,42 kuruşa düşmektedir. Örneklemelerin hane başına düşen vergi yükü oranları, iç bölgede %25,64; ticaret bölgesinde %18,25'dir (Bkz. Ek 1 ve Ek 2). Ancak ilginç olan nokta, iç bölge köylerinde vergi yükü, ticaret merkezi köylerine göre daha fazla olmasına rağmen verginin hane bazındaki dağılımının iç bölge köylerinde daha adaletli olmasıdır.

³⁰¹ Halil Nadaroğlu, *Kamu Maliyesi Teorisi*, Beta Yayınevi, 6. Baskı, İstanbul, 1985, s. 258.

³⁰² Türk, *a.g.e*, s. 293.

³⁰³ Nadaroğlu, *a.g.e*, s. 259.

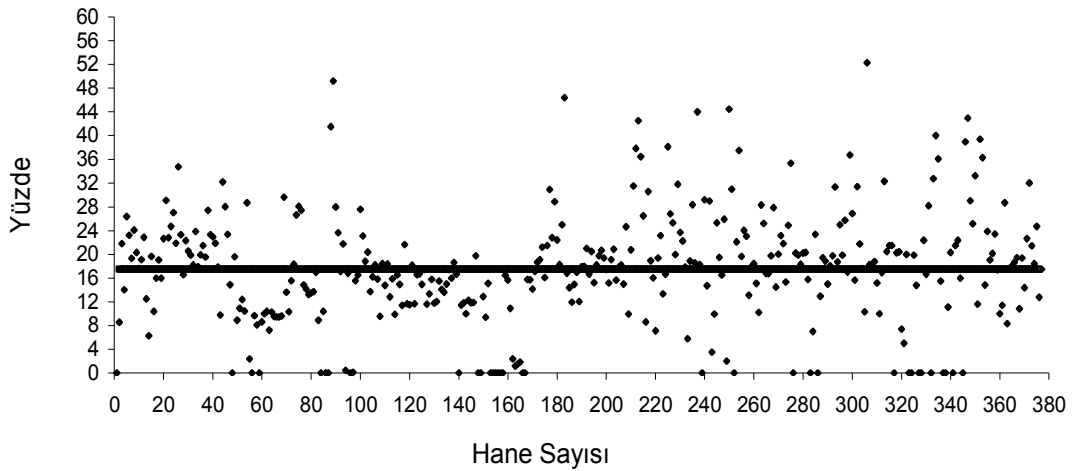
Nitekim iç bölgede hane başına düşen vergi yükünün standart sapması 119,072 iken, ticaret bölgesi köylerinde 153,667 olarak hesaplanmıştır. Bu bağlamda örneklemelerin standart sapma değerleri, hane başına düşen vergi yükünün iç bölge (I.örneklem) köylerinde daha adaletli dağıldığını göstermektedir. Vergi yükü dağılımında bölgeler arasında yer alan bu farklılık normal karşılanmalıdır. Çünkü servetin ticari bölge örneğinde iç bölge örneğine nazaran daha adaletsiz dağılması vergide de bu farka yol açmış olmalıdır. Ticaret bölgesi köylerinde gelir daha yüksek olmasına rağmen, hane başına ve kişi başına verginin iç bölge köylerine göre daha düşük olmasının nedeni; zirai ürünlerden alınan verginin³⁰⁴ ve nakit olarak her bir köy üzerine tarh edilen toplam verginin iç bölge köylerinden düşük olması olarak yorumlanabilir. Bu hususta yapılabilecek bir diğer yorum ise örneklemelerin meslek dağılımlarıdır. Ticari bölge kırsallarında tarım sektöründe çalışan hane reisi oranı %56 iken, iç bölge kırsalında bu oran %83,17'dir. Dolayısıyla iç bölge kırsalında gelirin kaynağı hemen hemen aynı iken, ticari bölge kırsalında ise bu durum farklılaşmaktadır. Böylece iç bölge ile ticari bölge örneklemeleri arasında meydana gelen vergi yükü farklılaşmasının bir diğer nedeni örneklemelerin meslek dağılımındaki farklılaşmadır. Her iki bölgede de vergi yüklerinin dağılımı Grafik XI ve XII' de gösterilmektedir.

³⁰⁴ Ticari bölge kırsallarında yaşayan köylüler ellerindeki ürünleri daha kolay nakde çevirme imkânına sahip oldukları için, iç bölge kırsalında yer alan köylülere göre daha kolay vergi kaçırma imkânına sahiptirler. Bu nedenden dolayı ticari bölge kırsalının vergi yükünün düşük olması nedenlerinden biri olarak görülebilir.

Güran'ın, Osmanlı köylüsünün gelirini nasıl harcadığı konusunda yapmış olduğu genelleme, konu ile ilgili olarak yapılan çalışmalarda da ortaya çıkmaktadır. Güran, Osmanlı köylülerinin gelirlerinin 1/5'ini vergi olarak verdiklerini, 2/5'ini kendi tüketimlerinde kullandıklarını ve kalan 2/5'ini ise bir sonraki dönemin üretimi için ayırdıklarını ifade etmektedir.³⁰⁵ Nitekim Eskişehir Çukurhisar köyünde 50 hanenin vergi yükü %14,87;³⁰⁶ aynı ilin Alpu köyünde 199 hanenin vergi yükü %22,48;³⁰⁷ Yine Eskişehir'e bağlı 5 köyün Bozan, Lâçin, Gündüzler, Muttalip ve Sepetçi köylerinin ortalama vergi yükü %18,37'dir. Ancak bu beş köyden üçünün yani Laçin, Muttalip ve Gündüzler köyünün vergi yükleri %20 iken; Bozan'ın %16,05, Sepetçi Köyü'nün vergi yükü ise %13,80'dir.³⁰⁸ Kütahya'daki 23 köyün vergi yükü %21;³⁰⁹ Sivas Kangal kazasına bağlı 10 köyde ise vergi yükünün %10 ile %20 arasında dağıldığı görülmektedir.³¹⁰

Grafik 12: Ticari Bölge Örneğinde (II) Vergi Yükünün Haneler Bazında Dağılımı (%)

Batı Anadolu'daki Ödemiş'in merkezinde vergi yükü %20,80'dir.³¹¹ Selanik merkezinde yer alan 71 mahallede, değişik mesleklere mensup 6.924 vergi

³⁰⁵ Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840–1910", s. 91.

³⁰⁶ Efe, *a.g.m.*, s. 40 ve 43.

³⁰⁷ Küçükcalay ve Efe, *a.g.m.*, s. 26.

³⁰⁸ Şahin, *a.g.t.*, s. 56.

³⁰⁹ Atar, *a.g.t.*, s. 99.

³¹⁰ Eken, *a.g.m.*, s. 291. Tablo 13'den derlenmiştir.

³¹¹ Güran, "19.Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo Ekonomik Özellikleri", s. 174.

mükellefinin vergi yükü %10,90 iken,³¹² yine Balkanlarda, Filibe'ye bağlı beş köyün (Timurtaşlı, Ada, Kadı, Kavakdere, Ayvacık) vergi yükleri %20 ile %22 arasında değişmektedir. Aynı kasabadaki diğer dört köyde ise vergi yükleri sırasıyla, Üstüne %17, Değirmendere %13, İzderebçika ve İzzeddinli Sağır'de %17 olarak hesaplanmıştır.³¹³ Buldan kazasına bağlı 2'si çiftlik köyü olmak üzere 8 köyün ortalama vergi yükü %16'dır. Ancak Direbol (%13) ve Sazak köyü (%15) harici buldan kırsalında yer alan diğer 6 köyün vergi yükü %17 ile %20 arasında değişmektedir. Buldan merkezde ise söz konusu vergi yükü %16'dır.³¹⁴

³¹² Gökaçtı, *a.g.m*, s. 18. Tablo 2'den derlenmiştir.

³¹³ Güran, "19.Yüzyılı Ortasında Bir Kırsal Bölgede Ekonomik ve Sosyal Yapı: Filibe Sancağının Koyuntepe Nahiyesine Bağlı Dokuz Köy Üzerinde Yapılmış Bir Karşılaştırma Çalışması", s. 200.

³¹⁴ Özçelik ve Bayoğlu, *a.g.b*, s. 529.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada, 1844–45 yıllarına ait Osmanlı'nın İzmir ve Selanik gibi ticaret merkezi hinterlandında yer alan köylerin, iç bölge hinterlandında yer alan köylerle arasındaki ekonomik farklılıklar, çalışmanın daha önce bahsedilen çalışmanın temel sorusu bağlamında ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Buna göre çalışmada seçilen örneklemelerden elde edilen, mesleki uzmanlaşma çeşitliliği, gelir, servet ve vergi yapılarına ait veriler, kliometri yöntemi ile yorumlanmıştır. Böylece tartışmanın temel sorusuna cevap verilmeye çalışılmıştır.

Nitekim Osmanlı ekonomisi kuruluşundan itibaren sürekli olarak Avrupa ekonomisi ile ilişki içerisinde olmuştur. İlişkilerin seyri ve seviyesini dönemin iktisadi, siyasi, coğrafi, dini, hukuki ve teknolojik koşulları belirlemiştir. 13. yüzyıl gibi erken bir dönemden itibaren yavaş ve kararlı bir biçimde başlayan Avrupa ekonomisinin kapitalistleşme süreci ve piyasa ekonomisi içersinde geçirdiği dönüşüm, Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin boyutlarını değiştirmeye başlamıştır. Özellikle 19. yüzyılda gerçekleşen Sanayi Devrimi ile beraber daha da hızlan ülke ekonomileri arasındaki ilişkilerin yoğunlaşma süreci ve kapitalizmin girişi dünyanın diğer ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı ekonomisini de dönüştürmeye başlamıştır. Ne var ki Osmanlı ekonomisinin dönüşüm geçirmedeki temel problem, Avrupalı devletlerin yüzyıllardan beri geçirdiği ekonomik dönüşümü, kısa bir dönem içerisinde geçirmeye çalışmasıdır. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da meydana gelen iktisadi ve siyasi yenileşmeleri bilmesine rağmen, bunların bir kısmına kayıtsız kalması devletin, iktisadi dünya görüşü ve merkezîyetçi yapısından kaynaklanmıştır. Örneğin, 1854 tarihinde Osmanlı Devleti, arazi kanunnamesi çıkarmış ve reayaya mülkiyet hakkı tanımıştır. Buna rağmen sonradan fetva çıkarılmak suretiyle, toprak satışının engellenmeye çalışılması; Osmanlı Devleti'nin geçirdiği dönüşümlere karşın temel dinamiklerini koruma güdüsünde olduğunun somut bir göstergesidir. Aslında Osmanlı Devleti'nin bütün kaygısı, biryandan ekonomik dönüşüm geçirirken diğer bir yandan da ekonomik sömürge ya da yarı sömürge olmamak ve dünya ekonomisinde söz sahibi olmak idi.

Önceden de ifade edildiği gibi çalışmada kriometrik olarak ortaya koyulan bulgular literatürde yer alan eklemlenme tartışmalarından birini destekler niteliktedir. Örneklemelere dair yapılan hesaplamalar ticaret bölgesi hinterlandında yer alan köylerin gelir, servet ve vergi dağılımlarının iç bölge hinterlandında yer alan köylere göre daha adaletsiz dağıldığını göstermektedir. Ayrıca ticaret bölgesi hinterlandında yer alan köyler, iç bölge hinterlandına yer alan köylere göre meslek çeşitliliği, ürün çeşitliliği ve ürün miktarı açısından farklılaşmaktadır. Yapılan karşılaştırmalara göre, ticaret bölgesi hinterlandında yer alan köylerin kapitalist dünya pazarlarına eklemlendiğini, hatta zirai üretim çeşidini ve miktarını burardan gelen talepler doğrultusunda şekillendirdiğinin kanıtıdır. İç bölge hinterlandında yer alan köyler ise 1845 gibi geç sayılabilecek bir tarihte, hala kapalı aile üretim tarzını devam ettirdiği bir başka ifade ile gelensel üretim tarzının korunduğu, dolayısıyla pazar için üretimin yapılmadığının göstergesidir.

Elde edilen bu iki bulguya göre 1845 gibi geç sayılabilecek bir dönemde bile Osmanlı zirai sektörü kapitalist dünya pazarlarına: Büyük ticaret merkezi ve hinterlandında yer alan kırsal bölgelerle kapitalist dünya pazarlarına eklemlenmiştir. Ticaret merkezi hinterlandından uzak olan bölgelerin yani ulaşımın ve verimliliğin düşük olduğu iç bölgelerin kapitalist dünya pazarına eklemlenmemiş olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Son olarak bu çalışmada ana bulguyu destekleyen ve çalışma boyunca elde edilen veriler son derece nettir. Mesleki uzmanlaşma çeşitliliği ticaret bölgesinde daha fazladır. Bununla beraber iç bölge köylerine göre, ticari bölge köylerinin gelir, servet ve vergi dağılımları daha adaletsiz bir dağılım sergilemesine rağmen, örneklemelerin gelir dağılımları modern dünyanın gelir dağılımı rakamları ile karşılaştırıldığında adaletli olsa bile, pre-kapitalist ekonomilerde gelir dağılımında meydana gelen farklılıklar ekonominin geçiş döneminde olduğunun göstergesidir. Yine Kişi başına ve hane başına düşen servet rakamları birbirine çok yakın olmasına rağmen, gelirden ve vergiden ortaya çıkan farklılıklar tamamen adil olmayan servet dağılımı nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Servetin ve gelirin ticaret bölgesindeki bu dağılımı ise geleneksel üretim yapısının çözülmesine, sermaye birikimine yol açmıştır. Buna üretilen ürün çeşitliliği de eklenince, ticari bölge hinterlandında yer alan köylerin zirai ekonomisi piyasa ekonomisine eklemlenme sürecine dâhil olmuştur.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *ML.VRD.TMT.d.* 2346
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *ML.VRD.TMT.d.* 9151
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *ML.VRD.TMT.d.* 9453
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *ML.VRD.TMT.d.* 9582
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *ML.VRD.TMT.d.* 9586
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *ML.VRD.TMT.d.* 9587
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *ML.VRD.TMT.d.* 9588
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *ML.VRD.TMT.d.* 9589
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *ML.VRD.TMT.d.* 9591
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *ML.VRD.TMT.d.* 9592
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *ML.VRD.TMT.d.* 9593
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *ML.VRD.TMT.d.* 9597
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *ML.VRD.TMT.d.* 9600
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *ML.VRD.TMT.d.* 11499
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *ML.VRD.TMT.d.* 11556
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *ML.VRD.TMT.d.* 11551
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *ML.VRD.TMT.d.* 11561
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *ML.VRD.TMT.d.* 11624
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *ML.VRD.TMT.d.* 16095
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *ML.VRD.TMT.d.* 17556

2. Basılı Eserler

Adıyeke Nuri, “Temettuat Sayımları ve Bu Sayımların Nizamname Örnekleri” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmalar Merkezi Dergisi* (2000), Sayı. 11, Ankara, ss. 769–823.

Akdağ Mustafa, “ Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi vaziyeti”, *Belleten Dergisi* (Temmuz1949), Cilt. XIII, Sayı. 51, ss. 497–564.

Akdeniz Fikri, "Ülkemizde Osmanlı'dan Günümüze İstatistik Tarihine Bakış", Ankara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, V.İstatistik Günleri, 24–27 Mayıs 2006, Antalya, ss. 1–5.

AnaBritanica, Genel Kültür Ansiklopedisi, Ana Yayıncılık, (1990) İstanbul, Cilt. 20.

Arıcalı Tosun "19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Toprak ve Emek", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Editörler: Çağlar Keyder Ve Faruk Tabak, Çeviren: Zeynep Altok, Tarih Yurt Vakfı Yayınları, II. Baskı, İstanbul, Mart 2009, ss. 131–142.

Aydın Cemil, "Emperyalizm Karşıt Bir İmparatorluk: Osmanlı Tecrübesi Işığında 19. Yüzyıl Dünya Düzeni", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Cilt. 12, Sayı. 22, (2007/1) ss. 39–86.

Barkan Ömer Lütfi, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası* (1953) ,Cilt. X, İstanbul, 1953, ss.3–25.

_____, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin nüfus ve arazi tahrirleri ve Hakana Mahsus defterleri (I)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* (1940–1941), Cilt. II, Sayı. I, ss. 20–59.

_____, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin nüfus ve arazi tahrirleri ve Hakana Mahsus defterleri (II)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* (1940–1941), Cilt. II, Sayı. II, ss.214–247

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Rehberi, İkinci Baskı, İstanbul, 2000.

Bayraktar Kaya, "Osmanlı Maliyesi Üzerine Yapılan Çalışmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (2003), Cilt: II, Sayı: I, ss. 115–145.

Behar Cem, "Önsöz", *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500–1927*, Cilt. II, Yayına Hazırlayan: Cem Behar, TC Başbakanlık D.İ.E, Ankara, Mayıs 1996,

Bilgi Necdet, "Tanzimat Döneminin İlk Yıllarında Saruhan Sancağı Marmara Kasabası'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu", CIEPO XIV Sempozyumu bildiriler (18.22 Eylül 2000), TTK. Yayınları, Ankara–2004, ss. 67–88.

Bülbül Şahamet, *Tanımlayıcı İstatistik*, Der Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 2000.

Cezar Yavuz, "Osmanlı Vergi Sistemindeki Darboğazlar ve Sistemi Yenileştirme Yönünde Ortaya Çıkan İlk Gelişmeler Üzerine", *İktisat Dergisi* (Ekim 1994), Sayı. 394, İstanbul, ss. 47–51.

_____, "Tanzimat'a Doğru Osmanlı Maliyesi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt. 4, İletişim Yayınları, 1985, İstanbul, ss. 925–933

_____, *Osmanlı Maliyesi'nde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul, Mayıs 1986

Cizakça Murat, "*Incorporation of the Middle East into the European World Economy*", Review, Winter–1985, ss. 353–377.

_____, "*Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Borçlanma Evrimi (XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla)*", Osmanlı Ansiklopedisi, Cilt. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 223–226.

Conaris Basil C. "Selanik", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, Editörler: Çağlar Keyder Vd. Çeviren: Gül Çağalı Güven, Tarih Yurt Vakfı Yayınları, İstanbul, Ekim 1994, ss. 103–120.

Çakır Coşkun, *Tanzimat dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre yayınları, I.Baskı, İstanbul, 2001.

Çelik Gülfettin, "*Osmanlı Devleti'nde Merkezi Hazinesinin Maliye Büroları*", Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler, Hazırlayanlar: Mehmet GENÇ-Erol ÖZVAR, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, I.Baskı, İstanbul, 2006, ss. 115–148.

Çihacev P.A. Türkiye Hakkında Mektuplar, (Fransızcadan Rusçaya Çevrilme), Moskova 1960.

Demir İsmet, “*Temettu Defterlerinin önemi ve Hazırlanış Sebepleri*”, Yeni Türkiye Yayıncılık, Cilt. 6, Ankara, 1999, ss. 315–321.

Demir Ömer, ACAR Mustafa, “*meslek*”, Sosyal Bilimler Sözlüğü, Adres Yayınları, Altıncı Baskı, Mart 2005, Ankara.

Develioğlu Ferit, “*Tahrir*”, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik, Lügat* (8.Baskı), Aydın Kitabevi, 1988, Ankara.

Efe Ayla, “1260–61 / 1844–45 Temettuat Sayımı Işığında Çukurhisar Köyünün Ekonomik ve Sosyal Görünümü”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal. Bilimler Dergisi* (2006/1), Cilt. 6, Sayı. 1 ss. 19–51.

Galip Eken, “19. Yüzyılda Kangal Kazası'nın Sosyo- Ekonomik Yapısına Dair”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (Bahar 2008), Sayı. 23, ss. 263–299.

Elibol Numan, “Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları” *Süleyman Demirel Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi* (2007), Cilt. 12, Sayı. 2, ss. 135–160.

Faroqhi Suraiya, “Zeytin Diyarında Güç ve Servet: Edremit Ayanından Mürizade Hacı Mehmed Ağa'nın Siyasi ve Ekonomik Faaliyetleri”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım, Editörler: Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, Çeviren: Zeynep Altok, Tarih Yurt Vakfı Yayınları, İkinci. Baskı, Mart 2009, İstanbul, ss. 81–101.*

_____, “16.Yüzyıl Boyunca Anadolu ve Balkanlarda Kırsal Toplum II” *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Çeviren: Emine Sonnur Özcan, Doğu Batı Yayınları, Ankara, Mayıs 2006, ss. 103–155.

Fekete L. “Türk Vergi Tahrirleri”, Macarcadan Çeviren: Sadrettin Karatay, *Belle-ten* (Nisan 1947), Cilt. XI, Sayı. 42, TTK Basımevi, ss. 299–328.

Genç Mehmet, “15. ve 16.Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde İç ve Dış Ticaret” Osmanlı’da Devlet ve Ekonomi, Ötüken Yayınevi, 6.Baskı, İstanbul 2009, ss. 207–212.

_____, “18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş”, Osmanlı’da Devlet ve Ekonomi, VI. Baskı, İstanbul, Mayıs 2009, ss. 213–226.

_____, “Esham: İç Borçlanma”, Osmanlı’da Devlet ve Ekonomi, VI. Baskı, Mayıs 2009, İstanbul, ss. 188–196.

_____, “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”, Osmanlı’da Devlet ve Ekonomi, VI. Baskı, İstanbul, Mayıs 2009, ss. 45–54.

_____, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, Osmanlı’da Devlet ve Ekonomi, VI. Baskı, İstanbul, Mayıs 2009, ss. 101–154.

_____, “Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı”, Osmanlı Maliyesi Kurumları ve Bütçeleri, Hazırlayanlar: Mehmet GENÇ-Erol ÖZVAR, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2006, I.Baskı, ss. 57–64.

Gimpel Jean, *Ortaçağda Endüstri Devrimi*, Çeviri: Nazım Özüaydın, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Beşinci baskı, Ankara, 2004.

Goffman Daniel, “İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine”, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, Editörler: Edhem Eldem Vd. Çeviren: Sermet Yalçın, Tarih Yurt Vakfı Yayınları, İstanbul, Eylül 2003, ss. 88–151.

Gökaçtı Mehmet Ali, “Maliye Nezareti Temettuat Defterlerine Göre 1845 Yılında Selanik”, *Tarih ve Toplum Dergisi* (Aralık 1997), Cilt. 28, Sayı. 168, ss. 335–342.

Gökmen Ertan, “Saruhan Sancağı’nda Temettuat Tahriri”, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* (Bahar 2008), Sayı. 45, ss. 73–90.

Gül Abdulkadir, “Temettuat Defterlerine Göre Pasinler’in (Hasankale) Sosyal ve Ekonomik Yapısı”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* (Güz 2009), Cilt. 6, Sayı. 23, ss. 77–98.

Güran Tefik, "19.Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo Ekonomik Özellikleri" *19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınları, İstanbul 1998, I.Baskı, ss. 163–180.

_____, "19.Yüzyılı Ortasında Bir Kırsal Bölgede Ekonomik ve Sosyal Yapı: Filibe Sancağının Koyuntepe Nahiyesine Bağlı Dokuz Köy Üzerinde Yapılmış Bir Karşılaştırma Çalışması" *19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınları, İstanbul 1998, I.Baskı, s.179–228.

_____, "İstanbul'un İlaşesinde Devletin Rolü (1793–1839)", *19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınları, İstanbul 1998, I.Baskı, ss. 15–45.

Güran Tefik, "Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840–1910", *19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınları, İstanbul 1998, I.Baskı, ss. 63–133.

_____, "Önsöz", *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı, Tarihi İstatistikler Dizisi*, Yayına Hazırlayan: Tefik GÜRAN, T.C Başbakanlık D.İ.E, Ankara, Temmuz 1997.

_____, "*Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*", İktisat Fakültesi Mecmuası (60.yıl Özel Sayısı 1998), Cilt. 49, ss. 79–91.

_____, "Zirai Politika ve Ziraatta Gelişmeler, 1839–1876", *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınları, İstanbul 1998, I.Baskı, ss. 45–59.

Gürpınarlı Ortaç H. "*Manisa Kazası'nda Bulunan Bazı Çiftlik Köylerinin XIX. Yüzyıl Ortalarındaki Durumu*", CIEPO XIV. Sempozyumu, 18–22 Eylül 2000, TTK. Yayınları, Çeşme–2004, ss. 491–521.

Gürsel Seyfettin, "*1838 Osmanlı- İngiliz Ticaret Anlaşması*", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 672–687.

Holton R.J., *Kentler Kapitalizm ve Uygarlık*, Çeviren: Ruşen KELEŞ, İmge Kitabevi, Birinci Baskı, Ankara, Ekim 1999.

<http://tez2.yok.gov.tr/> erişim tarihi: 01.09.2009.

İnalçık Halil, “Cizye”, T.D.V İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 8, Y.1993.

_____, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Editörler: Çağlar Keyder Ve Faruk Tabak, Çeviren: Zeynep ALTOK, Tarih Yurt Vakfı Yayınları, II. Baskı, İstanbul, Mart 2009, ss. 15–34.

_____, “Modern Türk Tarihçiliği,” *Doğu Batı Makaleler II*, I.Baskı, Ekim 2008 Ankara, ss. 286–310.

_____, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, *Osmanlı İmparatorluğu Eren Yayınları*, İstanbul 1999, ss. 361–424.

_____, “Senedi-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayun,” *Osmanlı İmparatorluğu Eren Yayınları*, İstanbul 1999, ss. 343–360.

_____, “Tarihi İstatistikler Dizisi Başlarken”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu 1500–1927*, Cilt. II, Yayına Hazırlayan: Cem Behar, TC Başbakanlık D.İ.E, Mayıs 1996, Ankara, s.IX.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 1*, Çeviren: Halil Berktaş, Eren Yayınları, II. Baskı, İstanbul, Kasım 2004.

İrbeç Yusuf Ziya, “Osmanlı Devleti’nin Dış Dünya ile Temasları Neticesi İktisadi ve İçtimai Politikasında Oluşan Değişiklikler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* (Şubat 1989), Sayı. 58, ss. 117–135.

İnan İSLAMOĞLU Huri, “Köylüler Ticarileşme Hareketi ve Devlet Gücünün Meşrulaşması”, *Toplum Bilim Dergisi* (1998–1999), Çevirenler: Fikret Adaman ve Sefa Şimşek, Sayı. 43–44, ss. 7–31.

Kal'a Ahmet, "*Tanzimat Öncesinde ve Sonrasında İktisadi Manzara*", 150. Yılında Tanzimat, Açık Oturumlar Dizisi 7, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul 1990, ss. 47–60.

Karal Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt. I, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Kurumu Yayınları XIII dizi.

Kasaba Reşat, "19. Yüzyıl Ortalarında Batı Anadolu'da Komprador Burjuvazi Var mıydı?" *Dünya İmparatorluk ve Toplum Osmanlı Yazıları*, Çeviren: Banu Büyükkal, KitapYayınevi, İstanbul 2005, ss. 12–23.

_____, "Antlaşmalar ve Dostluklar 19. Yüzyılda İngiliz Emperyalizmi, Osmanlı İmparatorluğu ve Çin", *Dünya İmparatorluk ve Toplum Osmanlı Yazıları*, Çeviren: Banu Büyükkal, KitapYayınevi, İstanbul 2005, ss. 48–70.

_____, "Devlet Dışında Zaman ve Mekân: Uzun 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumsal değişim", *Dünya İmparatorluk ve Toplum Osmanlı Yazıları*, Çeviren: Banu Büyükkal, KitapYayınevi, İstanbul 2005, ss. 127–153.

_____, "İzmir", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, Editörler: Çağlar Keyder Vd. Çeviren: Gül Çağalı Güven, Tarih Yurt Vakfı Yayınları, Ekim 1994, İstanbul, ss. 1–22

_____, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Çeviren: Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, Birinci Baskı, Ekim 1993.

Kazgan Gülten, "*Küreselleşen Kapitalizm ve Osmanlı Ekonomisinin Yarı Sömürgeleşmesi: 18. Yüzyıl Sonundan I. Dünya Savaşına*", İktisat Dergisi, S.394, 1999, s.25–35.

Keyder Çağlar, "*Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi*", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt. 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 642–652.

_____, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, 13.Baskı, İstanbul, 2008.

Keyder Çağlar, Özveren Eyüp ve Quataert Donald, “Osmanlı İmparatorluğunda Liman Kentleri (1800–1914)“, *Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri*, Editörler: Çağlar Keyder Vd. Çeviren: Gül Çağalı Güven, Tarih Yurt Vakfı Yayınları, İstanbul, Ekim 1994, ss. 121–157.

Kıray Emine, *Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, II. Baskı, İstanbul, 1985.

Konyalı İbrahim Hakkı, *Nasrettin Hocanın Şehri Akşehir*, Numune Matbaası, İstanbul 1945.

Küçükkalay A. Mesud, Efe Ayla, “Osmanlı Zirai Sektörünün Ticarileşebilme İmkânı Üzerine Bir Deneme: 1844–1845 Alpu Köyü Örneği”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi* (Güz 2006), Sayı:20, Ankara 2009, ss. 245–269.

Küçükkalay Abdullah Mesud, *İktisadi Düşünce Tarihi*, Beta Yayınevi, İstanbul, 2008.

_____, *Osmanlı İthalatı: İzmir Gümrüğü 1838–1839*, KitapYayınevi, Mart 2007, İstanbul.

Kütükoğlu Mübahat S, “*İzmir Temettü Sayımları ve Yabancı Tebaa*”, Belleten, C.LXIII Aralık 1999, Sayı. 223, ss. 755–773.

_____, “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarında Temettü Defterleri”, Belleten (1995), Sayı. 225, Ankara, ss. 395–418.

_____, “*İzmir*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt. 23, İstanbul, 2001.

Mardin Şerif, “*Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İktisadi düşünce*”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt. 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 618–635.

Mcgowan Bruce, “Ayanlar Çağı (1699–1812)”, Çeviren: Ayşe Berktaş, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 2. cilt*, Editör: Halil İnalçık–Donald Quatert, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, ss. 761–818.

Mcneill William H., *Dünya Tarihi*, Çeviren: Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara, 2008.

Moiseyev Piotr P., “Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat Döneminde Tarımın ve Köylülüğün Durumu”, *XI. Türk Tarih Kongresi, 5–9 Eylül 1990*, T.T.K Yayınları, Cilt. III, Ankara 1994, ss. 1635–1644.

Muşmal Hüseyin, “XIX Yüzyıl Ortasında Çumra'nın Sosyo-Ekonomik Görüntüsü (10353 Numaralı Temettuat Defterine Göre)” *Selçuk Üniversitesi* (Güz 2008), *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 24, ss. 253–276.

Nadaroğlu Halil, *Kamu Maliyesi Teorisi*, Beta Yayınevi, 6. Baskı, İstanbul, 1985.

Özçelik Selahattin, Bayoğlu Ayhan, “19. Yüzyıl Ortalarında Buldan Kazasının Sosyo Ekonomik Yapısında Gözlemler”, *Buldan Sempozyumu (23–24 Kasım 2006)*, Bildiri Metinleri, Editörler: İrfan Ertuğrul, Turgut TOK, Pamukkale Üniversitesi Denizli, ss. 493–545.

Özer İlbeyi, “Temettuat Defterlerinde Somuncu Baba'nın Nesebi”, *Akademik Araştırmalar Dergisi* (Şubat -Temmuz 2000), Yıl. 2, Sayı. 4–5, ss. 593–610.

Öztürk Said, “Temettuat Tahrirleri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi* (2000), Yıl. 2, Sayı. 4–5, ss. 537–591.

_____, “Türkiye’de Temettuat çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (2003), Cilt. 1, Sayı. 1, ss. 285–304.

_____, *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, Mart 1996.

Özvar Erol, “Osmanlı Devleti'nin Bütçe Harcamaları 1509–1788, Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler, Hazırlayanlar: Mehmet GENÇ-Erol ÖZVAR, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, I.Baskı, 2006, İstanbul, ss. 197–238.

Pamuk Şevket, "Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi", *Doğu Batı Düşünce Dergisi* (Kasım Aralık Ocak 2001–2002), Yıl.4, Sayı.17 Ankara, ss. 35–42.

_____, "Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820–1913", *Tarih Yurt Vakfı Yayınları*, III. Baskı, Mart 2005, İstanbul.

_____, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt. 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 718–723.

_____, "Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri 1840–1915", *Toplum ve Bilim Dergisi* (Bahar 1982), İstanbul, Mart 1982, ss. 3–49.

_____, "Seçici Kurumsal Değişim ve Osmanlı'nın Uzun Ömürlülüğü", *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları Seçme Eserler I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, II. Baskı İstanbul, 2008, ss. 1–16.

_____, "Tağışlardan Dış Borçlanmaya: Osmanlı İmparatorluğu'nda Bütçe Açıklarının Finansmanının Değişen Biçimleri 1750–1914", Çeviren: Gökhan Aksoy, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme Seçme Eserler II*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Kasım 2008, ss. 97–116.

_____, "Osmanlı Devleti'nin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi 1600–1850", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, Hazırlayanlar: Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, I.Baskı, İstanbul, 2006, ss. 27–38.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Yurt Vakfı Yayınları, IV. Baskı, İstanbul, Eylül 2007.

_____, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*, İletişim Yayınları, 5.Baskı, İstanbul, 2009.

Parkin Michael, *Economics*, Addison-Wesley Publishing Company, April 1990, First Edition, New York.

Polanyi Karl, “*Büyük Dönüşüm Çağımızın Ekonomik ve Siyasal Kökenleri*”, Çeviren: Ayşe Buğra, İletişim yayınları, 7.Baskı, 2008, İstanbul.

Quataert Donald, “19. Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri 1812–1914”, Çeviren: Süphan Andıç, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 2.cilt*, Editör: Halil İnalçık–Donald Quatert, ss. 887–1041.

_____, “The Commercialization of Agriculture in Otoman Empire 1800–1914”, *International Journal of Turkish Studies* (1980), Vol. 1, Nu. 2, ss. 38–55.

Sahlins Marshall, *Stone Age Economics*, Chicago, Aldire-Athesto, 1992.

Sarc Ömer Celal, “Tanzimat ve Sanayimiz”, *Tanzimat*, C. I, MEB. Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 423–440.

Sayar Ahmet Güner, *Osmanlı İktisadi Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Ötüken Yayınevi, II. Baskı, İstanbul, 2000.

Schilcher Linda, “Geç Osmanlı Suriye’sinde Tahıl Ekonomisi ve Büyük Ölçekli Ticarileşebilme Sorunu”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Editörler: Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, Çeviren: Zeynep Altok, Tarih Yurt Vakfı Yayınları, II. Baskı, Mart 2009, İstanbul, ss. 186–212.

Serin Mustafa, “Osmanlı Arşivinde Bulunan Temettuat Defterleri”, *I Milli Arşiv Şurası, Tebliğler ve Tartışmalar* (20–21 Nisan 1998), T.C Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Sayı. 12, Ankara, ss. 717–736.

Seyitoğlu Halil, *İktisat Biliminin Temelleri*, Güzem Can Yayınları, İstanbul, 2006,

_____, *Ekonomik Terimler: Ansiklopedik Sözlük*, Güzem Can Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 2002.

Shaw Standford, “*Tanzimat’tan sonra Osmanlı vergi Sistemi*,” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 934–946.

Son Hyun Hwa, "A note on pro-poor growth", *Economic Letters*, 82 (2004), ss. 307–314.

Sunar İlkay, "*State and Economy In the Ottoman Empire*" The Ottoman Empire and World Economy, Edited by: Huri İslamoğlu İnan, Cambridge University Pres, Newyork 2004, ss. 63–87.

Suvla R. Şükrü, "*Tanzimat Devrinde İstikrazlar*", *Tanzimat*, Cilt. I, Milli eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, ss. 263–288.

Şener Abdüllatif, "*Osmanlı Maliye Düşüncesini Çağdaşlaşması*", *Tanzimat'ın 150. Yıl Dönümü Uluslararası Sempozyumu*, 31 Ekim–3 Kasım 1989, TTK Basımevi, Ankara, 1994, s. 215–242.

_____, "Tanzimat dönemi Osmanlı Vergi Reformları", *Sona Doğru Osmanlı*, Birleşik Kitabevi, I.baskı, Ankara 2007, ss. 111–139.

Şener Şeref, "19.Yüzyılda Osmanlı Kırsalında Ekonomik ve Sosyal Yapı", *İşletme ve Finans* (Ocak 2008), Yıl. 23, Ankara, ss. 112–141.

Faruk Tabak, "Bereketli Hilal'in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emeğin Kontrolü (Yak. 1750–1850)", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Editörler: Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, Çeviren: Zeynep Altok, Tarih Yurt Vakfı Yayınları, II. Baskı, Mart 2009, İstanbul, ss. 143–164.

Tabakoğlu Ahmet, "Osmanlı Ekonomisinde Narh Uygulamaları", *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi*, Kitabevi Yayınları, Kasım 2005, İstanbul, ss.155–162.

_____, "*İktisadi ve sosyal yönlerden Tanzimat*", *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi*, Kitabevi Yayınları, Kasım 2005, ss. 415–420.

_____, "*Osmanlı Mali Yapısının Ana Hatları*", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 125–135.

_____, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, Kasım 1985.

_____, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, 6.Baskı, İstanbul, Ekim 2003.

Tuş Muhittin, "XIX. Yüzyılın ve Anadolu'nun Ortasında Akşehir," *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (2007), Yıl. 7 Sayı. 17, ss.109–121.

Türk İsmail, "*Maliye Politikası*", Sevinç Yayınevi, Sekizinci Baskı, Kasım 1989, Ankara.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi*, Belleten (1978), Cilt.42, No.165–168, ss. 67–93.

Wallerstein İmanuel, *Modern Dünya Sistemi: Kapitalist Tarım ve 16.Yüzyılda Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri*, Çeviren: Latif BOYACI, Cilt. I, Bakış Yayınevi, I.Baskı, İstanbul, 2004, s. 359–363.

Wolf Eric R, "*Köylüler*", Çeviren: Abdülkerim Sönmez, İmge Kitabevi, Birinci Baskı, 2000.

3. Tezler

Atar Abdulkadir, *Maliye Nezareti Temettuat Defterlerine Göre Tavşanlı Nahiyesi'nin Sosyo Ekonomik Yapısı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.

Şahin Halil, "*Eskişehir Kırsalında Ekonomik ve Sosyal Yapı: 1844–45*", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2009.

EKLER

Ek 1: İç Bölge Köyleri Sayım Bilgileri (Örneklem I) ¹

Hane No	Mesleği	Vergiyi Mahsusata	Öşür Vergisi ²	Ağnam Vergisi	TOPLAM VERGİ	Ekili Arazi	Nadas Arazi	Diğer Arazi ³	TOPLAM ARAZI	Büyükbaş Hayvan ⁴	Küçükbaş Hayvan ⁵	Toplam Gelir	Kull. Gelir
(1) KONYA VİLAYETİ AKŞEHİR KAZASI İLYASLAR KARYESİ (BOA. M. TMT. VRD. 9592)													
1	Çiftçi	74	64	1	139	20	25	1	46	6	20	721	582
2	Kiremitçi											600	600
3	Çiftçi	136	67	1	204	25	25	1	51	5	9	861	657
4	Çiftçi	236	83	1	320	25	25	1	51	10	10	1.185	865
5	Kaçkın												0
6	Çiftçi	288	82	2	372	30	35	1	66	5	20	1.038	666
7	Çiftçi	166	106	2	274	25	20	1	46	7	20	1.398	1124
8	Çiftçi	191	50		241	20		1	21	6	8	973	732
9	Çiftçi	196	54		250	20	25	1	46	5	6	926	676
10	Çiftçi	191	47		238	20	25	1	46	4	10	831	593
11	Çiftçi	191	23		214	15	18	1	34	4		767	553
12	Çiftçi	196	85	1	282	25	20	1	46	4	10	1.009	727
13	Çiftçi	186	37		223	10	12	1	23	3		670	447
14	Çiftçi	196	42	1	239	10	15		25	4	10	750	511
15	Çiftçi	156	48		204	10	15	1	26	4	2	533	329
16	Çiftçi	156	21		177	6	12		18	5		515	338
17	Çiftçi	156	48	1	205	16		1	17	5	10	507	302
18	Çiftçi	156	56		212	10	12	1	23	4	5	608	396
19	Çiftçi	206	27	1	234	10	12		22	3	12	731	497
20	Çiftçi	156	17		173	8			8	4		600	427
21	Çiftçi												0
22	Çiftçi	94	39		133	8	10		18	3		591	458
23	-	90			90					1		400	310
24	Çiftçi	131	20		151	6	2	2	10	3		501	350
25	Çiftçi	186	13		199	8	6	1	15	4	10	602	403
26	Çoban	46			46							250	204
27	Çiftçi	116	29		145	6	9	1	16	3		596	451
28	Çiftçi	136	14		150	5	6		11	3		495	345
29	Çiftçi	96	34		130	8	12		20	3		540	410
30	Kaçkın												0
31	Çiftçi	96	29		125	8	10	1	19	3		526	401
32	-	66			66							200	134
33	Çiftçi	94	31		125	10	12		22	4		546	421
34	Çiftçi	94	8		102	5	6		11	2		412	310
35	Çiftçi	94	16		110	5	6	2	13	2		382	272
36	Çiftçi	94	23		117	5	6		11	3		333	216
37	Kaçkın												0
38	Çiftçi	94	23		117	5	6		11	3		383	266
39	Çiftçi	156	15		171	8	10		18	3		650	479
40	-	24			24				0	2		400	376
TOPLAM		4.940	1.251	11	6.202	392	397	21	810	130	162	23.030	16.828
(2) KONYA VİLAYETİ AKŞEHİR KAZASI ELFIRAS (İLİCAK) KARYESİ (BOA. M. TMT. VRD. 9589)													
1	İmam	23			23	6	10	3	19		12	595	572
2	Çiftçi	61	1		62	15	25	2	42	7	17	942	880
3	Çiftçi	198	36		234	15	25	1	41	5	4	953	719
4	Çiftçi	198	71	1	270	10	15	1	26	4	20	969	699
5	Çiftçi	198	68	2	268	15	22	3	40	5	14	997	729
6	Çiftçi	198	111	1	310	25	30	2	57	3	9	1.133	823
7	Çiftçi	158	75	2	235	15	20		35	11	27	856	621
8	Çiftçi	138	69		207	15	20	1	36	5		727	520
9	Çiftçi	158	67		225	10	20	1	31	2	3	602	377
10	Çiftçi	158	89		247	13	20	2	35	3	3	910	663
11	Çiftçi	158	50	1	209	15	20	1	36	3	8	913	704
12	Çiftçi	118	55		173	15	20	3	38	1		754	581
13	Çiftçi	136	78		214	15	20	2	37	2	2	973	759
14	Çiftçi	131	68		199	15	22	1	38	1	2	865	666
15	Helvacı	58			58					1		350	292
16	Çiftçi	198	56		254	15	22	1	38	2	2	935	681
17	Çiftçi	170	62		232	15	18	1	34	2	3	805	573
18	Çiftçi	108	44		152	12	18	2	32	1	2	576	424
19	Hizmetkar	98			98					2		280	182
20	Çiftçi	128	36		164	10	14		24	2	1	591	427
21	Çiftçi	128	48		176	12	16	3	31	1		631	455
22	Çiftçi	248	92	1	341	20	26	1	47	5	16	1.166	825
23	Çiftçi	248	126	1	375	22		2	24	5	14	1.365	990
24	Kiremitçi	98			98					1		380	282
25	-	38			38							300	262
26	Çiftçi	198	52	1	251	10	14	1	25	2	23	818	567
27	Çiftçi	118	68		186	8	12		21	2	1	793	607
28	Çiftçi	118	58		176	8	13	1	22	1		683	507
29	Çiftçi	118	61		179	8	12	1	21	3	2	756	577
30	Çiftçi	106	62		168	10	14	1	25	2	3	777	609
31	Çiftçi	138	65		203	10	13	1	24	2	3	802	599

TOPLAM	4.263	1.751	11	6.025	359	481	39	879	86	191	24.197	18.172
(3) KONYA VİLAYETİ AKŞEHİR KAZASI SİLİND (UNCULAR) KARYESİ (BOA. M. TMT. VRD. 9597)												
1	Imam		57	57	10	12	2	24	6	9	622	565
2	Çiftçi		132	133	20	35	3	58	8	23	1.819	1.686
3	Çiftçi	270	115	385	25	25	2	52	6	6	1.260	875
4	Çiftçi	280	61	341	25	30	2	57	2	11	968	627
5	Çiftçi	240	67	308	15	18	2	35	3	8	1.024	716
6	Çiftçi	81	42	123	10	13	3	26	2	2	677	554
7	Çiftçi	200	36	236	12	16		28	2	3	657	421
8	Çiftçi	240	69	309	15	19	3	37	2	11	752	443
9	Çiftçi	140	53	193	10	15	4	29	5		571	378
10	Çiftçi	200	41	241	12	16	2	30	1	3	718	477
11	Kaçkın											0
12	Çiftçi	100	27	127	8	12	2	22	2	1	507	380
13	Kaçkın											0
14	Çiftçi	200	23	223	10	14	2	26	2	2	633	410
15	Çiftçi	280	73	353	25	21	1	26	4	4	1.102	749
16	Çiftçi	140	49	189	15	18	4	37	2	2	721	532
17	Çiftçi	140	49	189	12	16	4	32	5		721	532
18	Çiftçi	140	42	182	12	16	4	32	2	3	671	489
19	Çiftçi	200	38	238	12	16	4	32	3	2	818	580
20	Çiftçi	215	48	263	15	18	2	35	4		761	498
21	-										300	300
22	-										150	150
TOPLAM	3.066	1.022	2	4.090	263	309	46	618	61	90	15.452	11.362
(4) KONYA VİLAYETİ AKŞEHİR KAZASI DİPI KARYESİ (BOA. M. TMT. VRD. 9587)												
1	Imam							5		3	240	240
2	Çiftçi	340	192	535	20	27	2	49	9	41	3.300	2.765
3	Çiftçi	150	116	267	20	20		40	8	8	1.236	969
4	Çiftçi	340	120	463	2	2	1	5	10	26	1.512	1.049
5	Çiftçi	200	45	246	20	2	1	42	4	12	568	300
6	Çiftçi	200	130	332	20	20	2	42	2	17	1.394	1.062
7	Çiftçi	340	261	607	20	20	3	43	11	75	3.048	2.441
8	Çiftçi	200	105	306	20	20	2	42	4	12	1.167	861
9	Çiftçi	340	236	579	20	30	2	52	6	27	2.682	2.103
10	Yetim											0
11	Çoban	60		60							400	340
12	Çiftçi	100	40	140	15	15		30	4		440	300
13	İrgat	60		60							380	320
14	Çiftçi	250	141	391	20	20	4	44	5	2	1.500	1.109
15	Çiftçi	60	12	72	10	10		20	1	4	143	71
16	Hizmetkâr	27		27		26		26			150	123
17	İrgat	60		60							300	240
18	Çiftçi	191	99	291	20	21	2	43	1	10	1.050	759
19	Çoban	60		60						22	204	144
20	Çiftçi	80	31	111	10	10		20	2	2	325	214
21	Hizmetkâr										150	150
TOPLAM	3.058	1.528	21	4.607	217	262	19	498	73	261	20.167	15.560
(5) KONYA VİLAYETİ AKŞEHİR KAZASI BOZLOĞAN KARYESİ (BOA. M. TMT. VRD. 9600)												
1	Imam					5	5	10	4		290	290
2	Çiftçi	150	70	220	10	5	5	15	7	8	732	512
3	Çiftçi	50	99	149	30	30	1	61	8		1.107	958
4	Çiftçi	253	104	357	15	16	3	34	4		1.280	923
5	Çiftçi	256	122	378	21	30	4	55	6	11	1.878	1.500
6	Çiftçi	203	190	393	30	31	3	64	5		1.980	1.587
7	Çiftçi	208	149	357	20	15	3	38	5		1.525	1.168
8	Çiftçi	228	128	356	15	10	3	28	5		1.315	959
9	Çiftçi	187	94	281	14	11	4	29	5		922	641
10	Çiftçi	187	123	310	19	21	2	42	6		1.325	1.015
11	Çiftçi	187	85	272	16	12	1	29	7		912	640
12	Helvacı	97		97		8	1	9	1		330	233
13	Çiftçi	187	124	311	20	22	3	45	5	3	1.325	1.014
14	Çiftçi	147	96	243	15	7	2	24	4		1.069	826
15	Çiftçi	97	59	156	10	3	1	14	6		592	436
16	Çiftçi	143	91	234	19	20	2	41	3		912	678
17	Çiftçi	187	100	287	12	10	3	25	6		1.005	718
18	Çiftçi	92	61	153	8	12	1	21	5		612	459
19	-				6	5		11	3		108	108
20	Çiftçi	252	128	380	18	15	3	36	4		1.315	935
TOPLAM	3.111	1.823		4.934	303	288	40	631	99	22	20.534	15.600
(6) KONYA VİLAYETİ AKŞEHİR KAZASI ÇAKILLAR KARYESİ (BOA. M. TMT. VRD. 9586)												
1	Çiftçi		25	25	6	5	2	13	3		890	865
2	Çiftçi		66	66	10	11	2	23	6		1.062	996
3	Çiftçi		203	203	49	5	3	57	17		2.587	2384
4	Çiftçi	85	41	126	10	10	2	22	4		667	541
5	Çiftçi	143	31	174	10	10	2	22	5		897	723
6	Çiftçi	116	31	147	10	10	2	22	6		847	700
7	Çiftçi	164	59	223	12	10	1	23	4		796	573
8	Çiftçi	304	99	403	30	20	3	53	8		1.300	897
9	Çiftçi	174	87	261	20	20	2	42	6		905	644
10	Çiftçi	223	74	297	20	20	2	42	9		1.205	908
11	Çiftçi	140	56	196	15	15	1	31	6		672	476
12	Çiftçi	144	34	178	10	12	1	23	6		587	409
13	İrgat				10	10		10			300	300
14	Çiftçi	184	70	254	20	18	2	40	7		742	488

15	Çiftçi	174	49		223	25	22	1	48	9		766	543
16	Çiftçi	190	71		261	20	15	1	36	6		793	532
17	Çiftçi	144	47		191	15	12	5	32	6		550	359
18	Çiftçi	132	44		176	10	8	2	20	6		440	264
19	Çiftçi	164	68		232	15	12	2	29	5		731	499
20	Çiftçi	164	70		234	15	12	3	30	5		700	466
21	İrgat	101			101		5		5	1		370	269
22	Çiftçi	106	63		169	16			16	5		662	493
23	Çiftçi	174	90		264	15	10	1	26	6		976	712
24	Çiftçi	132	65		197	10	7	1	18	5		687	490
25	Çiftçi	106	47		153	8	5	1	14	4		500	347
26	Çiftçi	84	32		116	5	5	1	11	3		422	306
27	Çiftçi	132	71		203	10	10	1	21	5		747	544
28	Çiftçi	180	80		260	15	20	2	37	5		910	650
29	Çiftçi	184	80		264	15	10	2	27	7		760	496
30	Çoban	69	10		79		5	1	6			340	261
31	Çiftçi	164	59		223	15	18	3	36	6		632	409
32	Çiftçi	94	46		140	10	8	3	21	3		497	357
33	Çiftçi	200	73		273	20	18	1	39	4		770	497
34	Çiftçi	200	85		285	15	15	1	31	5		885	600
35	Çiftçi	130	31		161	8	5	2	15	2		415	254
36	Çiftçi	144	63		207	15	10	2	27	5		635	428
37	Çiftçi	110	50		160	6	5	1	12	4		502	342
38	Çiftçi	130	57		187	12	10	2	24	5		602	415
39	Çiftçi	150	39		189	8	10		18	3		620	431
40	Çiftçi	150	57		207	13	13	2	28	3		572	365
41	Çiftçi	150	47		197	13	10	1	24	3		620	423
42	Çiftçi	150	49		199	10	8	1	19	3		630	431
43	İrgat						5		5	2		210	210
44	İrgat	100			100		5	1	6	1		300	200
45	Çiftçi	200	67		267	16	13	1	30	3		697	430
46	Çiftçi	200	68		268	25	18	2	45	5		760	492
47	Çiftçi	130	29		159	7	8	1	16	4		550	391
48	Çiftçi	139	48		187	8	10	3	21	3		487	300
49	Çiftçi	120	34		154	8	7	3	18	3		340	186
50	Kaçkın												0
51	Çiftçi	120	38		158	6	8	1	15	4		567	409
52	Çiftçi	145	49		194	9	10	3	22	4		742	548
53	Çiftçi	135	56		191	11	10	2	23	3		540	349
54	Çiftçi	164	69		233	12	8	3	23	5		724	491
55	Çiftçi	130	33		163	8	7	2	17	4		511	348
56	Çiftçi	134	50		184	10	10	1	21	4		550	366
57	Çiftçi	106	35		141	5	5	5	15	4		531	390
58	Çiftçi	106	24		130	4	10	1	15	2		445	315
59	Çiftçi	134	29		163	7	10	1	18	3		516	353
60	Çiftçi	134	56		190	10	10	3	23	4		597	407
61	Çoban	30	130		160		8	1	9	2		370	210
62	İrgat								0			150	150
63	Kaçkın						4	4	8				0
64	Çiftçi	90	28		118	5	7		12	5		481	363
TOPLAM		8.002	3.262		11.264	712	637	106	1.455	276		41.259	29.995
(7) KONYA VİLAYETİ AKŞEHİR KAZASI REİS KARYESİ (BOA. M. TMT. VRD. 9591)													
1	Çiftçi		102	2	104	25	25	2	52	5	24	1.125	1.021
2	Çiftçi		59		59	15	20	2	37	5	10	650	591
3	Çiftçi		45		45	15	20		35	2		450	405
4	Çiftçi	64	54		118	10	15	1	26	3		547	429
5	Çiftçi	267	106		373	25	25	2	52	4	11	1.082	709
6	Çiftçi	37	70	2	109	20	25	2	47	6	31	823	714
7	Çiftçi	64	48		112	15	18	1	34	4	1	520	408
8	Çiftçi	218	114	2	334	30	32	2	64	6	30	1.318	984
9	Çiftçi	176	128	1	305	25	30	3	58	5	16	1.384	1.079
10	Çiftçi	90	42		132	12	15	1	28	3	10	455	323
11	Çiftçi	212	112	1	325	20	25	3	48	5	22	1.298	971
12	Çiftçi	212	89	1	302	25	30	2	57	4	20	951	649
13	Çiftçi	172	69	1	242	20	25	1	46	6	20	781	539
14	Çiftçi	213	131	2	346	20	25	3	48	6	32	1.456	1.110
15	Çiftçi	172	83		255	20	25	2	47	4	10	860	605
16	Çiftçi	282	104	1	387	20	25	2	47	8	20	1.216	829
17	Çiftçi	90	42	1	133	12	16	1	29	4	16	584	451
18	Çiftçi	90	51		141	15	16	1	32	2		510	369
19	Çiftçi	212	101		313	30	35	2	67	7	10	1.100	787
20	Çiftçi	212	136	1	349	30	35	3	68	9	21	1.451	1.102
21	Çiftçi	172	112	2	286	20	26	3	49	5	31	1.234	948
22	Çiftçi	212	73		285	20	25	1	46	5	10	810	525
23	Çiftçi	130	65		195	12	15	2	29	4	10	717	522
24	Çiftçi	172	87	1	260	20	25	1	46	4	10	949	689
25	Çiftçi	282	177	3	462	35	40	3	78	9	41	1.872	1.510
26	Çiftçi	212	91	1	304	25	30	2	57	8	13	1.001	697
27	Çiftçi	172	83		255	18	21	2	41	7		865	610
28	Çiftçi	130	50		180	12	16	1	29	4	10	560	380
29	Çiftçi	212	119		331	15	30	3	48	4	13	1.200	949
30	Çiftçi	212	83		295	26	30	2	58	8	8	885	590
31	Çiftçi	135	87	1	223	18	22	2	42	4	12	939	716
32	Çiftçi	172	68		240	12	26	1	39	4		790	550
33	Çiftçi	212	107	1	320	30	35	2	67	5	20	1.156	836

34	Çiftçi	95	48		143	10	15	1	26	3		385	242	
35	Çiftçi	172	68		240	12	16	1	29	6	10	740	500	
36	Çiftçi	135	48		183	14	18	1	33	5		517	334	
37	Çiftçi	95	29		124	10	14	1	25	5		425	301	
38	Çiftçi	135	99		234	18	22	2	42	6		975	741	
39	Çiftçi	95	57		152	12	16	1	29	4		600	448	
40	Çiftçi	165	122	2	289	25	30	3	58	4	27	1.328	1.039	
41	Çiftçi	165	83		248	22	28	2	52	6	10	925	677	
42	Çiftçi	130	77	1	208	25	28	2	55	3	23	1.126	918	
43	Çiftçi	135	97		232	16	22	2	40	4	10	1.030	798	
44	Çiftçi	95	23		118	8	12	1	21	4		265	147	
45	Çiftçi	160	85		245	20	22	1	43		10	885	640	
46	İrgat	20			20							250	230	
47	Çiftçi	120	77		197	10	12	2	24	4	8	824	627	
48	Çiftçi	172	94	2	268	23	26	2	51	3	20	994	726	
49	Çiftçi	130	41		171	12	14	1	27	3	10	438	267	
50	Çiftçi	90	40	1	131	10	12	3	25	4	15	463	332	
51	Çiftçi	172	110		282	25	30	2	57	4	10	1.160	878	
52	İrgat	40			40							250	210	
53	Çiftçi	100	29		129	8	12		20	4		325	196	
54	İrgat	60			60							250	190	
55	Çoban	60			60							250	190	
56	-									2		30	30	
57	Çiftçi	90	50		140	12	14	1	27	4		530	390	
58	Çiftçi	130	57		187	15	16	1	32	5		600	413	
59	Kiremitçi											350	350	
60	-											150	150	
61	Çiftçi	90	34		124	8	10		18	4		370	246	
62	Kaçkın												0	
TOPLAM		8.059	4.256	30	12.345	982	1.212	91	2.285	254	635	48.152	35.807	
(8) KONYA VİLAYETİ AKŞEHİR KAZASI GÜRNES (ALTINTAŞ) KARYESİ (BOA. M. TMT. VRD. 9552)														
1	Çiftçi		18		18	10	32		42	2	4	534	516	
2	Çiftçi		37		37	15	135		150	3	6	401	364	
3	Çiftçi	282	69	6	357	19	46		65	6	17	2.350	1.993	
4	Çiftçi	80	48		128	14	22		36	3		787	659	
5	Çiftçi	282	135	3	420	32	38		70	9	36	1.965	1.545	
6	Çiftçi	282	135	2	419	30	40		70	7	24	1.418	999	
7	Çiftçi	220	88	1	309	26	42		68	4	14	949	640	
8	Çiftçi	190	74	1	265	15	32		47	5	12	853	588	
9	Çiftçi	120	23		143	10	16		26	1		532	389	
10	Çiftçi	282	127	2	411	26	35		61	8	19	1.413	1002	
11	Çiftçi	262	118	2	402	31	36		67	6	18	1.281	879	
12	Çiftçi	130	95		225	15	20		35	4		952	727	
13	Çiftçi	120	88		208	17	22		39	3	8	913	705	
14	Çiftçi	282	130	1	413	31	35		66	7	12	1.212	799	
15	Çiftçi	190	65		255	11	35		46	4		956	701	
16	Çiftçi	130	70	1	201	17	35		52	3	2	705	504	
17	Çiftçi	120	43		163	10	21		31	3	6	619	456	
18	Çiftçi	292	141	4	437	27	35		62	8	12	1.525	1.088	
19	Çiftçi	220	88	2	310	31	37		68	5	19	1.055	745	
20	Çiftçi	156	88		244	21	25		46	3		887	643	
21	Çiftçi	145	57		202	13	18		31	3	4	839	637	
22	Çiftçi	262	98	1	381	26	33		59	5	13	1.083	702	
23	Çiftçi	145	56		201	11			11	3		777	576	
24	Çiftçi	120	106		226	12	15		27	3		566	340	
25	Hizmetkâr	60			60		10		10			200	140	
26	Çiftçi	130	28		158	15	30		45	3	6	609	451	
27	Hizmetkâr	220	38	1	259	16	30		46	7	15	983	724	
28	Hizmetkâr					1	10		11			50	50	
29	Çiftçi	140	87		227	16	30		46	3		832	605	
30	Çiftçi	120	52		172	11	20		31	3		557	385	
31	Çiftçi	220	117		337	19	30		49	4	6	1.126	789	
32	Çiftçi	130	70		200	14	25		39	4	3	744	544	
33	Kaçkın												0	
34	İrgat	40	5		45		10		10			250	205	
35	Çiftçi	140	51	5	196	12	20		32	3	3	577	381	
36	İrgat	80	15		95	5	10		15			355	260	
37	Çiftçi	156	65		221	16	21		37	8	2	724	503	
38	-						10		10			200	200	
39	Çiftçi	110	43		153	15	15		30	4		636	483	
40	Çiftçi	130	77	5	212	19	25		44	4	5	840	628	
41	Çiftçi	60	32		92	10	18		28	3		320	228	
42	Çiftçi	130	63		193	14	17		31	3	5	653	460	
43	Çiftçi	190	68		258	16	22		38	3	5	666	408	
44	Çiftçi	220	88	1	309	16	25		41	4	10	979	670	
45	Çiftçi	80	38		118	13	15		28	2		587	469	
46	Hizmetkâr	60	12		72	6	10		16			222	163	
47	Çiftçi	60	23		83	12	16		28	2		525	442	
48	Çiftçi	156	75		231	19	25		44	5	7	372	141	
49	Çiftçi	140	81	1	222	14	19		33	3	6	764	542	
50	Çiftçi	190	60	1	251	20	30		50	5	6	622	371	
51	Çiftçi	130	33		163	15	20		35	5		466	303	
52	Çiftçi	110	38		148	10	12		22	3	5	466	318	
53	Çiftçi	110	56		166	13	22		35	3		561	395	
54	Çiftçi	120	37		157	10	12		22	4	3	1.286	1.129	

55	Çiftçi	220	56		276	19	30		49	6	2	785	509
56	Çiftçi	140	74		214	17	20		37	4	2	557	343
57	Çiftçi	40	18		58	11	10		21	1		385	327
58	Çiftçi	140	23		163	10			10	2		562	399
59	Çiftçi	220	82	1	303	23	26		49	5	10	803	500
60	Kıracı						1		1	1	2	592	592
61	Çiftçi	80	23		103	5	10		15	5		535	432
62	Çiftçi	80	29		109	8	10		18	4		495	386
63	Çiftçi	130	47		177	8	10		18	3		480	303
64	Hizmetkâr	60	5		65	1	10		11			200	135
65	Çiftçi	220	68	1	289	18	25		43	4	16	1.027	738
66	Çiftçi	170	53		223	16	20		36	4	18	787	564
67	Çiftçi	120	51	1	172	15	18		33	5	3	547	375
68	Hizmetkâr	60	5		65		22		22			250	185
69	Çiftçi	60	15		75	5	10		15	2		403	328
70	Çiftçi	282	82	4	368	26	38		64	7	20	882	514
71	Çiftçi	110	56		166	14	15		29	3		561	395
72	Hizmetkâr	70	5		75	8			8			200	125
73	Çiftçi	120	53		173	6	15		21	7	2	554	381
74	Çiftçi	150	38		188	10	15		25	2	7	619	431
75													0
76	Hizmetkâr	65			65	15			15			250	185
77	Hizmetkâr	60			60							250	190
78	Hizmetkâr	65			65					4		250	185
79	Çiftçi	135	37		172	11	15		26	2		620	448
80	Çiftçi	130	27		157	15	15		30		4	578	421
81	İrgat	44			44	15			15			250	206
82	İrgat	60			60		12		12	2		250	190
83	Çiftçi	120	38		158	11	12		23		1	616	458
84	Hizmetkâr	60	5		65		4		4			300	235
TOPLAM		10.995	4.239	47	15.281	1.104	1.727		2.831	269	400	56.345	41.064
(9) KONYA VILAYETİ AKŞEHİR KAZASI KOÇAŞ KARYESİ (BOA. M. TMT. VRD. 9593)													
1	Çiftçi		121	6	127	21	25		46	4	30	1.354	1.227
2	Çiftçi		81	5	86	26	30		56	10	33	1.412	1.326
3	Çiftçi	306	123	1	430	26	20		46	14	20	1.346	916
4	Çiftçi	266	63	1	330	25	20		45	3	21	686	356
5	Çiftçi	306	76	3	385	26	30		56	5	40	937	552
6	Çiftçi	309	90	4	403	21	25		46	7	50	1.100	697
7	Çiftçi	306	190	5	501	31	35		66	9	60	1.320	819
8	Çiftçi	266	119		385	31	35		66	4	40	1.305	920
9	Çiftçi	266	100	1	367	31	35		66	8	10	1.074	707
10	Çiftçi	226	29	1	256	25	20		45	5	20	876	620
11	Çiftçi	366	116		482	26	20		46	7		1.285	803
12	Çiftçi	266	78	2	346	21	25		46	5	25	905	559
13	Çiftçi	166	90		256	21	30		51	4	6	988	732
14	İrgat	106	37		143	10	10		20	1	10	550	407
15	Çiftçi	166	100	1	267	26	35		61	5	10	1.088	821
16	Çiftçi	106	60		166	16	20		36	5	10	658	492
17	Çiftçi	146	43		189	10	15		25	8	3	559	370
18	İrgat	146	18		164	10	15		25	4	10	488	324
19	Çiftçi	166	47	1	214	15	20		35	5	15	522	308
20	Çiftçi	166	71	1	238	21	25		46	4	10	771	533
21	Çiftçi	106	52		158	10	15		25	4	15	580	422
22	Çiftçi	186	65	1	252	11	20		31	3	15	692	440
23	Çiftçi	166	22		188	10	20		30	4	10	504	316
24	Çiftçi	186	78		264	21	25		46	4		675	411
25	Çiftçi	146	45		191	15	25		40	3	8	502	311
26	Çiftçi	106	12		118	10	15		25	5		305	187
27	Çoban	106	18		124	10	15		25	4		365	241
28	Çiftçi	186	20		206	31	35		66	4	6	1.288	1.082
29	Çiftçi	186	95	1	282	21	25		46	5	15	1.052	770
30	Çiftçi	266	109		375	21	20		41	4		1.150	775
31	Çiftçi	189	93		282	21	25		46	4	8	979	697
32	Çiftçi	266	78	2	346	21	25		46	6	30	919	573
33	Çiftçi	172	96	2	270	21	25		46	3	25	1.030	760
34	Çiftçi	126	30	2	158	15	20		35	5	30	414	256
35	Çiftçi	186	95		281	21	25		46	4		980	699
36	Çiftçi	186	134	1	321	31	35		66	4	20	1.316	995
37	Çiftçi	166	70	1	237	11	15		26	5	15	777	540
38	Çiftçi	166	96		262	21	25		46	4		995	733
39	Çiftçi	109	71		180	16	20		36	3		745	565
40	Çiftçi	146	56		202	15	20		35	3		560	358
41	Çoban	106	43		149	15	20		35	4		615	466
42	Çiftçi	149	87		236	20	25		45	4	10	928	692
43	Çiftçi	186	92	2	280	30	35		65	3	25	990	710
44	Çiftçi	106	43		149	15	20		35	4		615	466
45	Çiftçi	106	37		143	10	15		25	3		370	227
46	Çiftçi	83	31		114	10	15		25	3		310	196
47	İrgat											300	300
48	Yetim												0
49	Hizmetkâr											200	200
TOPLAM		8.139	3.320	44	11.503	892	1.070		1.962	219	655	39.380	27.877

(10) KONYA VİLAYETİ AKŞEHİR KAZASI ATSIZ KARYESİ (BOA. M. TMT. VRD. 9588)													
1	Çiftçi		89		89	15	35		50	9	11	1.000	911
2	Çiftçi	76	139	9	224	35	40		75	14	76	2.262	2.038
3	Çiftçi	196	79	3	278	15	15		30	10	39	993	715
4	Çiftçi	258	115	9	382	35	55		90	13	93	2.055	1.673
5	Çiftçi	258	164	5	427	25	30		55	12	35	1.893	1.466
6	Çiftçi	258	222	6	486	25	30		55	7	15	2.475	1.989
7	Çiftçi		25		25	5	10		15	6		280	255
8	Çiftçi	198	138		336	20	35		55	7		1.386	1.050
9	Çiftçi	258	248	3	509	20	30		50	11	20	2.698	2.189
10	Çiftçi	208	69		277	10	20		30	6		728	451
11	Çiftçi	108	54		162	10	25		35	5		577	415
12	Çiftçi	108	80		188	10	11		21	5		838	650
13	Çiftçi	150	83		233	11	15		26	5		865	632
14	Çiftçi	138	73		211	15	25		40	5		762	551
15	Çiftçi	196	120		316	15	18		33	5	9	1.255	939
16	Çiftçi	118	111	1	230	15	20		35	6	18	1.197	967
17	Çiftçi	118	82		200	14	15		29	5	10	881	681
18	Çiftçi	158	193	1	352	20	25		45	11	19	2.053	1.701
19	Çiftçi	108	63		171	10	15		25	3		633	462
20	Çiftçi	118	118		236	11	13		24	5	8	1.139	903
21	Helvacı	58			58							450	392
22	Çiftçi	118	65		183	8	10		18	5		682	499
23	Çiftçi	188	245		433	18	25		43	7	6	2.485	2.052
24	Çiftçi	188	118		306	12	13		25	6	6	1.226	920
25	Çoban	108			108	8	15		23	1		237	129
26	Çiftçi	188	115	2	305	13	12		25	7	24	1.280	975
27	Çiftçi	258	254	2	514	18	32		50	8	25	2.539	2.025
28	Çiftçi	137	97	1	235	13	25		38	5	11	1.065	830
29	Çiftçi	118	163		281	15	22		37	5	5	1.685	1.404
30	Çiftçi	138	170		308	15	30		45	7		1.737	1.429
31	Çiftçi	188	131	2	321	20	30		50	8	23	1.545	1.224
32	Çiftçi	258	237		495	18	20		38	9		2.462	1.967
33	Çiftçi	108	89		197	12	9		21	5	5	684	487
34	Çiftçi	138	76		214	10	8		18	7	7	873	659
35	Çiftçi	108	53		161	8	12		20	5		530	369
36	Çiftçi	108	115		223	8	3		11	4		607	384
37	Çiftçi	118	149		267	15	16		31	6		1.527	1.260
38	İrgat	61			61							200	139
39	İrgat	48			48							200	152
40	Çiftçi	58	68		126	12	8		20	3		710	584
41	Çiftçi	108	37		145	4	1		5	4		377	232
TOPLAM		5.830	4.447	44	10.321	563	773		1.336	252	465	49.071	38.750
GENEL TOPLAM		59.463	26.899	210	86.572	5.787	7.156	362	13.305	1.721	2.881	337.587	251.015

Kaynak: BOA. M. TMT. VRD., 9592, 9589, 9597, 9587, 9600, 9586, 9591, 9582, 9593, 9588, 11561, 11499, 9453, 9151, 16095, 11551, 11556, 2346, 17556, 11624

- 1)Her türlü vergi değeri kuruş olarak; topraklar dönüm üzerinden; büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar ise baş olarak hesaplanmıştır.
- 2)Öşür vergisi içinde bazı köylerde öşür vergisine ek olarak bahçe resmi ve kovan resmi ismi altında da vergiler tahsil edilmiştir. Bu vergiler öşür vergisinin genel toplamına dâhil edilerek hesaplanmıştır.
- 3)Söz konusu Akşehir Kazası'nı bağlı 10 köyün bazılarında ekili (mezru') ve ekili olmayan (gayri mezru') arazilere ek olarak kimi köylülerde afyon tarlası ve bahçe olarak toprak kaydı da bulunmaktadır. Diğer arazi kısmında bunlar toplu halde belirtilmiştir.
- 4)Büyükbaş hayvanlar içerisinde inek, manda, öküz, kısrak, at, beygir, katır, eşek gibi tüm hayvanlar ve aynı zamanda sağman olanlar ve olmayanlar ile yavrulama kabiliyetine sahip olanlar ve olmayanlar da dâhil edilmiştir.
- 5) Küçükbaş hayvanlar içine koyun, keçi, oğlak ve benzeri hayvanlar ile bunların bazı özellikleri ile kayıt altına alınanlarının hepsi hesaplamaya dâhil edilmiştir.

EK 2: Ticari Bölge Köyleri Sayım Bilgileri (Örneklem II) ¹

Hane No	Mesleği	Vergiye Mahsusa	Öşür Vergisi ²	Ağnam Vergisi	TOPLAM VERGİ	Ekili Arazi	Nadas Arazi	Diğer Arazi	TOPLAM ARAZI	Büyükbaş Hayvan ³	Küçükbaş Hayvan ⁴	Toplam Gelir	Kull. Gelir
(1) SELANİK KAZASI GELMERİYE NAHİYESİ BOZALAN KÖYÜ (BOA. M. TMT. VRD. 11561)													
1	Çiftçi		65	3	68	12	8		20	15	25	795	727
2	Çiftçi	60	46		106	8	12	2	22	4	12	486	380
3	Çiftçi	60	106	2	168	7	13	4	24	12	17	1.197	1.029
4	Çiftçi	110	50	4	164	8	7	10	25	7	39	622	458
5	Çiftçi	80	48	2	130	12	8	1	21	5	32	560	430
6	Çiftçi	64	68	1	133	13	8	1	22	3	17	689	556
7	Çiftçi	100	70	3	173	10			10	5	45	718	545
8	Çiftçi	130	102	5	237	16	10	3	29	12	74	1.167	930
9	Çiftçi	70	97	1	168	15	7	3	25	4	21	954	786
10	Çiftçi	62	58	2	122	10	5	3	18	5	24	639	517
11	Çiftçi	80	57	4	141	12	8		20	10	60	616	475
12	Çiftçi	50			50			8	8	2		400	350
13	Çiftçi	53		1	54			6	6	2	28	864	810
14	Çiftçi	30	39		69	8	5		13	5		351	282
15	Çiftçi	50			50		7	8	29	2	13	482	432
16	Çiftçi	50	6	1	57			15	15		14	357	300
17	Çiftçi	100	4	2	106			16	16	1	37	556	450
18	Çiftçi	40	58	1	99	15	10	2	27	7	15	619	520
19	Çiftçi	50	38	2	90	12	8		20	7	21	397	307
20	Çiftçi	90	39	3	132	15	10	2	27	12	20	454	322
21	Çiftçi	60	39	3	102	12	13		25	4	38	447	345
22	Çiftçi	50	29	2	81	8	7		15	3	23	328	247
23	Çiftçi	120	62	3	185	15	10	2	27	3	43	684	499
24	Çiftçi	80	59	2	141	8	10	2	20	8	28	644	503
25	Çiftçi	180	61	5	246	8	7		15	3	90	708	462
26	Çiftçi	70	51	2	123	12	15	1	28	3	27	528	405
27	Çiftçi	30	22		52	8			8	5		313	261
28	Çiftçi	50	39	1	90	8		1	9	2	17	403	313
29	Çiftçi	50	50		100		6	2	18			482	387
30	Çiftçi	80	55	5	140	12	13	3	28	9	51	704	564
31	Çiftçi	70	78	1	149	10	6	3	19	5	26	819	670
32	Çiftçi	130	85	3	218	15	10	3	28	9	42	913	695
33	Çiftçi	60	57		117	10	10	4	24	4	8	653	536
34	Çiftçi	70	3	3	76		3	12	15		56	381	305
35	Çiftçi	50	43		93	8	8	1	17	5		433	340
36	Çiftçi	80	43	3	126	8	10	2	20	8	28	644	518
37	Çiftçi	180	9	5	194	8	7		15	3	66	708	514
38	Çiftçi	60	61		121	12	8		20	6		528	407
39	Çiftçi	50	58	1	109	12	8	2	22	3	15	475	366
40	Ticaret	40	41		81		10	2	12	2		370	289
TOPLAM		2.889	1.896	76	4.861	357	287	124	768	207	1.070	24.093	19.232
(2) SELANİK KAZASI VARDAREYN NAHİYESİ BAMYOLU KARYESİ (BOA. M. TMT. VRD. 11499)													
1	Çiftçi	38	187		225	80	130		210	12		1.258	1.033
2	Tüccar	38	1		39	2	103		105	7		399	360
3	Çiftçi	38	94		132	70	138		208	7		410	278
4	Çiftçi	115	310		425	120	380		500	26		1.515	1.090
5	Çiftçi	58	186		244	80	100		180	8		1.045	801
6	Hizmetkâr	45	1		46							309	263
7												300	300
8	Çiftçi	36	118		154	40	17		57	12		786	632
9	Tüccar	35			35	16	55		71	5		395	360
10	Tüccar	38			38					4		350	312
11	Tüccar	31			31					3		250	219
12	İmam	52	1		53	25	75		100	6		509	456
13	Çiftçi	106	133		239	80	150		230	12		833	594
14	Cami Kapı.	10			10	10	67		77	3		420	410
15	Tüccar					150			150			500	500
16	Yetim	29			29	40	140		180	2		300	271
17	Çiftçi	119			119					13		1.470	1.351
18	Hizmetkâr									8		1.040	1.040
19	Hizmetkâr	43			43					1		500	457
20	Çiftçi	51			51					6		510	459
21	Hizmetkâr	56			56					5		540	484
22	Çiftçi	36			36					5		500	464
23	Tüccar	36			36					5		500	464
24	Tüccar	53			53					4		560	507
25	Çiftçi	33			33					4		350	317
26	Tüccar	33			33					7		350	317
27	Hizmetkâr	48			48							500	452
TOPLAM		1.177	1.031		2.208	713	1.355		2.068	165		16.249	14.041
(3) ÖDEMİS KAZASI DERE KARYESİ (BOA. M. TMT. VRD. 9453)													
1	Muhtar	175	82	2	259	32	4		36	2	18	874	615
2	-	48	36		84	7	4		11	2		618	534
3	-	92	115		207	74	3		77	6	20	2.004	1.797
4	-	102	82		184	25			25	16	75	1.184	1.000
5	-	102	104		206	29			29	10	27	1.125	919
6	-	30	50		80	6			6	4	25	300	220
7	-	60	66		126	22			22	12	7	449	323

39	Mefta	0			0										0
40	Mefta	0			0										0
41	Mefta	0			0										0
42	Mefta	0			0										0
43	Çiftçi	160	41	3	204	20	15		35	7	35	1.239	1.035		
44	Çiftçi	111	68	1	180	15	10		25	2	8	1.149	969		
45	Çiftçi	80	19	2	101	10			10	2		928	827		
46	Çiftçi		19	1	20	10			10	1	4	839	819		
47	Çiftçi		10		10							844	834		
48	Çiftçi		9		9	6			6	1	1	601	592		
49	Çiftçi		14	1	15	4			4	2	25	825	810		
50	Çiftçi					2			2			628	628		
51	Çiftçi											450	450		
TOPLAM		2.508	405	28	2.941	204	197		401	37	323	24.702	21.761		
(7) SELANIK KAZASI LANZAKA NAHIYESI KULFULLU KARYESI (BOA. M. TMT. VRD. 11556)															
1	Çiftçi	57	118	2	177	25	40	3	68	10	26	1.123	946		
2	Çiftçi	40	75	3	118	20	15	3	38	4	13	740	632		
3	Çiftçi	33	75	5	113	20	5	2	27	5	35	799	686		
4	Çiftçi	60	88	3	151	20	10	1	31	5	25	882	731		
5	Çiftçi	40	43	3	86	16	16	3	25	4	20	675	575		
6	Çiftçi	55	61	6	122	16	15	2	33	4	30	639	517		
7	Çiftçi	40	43		83		12	3	15	4		391	308		
8	Çiftçi	45	101		146		18	2	20			908	762		
9	Çiftçi	40	42		82		14	1	15	8		382	300		
10	Çiftçi	50	27		77	10		1	11	3		249	172		
11	Çiftçi	50	47		97		12	3	15	3		425	328		
12	Çiftçi	40	25		65	15		1	16	3		225	160		
13	Çiftçi	50	46		96	18	10	4	32	6		428	332		
14	Çiftçi	40	58		98	18	15	2	35	6		536	438		
15	Çiftçi	40	30		70		11	2	13	5		280	210		
16	Çiftçi	40	12		52			2	12	1		114	60		
17	Çiftçi	60	86	6	152	20		3	23	6	40	903	751		
18	Ticaret	40		6	46					1	40	320	274		
19	Ticare	40		3	43				15		20	360	317		
20	Çiftçi	65	95	7	167	25	30	2	57	4	40	1.120	953		
21	Çiftçi	65	66	3	134	20	15	2	37	6	14	789	655		
22	Çiftçi	60	54	3	117	20	25	2	47	6	20	970	853		
23	Çiftçi	65	86	3	154	25	25	2	52	9	20	858	704		
24	Çiftçi	38	54		92	15		2	17	5		512	420		
25	Çiftçi	37	41		78	15		2	17	14		372	294		
26	Çiftçi	57	104	1	162	40	50	3	93	5	10	973	811		
27	Çiftçi	57	56	3	116	20	20	2	42	5	20	567	451		
28	Çiftçi	60	113	6	179	20	20	2	42	5	40	1.241	1.062		
29	Çiftçi	60	74	6	140	2	2	4	8	6	35	769	629		
30	Çiftçi	60	63	3	126	25	25	2	52	4	20	637	511		
31	Çiftçi	60	57	2	119	20	20	2	42	4	15	577	458		
32	Çiftçi	65	84		149	20	15	2	37	7		770	621		
33	Çiftçi	25	44		69		20	2	22	3		396	327		
34	Çiftçi	25	53	1	79	20		2	22	7	10	522	443		
35	Çiftçi	65	89	3	157	2	19	3	24	7	20	795	638		
36	Çiftçi	130	75	7	212	25	20	3	48	9	100	1.015	803		
37	Çiftçi	50	74	6	130	20	1	4	25	8	40	830	700		
38	Çiftçi	65	109		174	22	18	2	42	10		978	804		
39	Çiftçi	68	79	6	153	20	19	2	41	10	40	841	688		
TOPLAM		2.037	2.447	97	4.581	566	552	85	1.203	212	693	25.705	21.124		
(8) MENEMEN KARYESI ENHİLALEM KARYESI (BOA. M. TMT. VRD. 2346)															
1	-	60	133		193	16			24	24	1	1.290	1.097		
2	İhtiyar	100	111		211	9		3	12	4		857	646		
3	Mefta	15			15	3		2	5		1	151	136		
4	-	147	46		193	12		14	26		8	929	736		
5	Hizmetâr	147	73		220	14		16	30	4		698	478		
6	Çiftçi	300	185		485	37		23	60	20		1.281	796		
7	Çiftçi	355	91		446	4		8	12	57		1.049	603		
8	Yumurtaçı	320	78		398			16	16	7		1.092	694		
9	Çiftçi	450	140		590	21		10	31	14		2.227	1.637		
10	-		19		19					1		221	202		
11	Çiftçi	395	64		459	16		6	22	11		1.500	1.041		
12	Ormancı	200	13		213			1	1	2		1.126	913		
13	Çiftçi	295	44		339	9			35	5		2.116	1.777		
14	Ölü Aşker		12		12			3	12	3		169	157		
15	Ormancı	230	54		284	10		8	18	3		1.467	1.183		
16	Çiftçi	335	126		461	16		51	67	11		1.993	1.532		
17	Çiftçi	45	158		203	39		13	52	11		1.522	1.319		
18	-	45	30		75	57		20	77	14		450	375		
19	Ormancı	450	49		499	15		5	20	5		1.308	809		
20	Çiftçi	280	92		372	11	11	15	37	14		1.387	1.015		
21	Ormancı	150	35		185	17			18	2		731	546		
22	Ormancı	100			100			1				500	400		
23	Ormancı	200	2		202	8			8	1		635	433		
24	Çiftçi	395	109		504	7	12	20	39	5		2.128	1.624		
25	Çiftçi	395	43		438	6		18	24	5	4	1.966	1.528		
26	Çiftçi	395	45		440	30		6	36	6		2.461	2.021		
27	Hizmetkâr		12		12	10	10		20			208	196		
28	Ormancı	230	16		246			1	1	3		1.305	1.059		
29	Çiftçi	335	40		375			9	9	6		1.323	948		

30	Çiftçi	395	64	459	2		6	8	6		2.479	2.020
31	Çiftçi	395	19	414	8		5	13	9		940	526
32	Ormancı	395	64	459	8		24	32	3		2.516	2.057
33	Ormancı										1.000	1.000
34	Çiftçi	230	10	240	8	2		10	3		822	582
35	Çiftçi	395	31	426		2		2	7		2.894	2.468
36	Ormancı	395	97	492	9		5	14	2		1.699	1.207
37	Ormancı		49	49	5		1	6	1		1.401	1.352
38		100		100			1	6			1.007	907
39	Ormancı	140	35	175	3		5	8			692	517
40	Çiftçi	335	34	369	13		1	14	5		1.895	1.526
41	Çiftçi	260	62	322	10		15	25	6		1.945	1.623
42		20	15	35			3	3			135	100
43	Ormancı	16	5	21			5	5	1		1.045	1.024
44	Mefta	10	6	16			2	2	1		36	20
45	Çiftçi	335	15	350	8		3	11	5		1.130	780
46	Mefta				5		5	5	1		176	176
47	Çiftçi	450	44	494	2		23	25	3	1	2.237	1.743
48	Çiftçi	200	57	257	10		7	17	6		685	428
49	Ormancı	335	58	393			9				2.608	
50	Ormancı	350	19	369		2		7	3		1.535	1.166
51	Ormancı	170	40	210		3	6	9	4		912	702
52	Hizmetkâr	50	5	55		1		1			420	365
53	Ormancı	280	27	307	6		6	12	3		1.711	1.404
54	Ormancı	395	42	437	28		4	32	2		2.371	1.934
55	Çiftçi	395	30	425	18	22		40	6		2.816	2.391
56	İhtiyar	50		50	21		4	25	1		490	440
57	Ormancı	395	129	524			6	9			1.851	1.327
58	Ormancı	450	75	525	8	3	3	14	7		2.083	1.558
59	Ormancı	230	40	270	6	4		10	5		1.610	1.340
60	Ormancı	180	40	220		4		5			1.311	1.091
61	Çiftçi	335	80	415	18		2	20	5		2.100	1.685
62	Ormancı	280	10	290	3		6	9	5		1.041	751
63	Ormancı	100	21	121			5	5	12		834	713
64	Çiftçi	450	18	468	12		3	15	5		2.334	1.866
65	Ormancı	200	37	237	5	2	10	17			1.023	786
66	Ormancı	395	88	483	11		13	24	5	1	2.214	1.731
67	Ormancı	230	8	238			4	4	2		1.554	1.316
68	Çiftçi	395	8	403	15		10	25	4		1.619	1.216
69	Ormancı	200	12	212	4	5	2	11	1		600	388
70	Ormancı										600	600
71	Ormancı	395	28	423	10		42	52	7		2.093	1.670
72	Çiftçi	450	12	462	4		32	36	3		2.326	1.864
73	Ormancı	300	35	335	7		4	11	8		1.829	1.494
74	Çiftçi	395	74	469	9		3	12	4		2.319	1.850
75	Eskici	450	99	549	17		38	55	8		2.706	2.157
76	Çiftçi	450	82	532	14		38	52	6		3.377	2.845
77	Muhtaç						3	3			35	35
78	Ormancı	25	30	55	24	10		34	3		787	732
79	Çiftçi	45	9	54	7		3	10	11		231	177
80	Mefta				491	500	52	1.043	4		8.569	8.569
81	Ormancı	200	8	208			3	3	3		1.606	1.398
82	Ormancı	230	10	240	2	2	3	7	2		1.237	997
83	Ormancı	395	11	406	2	13	1	16	2		2.154	1.748
84	Ormancı	335	111	446	12	3	8	23	2		2.981	2.535
85	Ormancı	280	15	295	6	1	1	8	2		1.630	1.335
86	Ormancı	450	140	590	2		7	9	6		2.990	2.400
87	Çoban	280	19	299	2		1	3	3		953	654
88	Ormancı	395	14	409	2		1	3	4		2.189	1.780
89	Ormancı	280		280	7	6	1	14	4		1.120	840
90	Ormancı	450	84	534	7	20	10	37	5		2.686	2.152
91	Ormancı	450	76	526			20	20	3		2.043	1.517
92	Ormancı	335	88	423	14		2	16	4		2.485	2.062
93	Ormancı	230	64	294	21	18	15	54	1		800	506
94	Çiftçi	395	152	547	35		11	46	6		2.037	1.490
95	Çiftçi	450	283	733	37		13	50	14		4.688	3.955
96	Çiftçi	450	154	604	20	15	6	41	11		1.923	1.319
97	Çiftçi	395	100	495	12	15	4	31	3		2.277	1.782
98	Ormancı	335		335	4	10	3	17	6		1.904	1.569
99	Çiftçi	500		500	260		30	290	19		4.852	4.352
100	Çiftçi	335	354	689	120		206	326	13		1.318	629
101		25	13	38	10		26	36	3		208	170
102	Çiftçi	450	34	484	11		11	22	5		2.660	2.176
103	Çiftçi	450	106	556	19	22	37	78	26		2.966	2.410
104	Ormancı	230	8	238	4			4	2		1.572	1.334
105	Ormancı	70		70							700	630
106	Ormancı	335	21	356			1	8			2.100	1.744
107	Ormancı	240	15	255			1	6	11		790	535
108	Ormancı	280	31	311	19		1	20	3		1.519	1.208
109	Çiftçi	195	22	217	1	4	2	7	3	1	1.011	794
110		120	2	122	2			2	1		568	446
111	Mefta											0
112	Ormancı	130	19	149	5		3	8	2		736	587
113	Ormancı	280	47	327	5	3	3	11	2		1.603	1.276
114	Çiftçi	335	18	353	9		8	17	5	1	4.769	4.416

(9) AYDIN VİLAYETİ AYDIN KAZASI KURUCAOVA KÖYÜ (BOA. M. VRD. TMT. 17556)													
115	Ormancı	50			50						1.000	950	
116	Çiftçi	335	63		398	6		11	17	5	1.994	1.596	
117	Eskici										400	400	
118	Mefta											0	
TOPLAM		29.510	5.665		35.175	1.883	725	1.167	3.775	614	18	184.595	149.420
(9) AYDIN VİLAYETİ AYDIN KAZASI KURUCAOVA KÖYÜ (BOA. M. VRD. TMT. 17556)													
1	Çiftçi	100	35		135	10	5		15	5		680	545
2	Çiftçi	150	60		210	16			16	2		1.420	1210
3	Çiftçi												0
4	Çiftçi												0
5	Çiftçi	240	50	20	310	15			15	10	65	1.385	1075
6	Irgat	50			50							300	250
7	Çiftçi	180	16		196	15			15	5		695	499
8	-												0
9	Çiftçi	350		10	360	10		1	11	5	23	1.100	740
10	Çiftçi	200			200		8		8	4		500	300
11	Çiftçi	210	10		220	8		1	9	4		610	390
12	-	150	5		155			1	1	3		1.000	845
13	-												0
14	Hizmetkâr											400	400
15	Irgat	100			100		2		2	3		900	800
16	Çiftçi	230	15	15	260	10		2	12	4	11	1.280	1020
17	Yetim						4		4	3		130	130
18	Çiftçi	200	15		215	10		2	12			1.000	785
19	Çiftçi	240	15		255	13		1	14	3		1.140	885
20	-	80			80	6			6	2		500	420
21	-											400	400
22	Çiftçi	216	10		226	10		3	13	1		580	354
23	Çiftçi	310	25		335	4		9	13	2		780	445
24	Çiftçi	130	8		138	3			3	1		475	337
25	Çiftçi	140	15	1	156	5			5	2	20	620	464
26	Çiftçi	200	15	1	216	15			15	1	28	650	434
27	Çiftçi	30	17		47	25			25	2		405	358
28	Irgat	130			130					3		330	200
TOPLAM		3.636	311	47	3.994	175	19	20	214	65	147	17.280	13.286
(10) SELANİK KAZASI BAZARGAH NAHİYESİ BAZARGAH KÖYÜ (BOA. M. VRD. TMT. 11624)													
1	Çiftçi	48	33	5	86	13			13	6	40	223	137
2	Çiftçi	26	5		31				1	5		209	178
3	Çiftçi	68	38	2	108	13		15	28	11	14	453	345
4	Çiftçi	95	74		169	14	40	3	57	6		838	719
5	Çiftçi	126	113	7	246	20	15	1	36	15	28	1.221	975
6	Çiftçi	113	65	1	179	16	15	20	51	6	11	764	585
7	Çiftçi	155	123	4	282	20	20	2	44	41	30	1.622	1.340
8	Hizmetkâr	25			25							250	225
9	Ticaret	35	4	1	40					5	12	351	311
10	Çiftçi	108	76		184	5	18	1	23	9	10	641	457
11	Hizmetkâr	25			25							300	275
12	Çiftçi	65	49		114	13	10	21	44	7		652	538
13	Çiftçi	125	61	6	192	16	40	2	58	11	35	1.061	869
14	Ticaret	48	25		73			7	7	11		392	319
15	Çiftçi	113	73	1	187	13	30	18	61	19	12	962	775
16	Ticaret	35			35					4		324	289
17	-	15	3		18			18	18	5		93	75
18	Hizmetkâr	35		1	36							250	214
19	Ormancı	106	107		213	27	12	3	41	12		940	727
20	Çiftçi	49	26		75	7	10	1	18	6		234	159
21	Çiftçi	49	50		99	15		3	18	5		462	363
22	Çiftçi	49	28		77	4		3	7	4		418	341
23	Çiftçi	128	74		202	24	30	1	55	12		818	616
24	-	102			102		125	145	270			800	698
TOPLAM		1.743	1.027	28	2.798	220	365	265	850	200	192	14.328	11.530
GENEL TOPLAM		49.403	14.948	309	64.660	4.977	3.613	1.704	10.294	1.850	2.854	354.098	289.438

Kaynak: BOA. M. TMT. VRD., 9592, 9589, 9597, 9587, 9600, 9586, 9591, 9582, 9593, 9588, 11561, 11499, 9453, 9151, 16095, 11551, 11556, 2346, 17556, 11624.

- 1) Her türlü vergi değeri kuruş olarak; topraklar dönüm üzerinden; büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar ise baş olarak hesaplanmıştır.
- 2) Öşür vergisi içinde bazı köylerde öşür vergisine ek olarak bahçe resmi ve kovan resmi ismi altında da vergiler tahsil edilmiştir. Bu vergiler öşür vergisinin genel toplamına dâhil edilerek hesaplanmıştır.
- 3) Büyükbaş hayvanlar içerisinde inek, manda, öküz, kısrak, at, beygir, katır, eşek gibi tüm hayvanlar ve aynı zamanda sağman olanlar ve olmayanlar ile yavrulama kabiliyetine sahip olanlar ve olmayanlar da dâhil edilmiştir.
- 4) Küçükbaş hayvanlar içine koyun, keçi, oğlak ve benzeri hayvanlar ile bunların bazı özellikleri ile kayıt altına alınanlarının hepsi hesaplamaya dâhil edilmiştir.

Ek 3: Köylere İlişkin Bazı Rakamlar (I. ve II. Örneklem)

	<i>İç Bölge Köyleri (I. Örneklem)</i>	<i>Ticaret Merkezi Köyleri (II. Örneklem)</i>
<i>Hane Bazında</i>		
Hane Başına Toplam Gelir (kuruş)	777,85	944,26
Hane Başına Vergi (kuruş)	199,49	172,42
Hane Başına Vergi Yüğü (%)	25,64	18,25
Hane Başına Büyükbaş Hayvan (adet)	3,96	4,93
Hane Başına Küçükbaş Hayvan (adet)	6,63	7,61
Hane Başına Ekili Arazi (dönüm)	13,33	13,27
Hane Başına Nadas Arazi (dönüm)	16,48	9,63
<i>Kişi Bazında</i>		
Kişi Başına Toplam Gelir (kuruş)	155,57	188,85
Kişi Başına Kullanılabilir Gelir (kuruş)	115,48	154,36
Kişi Başına Vergi (kuruş)	39,89	34,48
Kişi Başına Vergi Yüğü (%)	25,64	18,25
Kişi Başına Büyükbaş Hayvan (adet)	0,79	0,98
Kişi Başına Küçükbaş Hayvan (adet)	1,32	1,52
Kişi Başına Ekili Arazi (dönüm)	2,66	2,65
<i>Diğer</i>		
Toplam Arazi (dönüm)	13.305	10.294
Ekili Arazi (dönüm)	5.787	4.977
Nadas Arazi (dönüm)	7.156	3.613
Nüfus/Ekili Arazi (dönüm)	0,37	0,37
Hane /Ekili Arazi (dönüm)	0,07	0,07
Ekili Arazi/ Nüfus (dönüm)	2,66	2,65
Ekili Arazi/Hane (dönüm)	13,3	13,27

Kaynak: BOA. M. TMT. VRD., 9592, 9589, 9597, 9587, 9600, 9586, 9591, 9582, 9593, 9588, 11561, 11499, 9453, 9151, 16095, 11551, 11556, 2346, 17556, 11624.

Ek IV: Köylere İlişkin (I. ve II. Örneklem)

	<i>İç Bölge (I. Örnek- lem)</i>	<i>Ticari Bölge (II. Örneklem)</i>
Toplam Gelirde Gini Katsayısı (Vergi Öncesi)	0,33	0,42
Kullanılabilir Gelirde Gini Katsayısı (Vergi Sonrası)	0,34	0,43

Ek V: Köylere İlişkin Standart Sapma Değerleri (I. ve II. Örneklem)

	<i>İç Bölge (I. Örneklem)</i>	<i>Ticari Bölge (II. Örneklem)</i>
Toplam Gelir Standart Sapması	491,120	856,920
Kullanılabilir Gelir Standart Sapması	400,382	752,646
Toplam Arazi Standart Sapması	41,951	69,292
Büyükbaş Hayvanlar Standart Sapması	2,626	5,946
Küçükbaş Hayvanlar Standart Sapması	11,374	15,657
Toplam Vergi Standart Sapması	119,072	153,667

